

А.К.

А. П. Ковалев

**Призори
СЛОВА**

А. П. Ковалю

Пригоди СЛОВА

КИІВ
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
1985

Коваль А. П. Приключения слова: Научно-популярное издание.— К.: Рад. шк., 1985.— 213 с.— 55 к. 45000 экз.

Книга рассказывает об истории появления в украинском языке ряда заимствованных слов, прежде всего тех, с которыми при переходе от народа к народу и из языка в язык происходили различные «приключения» — измененные формы, значения, окраски, употребления. Слова группируются тематически в отдельные статьи.

Книга рассчитана на учащихся средних и старших классов.

А

Рецензент кандидат філологічних наук І. Д. Стоянов

ПЕРЕДМОВА

Уся наша планета оповита невидимими шляхами, що ними мандрують слова. Адже всі народи в усі часи навчалися один в одного, навчаються і сьогодні. Греки-елліни їздили по науку в Єгипет, знаючи, що в книгах єгипетських жерців заховано багато скарбів людської мудрості, почасти успадкованих від ще давніших цивілізацій. Досягши розквіту своєї культури, греки стали вчителями для римлян, а потім стародавній Рим став осередком освіти. Зокрема сюди приїздили вчитися германці; від них пізніше знання поширювалися серед інших народів Європи. У XVII ст. все краще, що було здобуте голландцями, німцями, французами, Петро I намагався перейняти й застосувати в Росії. У російську мову ринули потоки іншомовних слів — переважно німецьких і голландських. В українську мову нові слова приходили і зі сходу і з заходу, також збагачуючи її. І сьогодні ми з вдячністю згадуємо наших безіменних, але розумних і допитливих предків, які у пошуках знань збагачували словник рідної мови.

Ми вживаємо в своїй мові слова навіть тих народів, з якими ніколи не стикалися безпосередньо, то що вже говорити про мови тих європейських і азіатських народів, стосунки з якими залишили спогади — і радісні, і сумні — в історії нашого народу. Що це за народи і що це за мови?

Після того як Олександр Македонський «вогнем і мечем» пройшов через Персію, підкорив своїй владі Єгипет, досяг берегів Індійського океану, на території заснованої ним держави виникла своєрідна загальногрецька мова — «койне», яка ввібрала в себе елементи різних діалектів. Пізніше близько тисячі років — з VI до XV ст. — грецька мова виконувала обов'язки державної й літературної мови у Візантійській імперії. Грецька абетка, хоч вона теж в основі запозичена з фінікійського письма, корені якого простежуються ще в давніших цивілізаціях — аж до держави

шумерів (III тисячоліття до н. е.), була «праматір'ю» всіх європейських абеток. На основі грецького письма в II ст. до н. е. виникло латинське письмо. Взагалі грецька мова дуже помітно вплинула на мову римлян (одних тільки слів було запозичено до семи тисяч); самі римляни (філософи, поети) скаржилися, що латинська мова недосконала: вона не завжди може передати, наприклад, одним латинським словом грецьке, і тоді доводиться описово, кільकाпливо передавати це поняття.

У давньоруську мову грецькі слова почали проникати ще до введення християнства — або безпосередньо, або через інші мови. Але, як це не дивно, Західна Європа визнала давньогрецьку мову «класичною» лише в XIV—XV ст. Тільки у цей час знання мови Гомера, мови античних мислителів стало ознакою вченості. А все тому, що до того неподільно володарювала інша класична мова — латинська.

Провадячи завойовницькі війни, римляни підкорили Грецію, утвердилися на Іберійському (тепер — Пелопоннеському) півострові, заснували свої колонії в Галлії (Франції), Північній Африці, Британії. Мова переможців «по дорозі» поглинала місцеві мови й діалекти. Утворилась єдина латинська мова (це і є «класична» латинь). Та ось у V ст. Римська імперія розпадається, послаблюються політичні й економічні зв'язки між колишніми частинами імперії. Починає розпадатись єдина латинська мова. Від неї відділяються й починають свій самостійний шлях романські, «римські» мови: французька, італійська, іспанська, португальська та ін.

Проте Протягом усього середньовіччя «класична» латина була мовою церкви, школи, науки в усій Західній Європі: нею писали державні папери і художні твори, виголошували промови, нею навчали дітей. В Європі знання латини вважали за першу ознаку освіченості. Тому й не дивно, що саме в середні віки латинські слова широким потоком полилися в німецьку й англійську мови, внаслідок чого в сучасній англійській мові, наприклад, налічується 75% французьких і латинських з походження слів.

На наші землі слова класичних мов потрапляли або безпосередньо, або через мови-посередники. Так, джерелом запозичень у X—XV ст. була грецька мова (з грецької на старослов'янську перекладалися церковні книги), пізніше — в XVI—XVII ст. — і джерелом, і посередником була польська, а далі — російська мова.

На Україні в часи середньовіччя у шкільній науці теж

панувала латина. Викладання майже всіх предметів велося латинською мовою, розмовляти учні повинні були лише латиною (суворо карали школярів, які відступали від цього правила). Латинська мова через школу так «вкоренилася», що навіть у приватних листах того часу — не без впливу польської мови — широко вживали латинські слова (це, крім усього, було ще й «модно» в ті часи).

Частина запозичень по дорозі до нас поступово — більше чи менше — змінює своє значення, хоч десь у «ядрі» значення слова зберігається його первісний смисл. Проте є й такі слова, первісне значення яких зовсім загубилося, збереглась лише його звукова оболонка. Тоді це, по суті, нове слово. Так, наприклад, сталося з німецьким словом *муштер* (*Muster*) — «взірець», яке в українській мові має форму *муштра* і означає «військове навчання, що ґрунтується на механічній дисципліні й несвідомому заучуванні правил».

У мові з великою очевидністю можна спостерігати не лише процес розвитку й збагачення людської думки, а й процеси обміну, взаємодії думок. Ось наочна ілюстрація цього. У Словнику іншомовних слів (1974) близько 24 тисяч іншомовних слів і термінів. У повсякденному ж спілкуванні людина обходиться всього-на-всього двома-трьома тисячами слів — запозичених і власномовних. Та й у цьому словнику зібрані далеко не всі наявні в нашій мові запозичені слова й терміни, а лише найуживаніші, такі, що є майже в усіх мовах світу. Якби ж зібрати всі терміни з усіх галузей наук, то це був би «контейнер» на мільйон або навіть більше слів! Словник термінів сучасної цивілізації в багато разів перевищує сьогодні словники загальноживаних найменувань будь-якої окремої мови. Та це здебільшого слова штучні, кількість же простих, звичайних слів сучасних мов, вжитих у ролі термінів, тут незначна, порівняно з кількістю слів, створених штучно з коренів давньогрецької й латинської мов. Тому про нього можна сказати, що для всіх європейських мов цей уявний словник термінів був би однаковою мірою «словником іншомовних слів». А підвалини цього словника закладалися дуже давно — ще тоді, коли створювалися перші системи мір і ваги, перші календарі, цифри і ноти. Тоді й було закладено фундамент спільної мови сучасної цивілізації — мови термінів.

Чи могла б бути створеною, існувати, розвиватись і вдосконалюватись ця мова термінів, якби не було письма? Безумовно ні, бо термін існує до того часу, поки існує його точне визначення. Уявіть собі, якби людство повинне було

передавати від покоління до покоління — усним шляхом! — усі формули, креслення, теореми, рецепти... Так і було в давнину, коли рецепти вчили, як зараз вчать вірші, але потреба в цьому відпала, як тільки з'явилась можливість зберігати й передавати знання у писемній формі.

Як уже згадувалося, буквене письмо «відкрили» фінікійці — невеликий, але надзвичайно активний народ торговців і мореплавців, що жили колись на аравійському узбережжі Середземного моря, а плавали аж до берегів сучасної Англії, Європи й Африки. В алфавіті фінікійців були тільки літери для позначення приголосних звуків. Запозичивши у фінікійців абетку, греки додали до них букви для голосних. Міф про Кадма, сина фінікійського царя, який привіз до Еллади нові письмена і навчив греків писати, свідчить про те, що між цими народами існували прямі й міцні контакти, пряма спадкоємність. Грецький алфавіт, слов'янські алфавіти (і наш також) починаються з тієї першої азбуки з 22 літер, які колись створили талановиті й беручкі фінікійці.

Ми користуємося так званим «кириличним письмом», поява якого пов'язується з діяльністю солунських братів Кирила (Костянтина Філософа) і Мефодія.

Брати не лише укладали слов'янську азбуку, вони перекладали з грецької мови християнські церковні книги на так звану старослов'янську мову, в основу якої була покладена рідна говірка братів — македонський (солунський) діалект давньоболгарської мови, а збагачувалася вона елементами інших слов'янських мов, а також елементами грецької і частково латинської мови. Найдавніші пам'ятки, писані цією мовою, датуються X і XI ст. Щоправда, багато вчених, починаючи з І. І. Срезневського, вважають, що кирилиця мала свого попередника на східнослов'янському ґрунті, що ще з VI—VII ст. було в наших предків «протокириличне» греко-слов'янське письмо, а солунські брати власне удосконалили його.

Старослов'янська мова була спільнослов'янською літературною мовою. У різних слов'янських народів ця мова видозмінювалася, залежно від того, з яким живим мовним середовищем їй доводилося взаємодіяти. Культурне значення старослов'янської мови для східнослов'янських народів величезне. Вона збагачувала їх як у давні часи, так і протягом усього часу становлення й розвитку всіх трьох східнослов'янських мов — російської, української й білоруської.

Запозичення із старослов'янської мови й досі служать

високим цілям, створюють настрій урочистості, пафосу, небуденності. Особливо значна їх кількість потрапила в російську мову. Ось як про це говорив письменник Сергій Наровчатов: «„Уста“ целовали и лобзали, они молили и смеялись, были открытыми или сомкнутыми, но лихо-радка выступала только на „губах“. „Персы“ красавиц вздымались и трепетали, а своему ребенку крестьянка давала „грудь“. Хмурилось „чело“ государыни, объявлявшей войну неверным туркам, а молодому рекруту попросту забривали „лоб“».

До речі, ця тенденція — урочисті, небуденні поняття передавати запозиченими словами, а буденні, прозаїчні — своїми — спостерігається і в інших мовах. Так, в англійській мові назви свійських тварин, як правило, власне англійські, а назви м'яса цих тварин (м'яса з панського столу) нормано-французькі: бик — ox [окс], а яловичина — beef [бі:ф], теля — calf [калф], а телятина — veal [ві:л], вівця — sheep [ші:п], а баранина — mutton [матн].

В українській мові теж існує певна кількість старослов'янізмів на позначення урочистих, небуденних понять: глава, древно, влада, вождь, гординя, воздвигнути, соратник, предтеча та ін.

Тісні контакти з грецькою церковною літературою після введення християнства наклали свій відбиток і на словниковий запас східнослов'янських мов. Оскільки церковні книги перекладалися прямо з грецької мови, в тогочасну мову східних слов'ян потрапила значна кількість грецьких слів, яких немає в інших європейських мовах. Ось деякі з них: корабель, миска, плита, палата. В європейських мовах цим словам відповідають латинські паралелі або перекладні вислови.

Про давньоруську мову, якою вона була, нам розповідають літописи (на сьогодні їх виявлено біля тисячі). ~~Ці літописи~~ розкривають перед нами характери, спосіб думання і мовлення ~~тих часів~~, не кажучи вже про словниковий склад мови того часу, коли писався або переписувався літопис. Яке-небудь одне речення нечебто піднімає над нами завісу часу, показуючи, що любили й чого боялися наші з вами предки, до чого прагнули, що хотіли довести собі й іншим.

Оскільки кожна мова запозичає слова (в більшій чи меншій кількості в різні періоди свого життя) постійно, то літописи, як і інші писемні документи, засвідчують для нас і процес запозичення, і час його.

Значну роль у збагаченні східнослов'янських мов, а

отже її української, відіграли переклади творів різних жанрів, бо через переклади в мови, якими перекладають твір, проникають і відтворені засобами своєї мови нові поняття, і неперекладені нові слова,— назви нових речей і понять, які й осідають поступово в мові, що їх запозичує, збагачуючи її.

Крім відомих вам і вже згадуваних тут мов, з яких запозичалися слова в українську та інші східнослов'янські мови, у книжці зустрінемо ще якусь «праіндоевропейську мову» чи «мовну спільність». Що означає цей вислів?

Якнайпростіше можна пояснити так. Вже оте «пра-» говорить нам, що йдеться про дуже далеку давнину, про гурт-родину первісних людей, яка жила десь на широкому просторі Євразії. З часом вона розрослася у рід, потім — у плем'я. У пошуках кращих місць для збирання плодів і полювання роди того племені розходилися на все далші відстані, з часом зовсім відокремлювалися, розросталися в нові племена — і забували свою колишню єдність чи спорідненість. У нових умовах йшов дальший розвиток кожного відгалуження, розвивалася трудова діяльність, збагачувалося мислення й мова. І тільки мова кожної нової «галузки» зберігала таємницю спільного походження. Мова цих нових людських груп уже не була такою, як раніше, та, правду кажучи, вона не була однаковою і тоді, коли цей «пранарод» ще пам'ятав свою єдність. Отож вчені, називаючи мову цих людей «прамовою», «праіндоевропейською спільністю», «індоевропейською спільністю», зовсім не уявляють її чимось цілісним, визначеним і незмінним. Це не була ні давньоіндійська мова, ні давньогрецька, ні готська, але вона була якоюсь мірою схожа на них, бо всі вони вийшли з неї. У цю велику родину входить, за підрахунками проф. О. О. Реформатського, 75 нині існуючих «живих» і близько 30 «мертвих» мов. Учені встановили спільність у мові священних давньоіндійських книг і в мові творів грецьких мудреців, і в мові войовничих римлян, і в мові підкорених ними германських племен, у мові вірменів і в мові найдавніших слов'ян, з яких пізніше виділилися три групи слов'янських мов: південна, західна і східна; до останньої належить і наша мова.

Отже, протягом усього свого існування мови постійно взаємодіють, збагачуючи одна одну, хоч на шляху з однієї мови в іншу стоять насамперед звукові перешкоди: наявність чи відсутність певних звуків у цих мовах. Ось дивиться: в німецькій мові немає своїх, власне німецьких слів із звуком [ж], в англійській — із звуком [ц], у французькій —

із звуком [ц] або [ч] і в жодній з цих мов немає слів із звуком [и]. І навпаки, в російській, українській і білоруській мовах немає звукових відповідників до англійського *th*, до польських носових *q*, *ę*, до німецьких *ei*, *ü* та інших звуків. У нашій мові не було *φ*; початкове *a* теж нетипове для неї (власне українських слів, які б починалися на *a* і *φ* нема, крім вигуків і звуконаслідувальних слів).

Проходячи через мови-посередники, запозичувані слова зазнавали помітних змін у своєму звучанні. Ці зміни були іноді такими значними (вони торкалися часом не лише звучання слова, а й значення його), що ми вважаємо ці слова запозиченими не з мови-джерела, а з мови-посередника. У нашій мові є цілий ряд своєрідних словесних «пар», в яких одне слово запозичалося з латинської або грецької мови через посередництво однієї з західноєвропейських мов, а друге — пізніше — книжним шляхом прямо з мови-джерела або через посередництво якоїсь іншої мови.

Ось кілька таких пар (про деякі з них ви довідаєтеся з книжки): *майстер* — *маестро*, *цитра* — *гітара*, *ринок* — *ринг*, *таляр* — *долар*, *каштан* — *кастаньети*, *машина* — *махіна*, *цифра* — *шифр* та ін.

Слід мати на увазі ще одну обставину: в самій мові, з якої запозичуються слова, за час її існування можуть відбуватися значні зміни в звучанні. Наприклад, у пізній період існування грецької мови звук, позначуваний літерою «бета», починає вимовлятися не [β], а [b], і те саме слово, запозичене в різний час, звучить неоднаково. Зазнала таких змін і латинська мова. В часи Цезаря і Цицерона літера *c* в усіх випадках вимовлялася [k]. Пізніше — в середні віки — *c* перед голосними *e*, *i*, *y*, *ae*, *oe* стало вимовлятися як наше *ц*. Переважна більшість латинських слів до нас проникала в середні віки; тому ми говоримо *цирк*, *цезар*, але в давньому Римі в цих словах вимовлялося [k] (це так звана класична вимова).

Пристаюючи до звукового оточення нової мови, слово змінює звучання, та не лише звучання: чим глибше воно входить у мову, яка його запозичила, тим значніші зміни з ним відбуваються; слово починає жити за законами мови, в якій воно оселилося.

Звукові й структурні зміни в словах висвітлюються в етимологічних словниках, де, крім первісного значення і походження слова, подаються й ті звукові зміни, що відбулися в слові «по дорозі» до нас.

Наука, що вивчає первинне (істинне) значення слова, зветься *етимологія* (по-грецькому *етимон* — «істина»).

Завдання її — пояснити походження і значення якогось слова через зіставлення його зі спорідненими словами тієї самої чи іншої мови. Та чи істинним було лише первісне значення слова? Слово, поки воно живе серед людей і служить їм, завжди істинне. Але розкриваючи секрети слова, ми тим самим розкриваємо й секрети історії, заховані в них, і секрети людської думки, винахідливості, таланту. І уявляється це слово таким собі вічним мандрівником, припорошеним пилом чужих доріг, зі старовинними саквами через плече, а в них — безцінний скарб людського таланту, допитливості, розуму — подарунок минулих епох майбутнім.

Ви скажете: такими є всі слова нашої мови, не лише запозичені. Чому ж книжка саме про них, а не про наші, власне українські чи давньоруські з походження слова? Є й такі книжки, вони згадуються у списку літератури наприкінці цієї книжки, і їх слід обов'язково прочитати. А на поставлене питання відповідь написана давно, автор її Віссаріон Григорович Белінський: «Кожен народ володіє певною кількістю слів, термінів, навіть зворотів, яких немає і не може бути в жодного іншого народу. Але оскільки всі народи є членами однієї великої родини — людства..., то й необхідний між народами обмін поняттями, а значить і словами». Півтори сотні років, які відділяють нас від цих слів, лише підтвердили їх слушність.

Наша країна — це прекрасний приклад такої сім'ї народів. Ми — радянські люди — інтернаціоналісти. Для нас немає людей і мов першого і другого сорту. Ми з радістю вітаємо наше слово *супутник*, зустрівши його в чужій мові, і так само привітно приймаємо англійське *комп'ютер*.

Для чого потрібно знати значення й походження різних слів, насамперед «непрозорих», незрозумілих за своїм «механізмом» слів? Для того, щоб вони стали активними складниками вашого словника, щоб для вас вони були не сірими камінчиками, а прозорими скельцями, через які видно батьківщину слова, його родину, його історію. Ось приклад. Слово *мінус* відоме нам усім як математичний знак для позначення дії віднімання та від'ємних чисел, зображений горизонтальною рисою (—). А що означає саме слово *мінус*? Чи вживається воно ще десь? У латинській мові було таке слово, і означало воно «менше». Тепер, коли вам зустрінуться на карті назви двох Балеарських островів — Мінорка і Майорка — одну з цих назв ви зумієте пояснити: *Мінорка* — це «менший з островів». А *Майорка*? Латинське слово *майор* означало «великий». Отже, острів *Майорка* —

це «великий острів цієї групи островів». А *майор* — військове звання? Це «старший (більший) серед офіцерів». Виявляється, що й старе українське слово *май, замаїти* (прикрасити зелом) — теж від *мајог*. Так поступово для такого сухого словесного листочка, як *мінус*, ми знайшли і дерево, на якому він виріс, і родину, від якої відірвався.

Взірцем для цієї книжки послужили дуже старі зразки: за середньовіччя у нас укладалися такі собі своєрідні «читанки» — це були розповіді про подорожі, збірники лікувальних рецептів, перекази легенд, переклади рицарських романів. Кожна з них була своєрідною «бібліотекою».

Наша книжка-«бібліотека» присвячена змінам слів насамперед у їх предметному значенні.

Відомості взято з академічного Етимологічного словника української мови, етимологічних словників О. Преображенського, М. Фасмера, М. Шанського; з довідників і методичних посібників (С. Бабишина, Ю. Кругляка, В. Меркулової), розрахованих на дорослого читача, учителів, а також з інших популярних видань про походження слів, які названі в довідковому розділі «Що читати?»

Для полегшення сприймання іноземні слова в нашій книжці подаються в записі нашими буквами, хоч, безумовно, точність звучання при цьому втрачається, що іноді — при потребі — виправляється: наводиться це ж слово і графікою оригіналу.

Наші розповіді супроводжуються алфавітним покажчиком, де розміщені всі слова, що розглядаються в книжці, та їхня «адреса» — номер статті.

Автор сподівається, що викладені тут історії слів зацікавлять читача, розбудять його уяву, заохотять до власних пошуків і ближчого знайомства як з названими в кінці книжки працями, так і з багатьма іншими цікавими дослідженнями з етимології. А тепер перегорніть сторінку — і в дорогу!

1. НАЗВИ МІСТ

...Не той тепер Миргород,
Хорол-річка не та.

П. Тичина

Споконвіку люди не були байдужі до назв своїх поселень. Про це свідчать не лише літописи, в яких часто пояснюються причини (здебільшого легендарні) появи назви міста, а й значно давніші писемні й усні перекази багатьох народів.

Серед назв міст і сіл є багато непрозорих, незрозумілих нам сьогодні,— просто звичних та й годі. Їх, ці назви, намагалися і намагаються нині пояснити, витлумачити для себе — так з'являються легенди й перекази, які йдуть не від історичних подій до слова-назви, а навпаки — від сучасної назви до історії, вигаданої звичайно. Ось приклад. Є на Черкащині невеличке місто З о л о т о н о ш а. Лежить воно на річці Золотоношці, від найменування якої, гадають, і пішла назва міста. Але чому річка дістала таке ім'я? Звідки на Черкащині золотоносні ріки? І тут приходять на допомогу легенди. В одній розповідається, що на дні річки лежать татарські човни, повні золота, яке часом виблискує в погожу сонячну днину або — ще краще — місячної ночі. В іншій легенді розповідається, що Золотоноша була місцем, куди зносилися податки польському магнатові Вишневецькому, а що брав він ці податки лише золотом, то от вам і «золото-ноша». А найвірогідніше річку так назвали за дно, вкрите піщаними наносами, в яких окремі піщинки виблискують, мов щире золото. Як усе просто і прозаїчно: річка дістала назву за властивостями дна, місто — за назвою річки.

Часом жителі непрозору назву поступово «пристосовують» до свого розуміння, змінюючи на близьку за звучанням до попередньої, але, на відміну від неї, зрозумілу.

Причиною таких змін ~~часом~~ служить небажаність, неприйнятність за нових умов старої назви. Так, на Дністрі є місто Сороки. Це вже його «пристосована» назва, а справжня — *Сараки*. По-молдавськи (а це слово є і в ук-

раїнській мові) *сарака* — бідолаха, сирота, бідняк. Звісно, краще жити в Сороках, ніж у Сараках. Але не подумайте цієї мірки прикладати до ріки *Сорока* і старої назви міста Сорока (зараз — Біломорськ) у Карельській АРСР. Це російська переробка карельського *Саари-йоки* («річка з островами»).

У час появи назва кожного міста була мотивованою. Називаючи нове селище чи місто, люди використовували вже наявні слова, які певним чином співвідносилися з новоназваним населеним пунктом. Найчастіше міста, селища, укріплення й села іменувалися за певною їх прикметною ознакою або за належністю комусь. Проте, як ми побачимо далі, і ознаки, і належність могли називатися словами, що вже вийшли з ужитку в нашій мові, або словами чужих, навіть давно зниклих мов.

Тільки порівняно невелика кількість назв міст може бути точно і повністю розкрита і пояснена. Більшість же з них і сьогодні лишається нерозкритою або не до кінця розкритою; частина з них уже ніколи, мабуть, і не буде розкрита, *загадка*.

Може, серед тих назв міст, що ми їх збираємось розглянути, буде і назва вашого рідного міста чи селища. Та коли їх тут не буде, то поставтесь до назви свого рідного міста, селища чи села з великою повагою, уважністю й обережністю: спробуйте розкрити первісний зміст цієї назви не шляхом поверхових і неточних власних аналогій, а звернувшись до спеціальних праць, словників і довідників.

Якщо погортати реєстр міст, селищ і сіл УРСР, то впадає в око велика кількість назв з основою *город-*: там зустрінемо 49 селищ, які зветься *Городище*, 11 — з назвою *Городок*, 2 з назвою *Городенка*, 2 з назвою *Городня*. Усі ці назви близькі до слів *городити*, *огорожа*. Слово *город* у давньоруській мові означало обгороджене поселення, укріплення, проте укріплення, ми сказали б, фундаментальне: хоч будівельним матеріалом було дерево, проте це була товста стіна з вежами і бійницями, а не звичайна огорожа. Усі ці поселення давні: так, місто *Городок* на Львівщині вперше зустрічається у документах 1213 р. як центр торгівлі сіллю, і назва у нього спочатку була *Соляний Городок*. Пізніше, як свідчать дослідники, означення *Соляний* загубилося, бо місто перестало бути центром торгівлі сіллю.

Багато змін (та, мабуть, і лиха) зазнало й місто *Городок* на Хмельниччині. Вперше воно згадується у 1392 р., саме тоді литовський князь Ф. Коріатович передав його

шляхтичеві Бедриху. Місто почало зватися Бедрихів
Городок. На цьому зміни в його назві не закінчилися.
Наприкінці XV ст. місто перейшло до рук магнатів Ново-
двірських і стало іменуватися *Новодвором*. У 1550 р. воно
було зруйноване татарами, а коли почало відбудовуватися,
населення знову назвало його *Городок*. Стара назва витри-
мала випробування часом. А коли не знати історії назви,
то що таке всі ці Городки і Городища з сучасного погляду?
Це великі (-ище!) або малі (-ок!) міста.

У давні часи існував ще один тип укріплень — *острог*.
Різниця між городком і острогом якраз і полягала в ха-
рактері будови самих укріплень. На відміну від фундамен-
тальних, як ми казали, укріплень городків, остроги роби-
лися на швидкому: будівлі обгороджувалися колодами, по-
ставленими стовч і загостреними зверху. У Ровенській
області є місто *Острог*, засноване в IX ст. на високому
крутому березі річки Вілії. За нових часів слово *острог*
звучило своє значення і стало називати у кількох слов'ян-
ських мовах в'язницю, місце відбуття покарання.

Ми зараз розглядаємо назви міст за прикметою, харак-
терною ознакою їх. Знаменно, що серед цих назв дуже
мало числових. Здавалося б, така прикмета, як кількість
чогось, повинна б легко впадати в око й запам'ятовуватись,
а проте таких назв порівняно небагато. Серед назв, які
вказують на кількість якихось предметів, найвиразнішою,
мабуть, є назва П'ятихатки (до речі, вона й найпоши-
реніша серед числових назв: на Україні П'ятихаток є аж
п'ятнадцять). Про одну з П'ятихаток — місто в Дніпро-
петровській області — розповідають ось що: У 1886 р. тут
оселилося п'ять братів Потабашних, з'явилося одразу п'ять
хат, одна з яких (вказують навіть адресу — вулиця Зеле-
на, 130) збереглася й донині.

Назви поселень не зразок П'ята Рота (Херсонщи-
на), Третя Рота (Донеччина) — тепер перейменован-
их — порівняно недавнього походження і говорять самі
за себе — це військові поселення. Тільки вони настільки
незвичні, що в поемі В. Сосюра «Червона зима» ця назва
сприймається як назва роти, в якій служить В. Сосюра:

Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу,
Музика у садку та поїзд в сім годин...
Вас не забудь мені, як рідну Третю Роту...
Про вас мої пісні під сивий біг хвилини...

Звичайно, у назвах, які давалися поселенням ^{давно},
ознака, прикмета, покладена в основу найменування, дав-

† Наблизьдіванно

† у відриванні вірша
за сів

ним-давно зникла. Так, наприклад, місто Біла Церква (Київська обл.) було збудовано як фортецю Юр'їв у 1032 р. Ярославом Мудрим. Фортецю було названо християнським іменем князя — Юр'їв. У 1050 р. він спорудив на Замковій горі міста єпископську церкву, чи то побілену, чи то збудовану з білої нетесаної берези. Поставлена високо на горі, церква стала помітною прикметою поселення; навколишні мешканці називали церкву *білою*, а коли татари знищили Юр'їв, то нове місто, яке відбудовувалося на згарищах, дістало назву *Біла Церква*. Населені пункти з такою назвою є ~~у нас~~ в Молдавії, ~~є і~~ в Болгарії та ін. Виникли вони, мабуть, через схожі причини.

За такою ж давньою прикметою назване й місто Білгород-Дністровський (Одеська обл.). На початку нашого тисячоліття на цьому місці, на березі Дністровського лиману, було грецьке поселення Тіра. В IX ст. племена уличів і тиверців побудували тут з поширеного в цих місцях будівельного матеріалу — білого черепашнику — місто, яке назвали *Білим*. У 1484 р. місто захопили турки й назвали так само, але своєю мовою — *Аккерман* (*ак* — «білий», *керман* — «фортеця»). У 1944 р. місту було повернуто його давню назву Білгород, яку розширили означенням *Дністровський*, оскільки є ще одне місто Білгород — у Курській області. Колись було місто Білгород і під Києвом на р. Ірпінь, нині це село Білогородка.

Як бачите, ми знову зустрілися з основою — *город*, але вже як другою частиною складного слова. Серед назв міст з другою частиною *город* (Білгород, Миргород, Ужгород та ін.) є одна цікава назва — Шаргород (селище Вінницької обл.). Дивна перша частина — *шар*. Звідки вона? Почнемо з того, що це селище протягом свого існування «одягало» і «скидало з себе» не одну, а кілька назв: Княже, Княжа Лука, Комарівка, Карачаєве і навіть Кучук-Стамбул. У 1575 р. воно стало володінням коронного канцлера Яна Замойського. Він побудував тут костьол, який мав уславити ім'я покровителя роду Замойських — католицького святого Флоріана Шарого (*шарий* — по-польськи означає «сірий», є це слово і в діалектах української мови). Замок і містечко тому й дістали назву Шаргород.

Так само за давньою, а до того ж і давно втраченою прикметою було назване місто Звенигородка (Черкаської обл.), засноване ще за часів Київської Русі. За легендою, воно стояло неподалік сучасного міста, кажуть, що там була насипана гора, на якій височило укріплення з вежами. На одній з них висів дзвін, яким попереджали

жителів міста й навколишніх поселень про наближення ворога. Дзвін скликав мешканців міста також на раду. За цією ознакою місто й назвали Звенигородом, а ще пізніше — Звенигородкою.

Та не всі прикмети, покладені в основу найменування наших міст, селищ і сіл, так порівняно легко розкриваються, як щойно розглянуті. З тих часів, коли ці поселення діставали назву, багато слів або зовсім загубилося в віках, або залишило свій слід тільки в невиразних коренях споріднених слів.

Так, місто Рені (Одеська обл.) має слов'янську назву, хоча на перший погляд слово *рені* здається чужим, запозиченим. За часів Київської Русі тут була річкова пристань, що мовою того часу звалася *рені*. Збереглися також відомості про те, що слов'яни називали цю місцевість *Перунова Рень* (Перун — язичницький бог грому й блискавки; назва, очевидно, ще дохристиянська, а втім, цей бог жив у свідомості слов'ян ще не одне століття за християнства). Слово *рень* (засвідчене в Іпатіївському літописі 988 р.) означало «коса», «мілина»; було ще слово *ринь* — підводна кам'яна або глиняна гряда. У сучасній нам мові збереглося рідко вживане слово *ринь* — «грубий пісок».

Місто Запоріжжя назване так за прикметою («дніпровські пороги»), якої вже тепер немає. Місцевість на островах, що лежали на південь від дніпровських порогів, з давніх часів звалася Запоріжжям. Спочатку на місці, де зараз стоїть Запоріжжя, у 1770 р. була збудована одна з фортець Дніпровської укріпленої лінії, яку назвали *Олександрівкою*. Це було ім'я генерала-фельдмаршала Олександра Михайловича Голіцина (1718—1783), головнокомандувача російської армії у війні з Туреччиною. Навколо укріплення почало розростатися поселення, яке до 1920 р. звалося теж Олександрівкою. У 1920 р. місту було надано виправдане історично й топографічно ім'я Запоріжжя.

Непрозорою є для нас і ознака, за якою названо місто Полонне (Хмельницька обл.) — а це явна ознака, бо слово має прикметникову форму. Місто відоме з XII ст., отже і слово прийшло з тих часів. Виявляється, що в мові того часу було слово *полонь* — «чисте, безлісне місце; лука, сіножать». Основа цього слова дійшла до наших часів у слові *полонина* (гірське пасовище).

Так само непрозора сьогодні ознака найменування міста Тербовля (Тернопільська обл.). Поселення це теж дуже давнє — вперше згадується у 1097 р. Назву утворено від слова *тереб* (теребівля) — «земля, розчищена від кущів

і придатна для оранки». У сучасній мові збереглося слово *теребити* зі значенням «чистити, звільняти від лушпиння плоди, овочі; очищати, оббирати» (як бачимо, давнє значення було ширшим). Зберігся цей корінь в усіх слов'янських мовах або їхніх діалектах.

У Тернопільській області є ще одне селище з цікавою для нас назвою — *Підволочиськ*. Яку ж ознаку покладено в основу цієї назви? З історії краю відомо, що поселення стоїть на давньому торговельному шляху і що перша назва його була *Волочище*. Виявляється, у цьому місці вантажі перетягували волоком через заболочені місця й на човнах переправляли річкою Збруч. Місто розбудовувалось на обох берегах річки. З середини XVII ст. лівобережне поселення почали називати *Волочиськ*, а правобережне — *Підволочиськ*.

У деяких старовинних міст назва буває настільки непрозорою, що важко остаточно вибрати ту одну прикмету, яка послужила підставою для неї. Прикладом може бути назва міста *Чигирин* (Черкаська обл.). Одні гадають, що назва походить від слова *чагарник*: Чигирин — «місце, покрите чагарниками». Інші схиляються до думки, що назва походить від *чигар-трава* (якась чудодійна отруйна, водночас цілюща рослина). Оскільки слово *Чигирин* має присвійний суфікс *-ин*, то є підстава припускати, що назва походить від особового імені. До того ж у пам'ятках тих часів згадується прізвище татарина Чигир-Батира (богатира). Проте найвірогіднішим видається такий переказ: у цім місці на перехресті доріг стояла криниця, біля якої висів *чигир* — дерев'яний черпак для води. *Чигир* — це тюркське, за походженням, слово, тепер у нас означає «найпростіший пристрій (колесо) з черпаками для поливу городів, виноградників».

Пізніше, коли на території України почали розвиватися різні промисли, прикметою для називання поселення могли служити види цих промислів. Так, існує цілий ряд назв, до складу яких входить слово *буда*. *Буда* — це тимчасова будівля, курінь, халабуда для тих, хто випалював вугілля, добував дьоготь, живицю, поташ. Кажуть, що навіть столиця Угорщини *Будапешт* стоїть на місці колишньої лісової буди, в якій жили рудокопи.

Якщо до складу назви входить слово *гуґа*, то це свідчення, що тут виготовляли скло. Назва *Вапнярка* говорить, що тут була піч для обпалювання вапна, а може навіть невеличкий кустарний завод. Назва *Бровари* підказує, що тут варили пиво не лише для себе, а й на продаж.

Місто Вінниця скоріше всього звалось Винниця — тобто місце, де були винокурні, у яких виготовляли горілку і спирт. Існує кілька значно поетичніших пояснень цієї назви. За одними переказами свою назву воно одержало від старослов'янського *вѣно* — «посаг, придане, дарована земля». За іншими — назва походить від найменування річки Віннички, на якій за прадавнім звичаєм на Івана Купала дівчата пускали на воду вінки (віночки — звідси «Вінничка»). Красиві легенди, що й казати, але правда, мабуть, на боці винниці-винокурні.

Здавалося б, що така виразна прикмета, як характер і склад населення, ознаки людей, які селилися в місті, мали впливати на назву міста, проте чомусь вони були непопулярними при називанні. Тому й виразних прикладів тут мало. Так, місто Харцизьк (Донецької обл.) розбудувалося навколо станції Харцизьк, яка почала діяти в 1869 р. Назва станції, а пізніше й міста походить, як вважають, від прізвиська поселенців у цих краях — це були насамперед селяни-втікачі, яких поміщики називали *харцизами* (розбійниками). Поселення втікачів звали харцизькими; так і залишилася ця назва за містом. Слово харциз походить від турецького *хирсиз* — «злодій, підла людина».

Одне з пояснень назви міста Чернівці теж пов'язується з характером населення: вважають, що оскільки тут селився «чорний люд» — ремісники, наймити, то й місто назвали *чорним*. Інші пояснення — більш вірогідні — спираються на таку ознаку, як характер ґрунтів навколо міста — чорнозем. Висловлювалося також припущення, що в основі назви міста чиясь власне ім'я Чорний.

Можна ще сюди зарахувати місто Луцьк. Дехто вважає, що назва міста пов'язана з його первісним населенням. Вперше місто згадується у 1085 р. як «Лучеськъ Великий на Стыри». Населяли його тоді дуліби, або лучани (звідси *Лучеськ* — *Луцьк*). Проте інші дослідники, наприклад І. І. Срезневський, пов'язують назву міста з прикметами місцевості: ріка Стир тут робить коліно, вигин, а це в ті часи звалось і сьогодні зветься *лука* (від *лук*).

Як ми вже бачили, визначальною прикметою може бути річка. Адже споконвіку люди селилися біля води. Назви багатьох міст просто повторюють імена річок, на яких вони розбудувалися, і пояснити назву таких міст було б справою легкою, якби самі назви річок були прозорими й зрозумілими сучасній людині. Проте свої імена річки діставали за незапам'ятних часів, називали їх часом племена й народи, які давно зникли з лиця землі, а від їхніх мов мало

що залишилося. Тому так обережно висловлюють свої здогади вчені, коли це стосується, зокрема, назв річок. Так, місто *Полтава* вперше згадується в літописі 1174 р. під назвою *Лтава*, *Олтава*. Там само — *Лтава*, *Олтава* — зветься в літописі й притока *Ворскли*. А от походження назви цієї притоки остаточно не з'ясовано. Деякі дослідники виводять його від латинського *лутум* — «болото, багно, грязь, глина».

Місто *Суми* розташоване на правому березі р. *Псла* при впадінні в нього р. *Сумки*. Цілком очевидно, що назва міста походить від найменування річки, а от ім'я річки неясне: можливо, в основі його лежить тюркське *су* — «вода»; інше припущення: назва річки й міста походить від *сумá* — «козацький в'юк, вантаж, що його може нести один кінь».

Місто *Хорол* (Полтавська обл.) одержало назву від річки *Хорол*, на березі якої воно розташоване. Назва річки — слов'янського походження. Колись у слов'ян було таке слово із значенням «швидкий». На сьогодні воно збереглося в сербохорватській мові, там *хрл*, *хрла*, *хрло* — «швидкий, швидка, швидке»; *хрлити* — «поспішати, квапитися». У східнослов'янських мовах слово зникло, не дійшло до наших часів, збереглася тільки назва річки й міста.

Загубилося у віках і слово, яке лежить в основі найменування міста *Овруч* (Житомирська обл.). Це місто вперше згадується у 971 р. під назвою *Вьручий*. Припускають, що *вьручий* походить від старослов'янського *вьрѣти* — «вирувати, кипіти». Слово *врѣти* є в нашій українській мові, зберігся його слід у вживаних сьогодні словах *вир*, *вирувати*; є воно ~~тепер~~ у сербохорватській (*врутак* — джерело) і в польській мовах (*вжонтек* — *wrzątek* — кип'яток, окріп).

Часом назва річки, а звідси й міста, не має в собі нічого, здавалося б, загадкового, лише форма слова зі знайомою основою якась чудна, двозначна. Що означає, наприклад, слово *глеваха*? Селище *Глеваха* (Київської обл.) лежить у межиріччі двох приток *Ірпеня* — *Бобриці* та *Глевахи* і дістало назву від останньої. Від річки, до річки, залишилося тільки сухе річище. Слово *глеваха* найвніше в сучасній українській мові слово *глевкий*, а також *глей*, *глеюватий*, мають спільний корінь *глев-*, значення якого «клейкий, в'язкий». Таким, мабуть, було дно річки. Правда, існує ще одна гіпотеза: назва може походити і від слова *гливий* — «сіро-жовтий», «темно-жовтий». Тоді основною прикметою стає не характер дна, а колір води.

І зовсім уже дивну назву має невеличке місто в *Хмель-*

ницькій області — Дунаївці. Як же далеко воно лежить від Дунаю!.. Звідки ж ця назва? У давніх актах воно називалося Дунай-городом, а з початку XVIII ст.— Дунаївцями. В основі слова *дунай* лежить корінь *дану*, що в мові давніх народів індоєвропейської спільності (давньоіндійській, кельтській, готській) означало «воду, річку». Тому здавна слово *дунай* позначало не лише конкретну річку, а ще і «велику воду» взагалі. В українських народних думах та історичних піснях воно часто зустрічається саме в такому значенні («вода, «велика вода», «розлив води»):

Корабель пливе, аж *дунай* реве,
А жона плаче, як ворон кряче.

(Народна пісня)

Щодо міста Дунаївці, то є ще припущення про походження назви від прізвища *Дунай*, яке могли мати учасники дунайських походів.

Звідси легко прокласти місток до таких назв, як *Донецьк*, *Донбас*, *Донеччина*. Усі вони утворені від назв річок *Дон* і *Донець*. Річки ці, як і Дунай, завдячують своїм найменуванням давнім мешканцям цього краю, які всяку воду називали словом *дон* (навіть у сучасній нам осетинській мові *дон* — «ріка»). Проте місто *Донецьк* — центр *Донецького вугільного басейну* — стало так називатися зовсім недавно. Заснування міста датують 1869 р., коли поблизу Овечого хутора англійський підприємець *Джон Джемс Юз* почав будувати металургійний завод. Селище, що виникло тут, назвали *Юзівкою*. Це було убоге й брудне робітниче селище, в якому годі було побачити риси сучасного красеня-міста з його трояндами й водограями.

2. СЛІДИ ІСТОРІЇ

Хто золоту порве струну,
Коли у гусях — дух Боянів,
Хто димний запах полину
Роздавить мороком туманів,
Хто чорну витеше труну
На красний Київ наш і Канів?

М. Рильський

осі йшлося про найменування міст за прикметами, ознаками. Перейдемо до тих, про які ми говорили, як про найменування за належністю, хоча значення слова

належність мислиться тут досить широко: від Київ — місто князя Кия як його власність — до Миколаїв (того ж плану творення, з тим же суфіксом *-ів*) — місто на честь... св/ Миколая.

Традиція називати міста іменами визначних осіб — полководців, державних діячів, письменників — також поповнила склад назв, які за формою є присвійними прикметниками, тобто виражають належність. Переважна більшість так названих міст не з молодих, а має свою, часом досить довгу історію і одну або й кілька попередніх назв.

Так, ми знаємо, що в назві міста Дніпропетровськ є прізвище видатного діяча радянської держави, голови ЦВК УРСР Григорія Івановича Петровського, який починав тут свій шлях заводським робітником. Місто було засноване 1777 р. й назване — за іменем цариці Катерини II — Катеринослав. У нашу історію воно увійшло як місто славних революційних традицій. Саме тут і розпочав свою революційну діяльність Г. І. Петровський.

На увічнення пам'яті геніального Каменяра, життя і діяльність якого були тісно пов'язані з містом Станіслав, його було 9 листопада 1962 р. перейменовано на місто Івано-Франківськ. Місто з'явилося досить давно: вперше про нього є згадка 1662 р. До цього, ще в XV ст., на території, що її зараз займає місто, були села Пасічна і Княгинин, а трохи пізніше — село Заболоття. Ці села привласнив польський магнат Станіслав Потоцький. За його ім'ям селище, а потім і місто дістало назву Станіслав. Тепер це обласний центр Івано-Франківської області, велике, красиве й багате на таланти місто зі славним іменем.

Місто Гребінка (Полтавська обл.) названо так на честь відомого українського письменника Євгена Павловича Гребінки. З його біографії ми знаємо, що народився він у 1812 р. на хуторі Убіжище біля села Мар'янівка, Полтавського повіту. У 1895 р. тут будувалася залізниця, одну зі станцій якої назвали Петрівка. А оскільки ця станція й нове селище біля неї були недалеко від рідних місць Є. Гребінки, то у 1912 р., коли відзначалося сторіччя від дня народження поета, станцію й селище було названо Гребінка. Оразу ж застерігаємо: є ще один населений пункт зі схожою назвою, але зовсім іншого походження. Це селище Гребінки, Київської області. Засноване воно на початку XVII ст. і згадується в документах того часу під назвами Гребінники, Угребенники. У цій назві вбачають корінь *греб-* — «горб»: поселення лежало на горбах — гребенях.

Хоча не виключено, що й це поселення названо було чийсь прізвищем.

Часом при наданні нового найменування місту зберігається і його стара назва. Розглянемо дві такі назви.

Корсунь-Шевченківський. Назву міста *Корсунь* пов'язують з кримським Корсунем — Херсонесом (це місто було поблизу нашого Севастополя). Грецька назва *Херсонес* через тюркське посередництво — у мові нового населення — перетворилася, завдяки чужій вимові, на *Корсунь*. Так це кримське поселення називали й слов'яни. За переказами, вихідці з кримського Херсонесу-Корсуня після хрещення Русі були священиками Десятинної церкви в Києві. Князь Володимир надав їм право збирати данину по р. Росі, і саме вони, ці священики, начебто й дали назву поселенню, що своєю природою нагадувало їм рідний кримський Корсунь-Херсонес. Перейменоване на Корсунь-Шевченківський місто було в 1944 р., і це закономірно, бо неподаліку від Корсуня рідне село Тараса Григоровича — Моринці, крім того, у 1859 році поет бував у Корсуні, знав це місто.

Тепер заглянемо в минуле міста Переяслав-Хмельницький.

Його заснував, як свідчить літопис, князь Володимир у 993 р., але не на голому місці, бо, за даними археологів, Переяславське городище існувало ще наприкінці VI століття. Назву його дослідники виводять від слов'янського чоловічого імені Переяслав. Місто спочатку звалось *Переяславль*, тобто «Переяславове» — належне Переяславові або засноване ним. Пізніше суфікс присвійності *-ль* втратився, як і в багатьох інших назвах цього типу творення. З 1943 р. місто почали звати Переяслав-Хмельницький на честь історичної події — Переяславської Ради, на якій відбулося возз'єднання українських земель з Росією.

Можна назвати ряд міст, назва яких була утворена за допомогою суфікса *-ль*: Ізяславль, Перемисль, Брячиславль, Путивль. Усі вони — лише перша частина повної назви, де другим словом було *городъ*. Збереглась суфіксальна форма лише у назві *Путивль*. Місто вперше згадується у 1146 р. Можна гадати, що місто звалось *Путимль городъ* — «місто Путима», повне ім'я якого могло бути *Путимъръ* або *Путимисль*. Підтверджується правомірність такого тлумачення назвами міст за іменами історичних осіб: *Ярославль городъ* — місто Ярослава, побудоване у 1024 р., *Ізяславль городъ* — фортеця, побудована князем Володимиром Київським для Ізяслава і Рогніди.

Скоріше всього, такого ж типу творення й назва міста **Житомир**, хоча з цього приводу є кілька тверджень. На думку чеського славіста Я. Шафарика, воно виникло в VIII або IX ст. як центр одного з деревлянських племен, а саме — житичів (у літописі вперше згадується 1240 р.). Якщо прийняти це припущення, тоді назва його означає «мир (місто) житичів». Існує легенда, за якою місто засноване радником київських князів Аскольда і Діра Житомиром. Він був близькою людиною князів і після вбивства їх не захотів служити новому князеві Олегу, а пішов зі своєю дружиною в ліси до деревлян і заснував там поселення, назвавши його своїм іменем. Свідченням того, що назва міста походить від особового імені, можуть послужити давньоруські джерела, в яких місто іменується *Житомель*, *Житомль*, де ще зберігається присвійний суфікс *-ль*. Ім'я *Житомъ* може бути короткою формою повного імені *Житомльръ*.

Досі ми говорили про назви міст, у яких можна знайти славні історичні — давні чи недавні — імена визначних людей. Є й такі міста, назви яких також пов'язані з прізвищами людей, але про цих людей ми, як правило, нічого або майже нічого не знаємо. Ось кілька таких назв: Цвіткове, Немішаєве, Горлівка, Каховка.

Коли ми чуємо слово **Каховка**, у нашій пам'яті постають Каховська ГЕС, «Каховка, Каховка, родная винтовка...». А хто з нас чув про генерала В. В. Нечуй-Каховського? Ніхто. Та саме від його прізвища й пішла назва міста. А було це так. Колись на цьому місці стояла турецька фортеця Іслам-Кермен («Свята фортеця»), її було зруйновано; землі цього краю цариця Катерина II подарувала учасникові російсько-турецьких воєн генералові В. В. Нечуй-Каховському; місто, засноване 1783 р., дістало назву Каховка.

Місто **Горлівка** (Донецька обл.) з'явилося в 1867 р. на місці колишніх запорізьких зимівників. Інженер П. М. Горлов на землі, відведений під майбутню залізницю, виявив поклади кам'яного вугілля. Незабаром тут було закладено шахту, яка тепер зветься «Кочегарка»; станцію й селище на честь гірничого інженера назвали Горлівкою.

Назва міста **Цвіткове** теж пов'язана з будівництвом залізниці. У 1876 р. тут було збудовано залізничну станцію. Далі відомості суперечливі. За одними — станція названа прізвищем топографа Цвіткова, який працював на цій дільниці, за іншими — назва походить від прізвища поміщика Цвіткова, на землі якого побудовано залізницю й станцію.

Назва селища і станції *Немішаєве* пов'язується з прізвиськом начальника південної залізниці *К. С. Немішаєва*.

Крім суфікса присвійності *-ль*, давні назви міст України від власних імен утворювалися за допомогою суфіксів *-ів* (*-ов-е*) та *-ин*. Обидва ці суфікси живуть у нашій мові й донині, а от чоловічі імена...

Подивіться на оцей рядочок назв: *Київ, Львів, Харків, Ходорів, Фастів, Чернігів...* Усі вони мають форму присвійних прикметників, на що вказує суфікс *-ів*. Єдине ім'я, яке ми тут легко впізнаємо, це *Лев, Левко* (у назві *Львів*), інші імена видаються нам незвичними й трохи дивними. Та коли взяти до уваги, що все це міста давні, то цілком імовірно, що колишні звичні чоловічі імена протягом століть губилися або переставали бути іменами, як, скажімо, ім'я легендарного засновника *Києва*, князя *Кия*. Сьогодні *кий* — це палиця, а колись це, виявляється, було також і власне людське ім'я. Тепер спосіб творення назви стає прозорим: Хто володар міста? — *Кий*. Чий це город? — *Городъ Києвъ*. Хто живе в ньому? — *Кыяне*.

Місто *Львів* виникло в середині XIII ст. За переказами, його побудував галицький князь *Данило Романович* (десь приблизно 1241 р.) і назвав на честь найстаршого сина *Лева*, якому воно по смерті батька дісталось у спадщину. За іншими переказами, місто заснував сам князь *Лев Данилович*. І як би не мінялася протягом віків офіційна назва цього міста (захоплене у XIV ст. поляками місто було назване *Львув* (*Lwów*), 1772 р., після розподілу Польщі, місто відійшло до Австрії і було перейменовано на *Лемберг* (*Lemberg*), воно було і залишилось у пам'яті народу містом *Лева* — сина славетного руського князя *Данила Галицького*.

У Львівській області є місто *Ходорів*, перша згадка про яке датується 1394 р. Назва походить від чоловічого імені *Ходор, Ходір* (так у народі вимовляли запозичене ім'я *Федір*, бо *ф* в українських словах не було). Існує переказ, за яким цей *Ходор* разом з трьома братами прибув з Угорщини на *Русь* і тут оселився. Проте це не єдина назва з цим іменем, крім однойменних сіл (*Ходорів*, Київської обл.), ще й *Ходорівка*, і *Ходорівці*, і *Ходори*, і *Ходорків*, що свідчить про поширеність цієї форми імені *Федір*.

Назва міста *Харків* має кілька тлумачень. Одне з них пов'язується з власним чоловічим іменем — *Харко* (зменшена форма від повного імені *Харитон*, запозиченого з грецької мови). Так начебто звали першого поселенця козака *Харка* у другій половині XVII ст. Проте місто стоїть

В зв'язку з ф у власне
у Ходорі;

при злитті двох річок, з яких одна теж зветься Харків (друга — Лопань). Цілком можливо, що місто дістало назву за річкою. Висловлювалося припущення, що *Харків* — це видозмінене *шарукань* — половецьке кочовище. Розшифровується ця назва так: *шаруа* — «скотар», *кан* — «стоянка». В такому разі суфікс присвійності *-ів* тут з'явився пізніше, коли чуже слово вирівнювалося, пристосовувалося до законів нашої мови.

Ще важче розкривається значення назви міста Чернігів. У «Повісті временних літ» місто згадується в записках 907 р. Історики кажуть, що місто було засновано ще раніше — десь у VII ст. У XI—XII ст. Чернігів був уже центром Чернігівського князівства. Вважається, що назва міста походить від чоловічого імені *Черніг* (Чернїгъ), у свою чергу, утвореного від прикметника *чорний*. А от кому належало це ім'я чи прізвисько — сказати неможливо, оскільки давалося це ім'я місту в дуже віддалені від нас часи. Легенди й перекази пов'язують назву міста то з іменем князя Чорного, який уславився в боротьбі з хозарами; князував він десь у VII ст., то з іменем гордої княгині Чорної (за іншими переказами її звали Цорна), яка кинулася з вікна високого терема й розбилася насмерть, щоб не потрапити до рук загарбників. Ще гадають, ніби *Чернігів* звучало колись *Сернігів* — від слова *серна*, — бо багато їх водилося у навколишніх лісах. Указували й на те, що неподалік від міста є Чорна гора, можливо, місто дістало назву від неї. Все ж переважна більшість дослідників схиляється до думки, що назва міста походить від власного імені *Чернїгъ*, а от кому воно належало — ми, мабуть, так ніколи й не дізнаємося.

Так само немає вірогідного пояснення до назви старовинного міста Фастів. (Вперше воно згадується в 1390 р.). Суфікс *-ів* свідчить, що це мав би бути присвійний прикметник, утворений від власного імені: можливо, це місце належало комусь, чие ім'я або прізвисько було *Хвастъ*. Існує переказ, нібито назва міста походить від слова *хвости* (лисячі, мабуть), яких, кажуть, багато лишилося тут після розгрому половців. За іншим переказом, Семен Палій, ходячи містом, розповідав, що власноручно знищив аж 700 польських загарбників — *хвалився, хвастався* цим. Обидва перекази — лише спроба пояснити уже існуючу назву (приписати назві історію).

Від чоловічого імені й назва *Васильків*. Воно засновано князем Володимиром Святославичем у 988 р. і названо *Василево* — за іменем, яке було надано князеві

Володиміру після прийняття ним християнства. Як свідчать дослідники, князь Володимир у цьому місці серед лісу побудував мисливський терем і назвав новобудову — таку собі своєрідну тогочасну «дачу» — *Веселеє Василево*. З XII ст. місто має сучасну назву — Васильків.

Після всього сказаного можна й місто Нестерів (Львівська обл.) за аналогією розкласти на *Нестор + ів і*, чого доброго, прийти до висновку, що це місто належало Несторові-літописцю. А місто (раніше — *Жовква*) дістало назву Нестерів у 1951 р. на честь російського пілота П. М. Нестерова, який загинув біля цього міста під час першої світової війни.

А тепер повернемося до міста *Миколаїв*, про яке ми вже побіжно згадували.

Хоч неподалік від цього місця поселення були дуже давно (уже в VI ст. н. е. на Бузькому лимані була грецька колонія Ольвія), проте саме місто Миколаїв з'явилося порівняно недавно. Назва його — це пам'ять про штурм Очакова, який завершився перемогою російських військ 6 грудня 1788 року — в день православного свята — святого Миколая, якого вважали покровителем моряків. Проте офіційне заснування міста датують 5 серпня 1790 року — коли спустили на воду перший фрегат «Святой Николай», збудований на Миколаївській верфі. Як бачимо, за формою назва міста — начебто також присвійний прикметник, але зовсім іншого — формального, а не реального — способу творення (не «Чие місто?»).

Тепер подивимося на назви міст, які мають форму присвійних прикметників з суфіксом *-ин*: Ніжин, Хотин, Снятин, Пирятин, Рогатин, Козятин... Суфікс *-ин* тут відділити легко, а от імена — знову чудні, незнайомі, дивні.

Місто *Пирятин* (Полтавська обл.) вперше згадується в літописі 1154 р. як місто-фортеця. Назва, на думку дослідників, походить від чоловічого імені Пирята, скороченої форми імені київського боярина Пирогоста (XI—XII ст.). Значить: *Пирогост — Пирята — Пирятин* (город).

Місто *Снятин* (Івано-Франківська обл.) вперше згадується у 1158 р. Більшість учених вважає, що назва виникла від імені власника цих земель — воеводи Костянтина Сірославича, відомого воєначальника й боярина при дворі галицького князя Ярослава Осмомисла. В літописі ім'я воеводи подається як *Кснятин*, скорочено, мабуть, *Кснята*. Гадають, що саме від цієї короткої форми імені і суфікса *-ин* з'явилася спочатку назва міста — *Кснятин*, яка пізніше

скоротилася у Снятин. Схожі назви: село Снітин на Полтавщині, село Снітинка на Київщині.

Місто Хотин (Чернівецька обл.) теж дуже давнє: існує така думка, що його заснував у I ст. н. е. цар даків Котизон (Хотизон) і що від його імені пішла назва Хотин. Проте більшість дослідників вважає, що назва міста походить від чоловічого імені з основою *хоть* — («велике бажання»); зменшена його форма — *Хотимъ*, повне ім'я цієї людини могло бути *Хотимъръ* або *Хотънъ*.

Місто Ніжин (Чернігівська обл.) уперше згадується в 1078 р. Одні дослідники ототожнюють Ніжин з літописним *Нежатином* (*Нежати́на нива*), інші — з містом *Уненеж* (*уне* — «краще», *неж* — скорочена форма чоловічого імені). Хоч про цю давню назву збереглося багато цікавих легенд і переказів, етимологи і її виводять із скороченої форми чоловічого особового імені, в якому був корінь *-нѣг-*.

Тепер ми можемо з великою мірою вірогідності вважати, що місто Гостятин належало людині або було засноване людиною на ім'я Гостята, Путятин — від імені Путята, Козятин — від імені Козята, Рогатин — від імені Рогата.

У кожного з названих міст є своя легенда, часом кілька їх — красивих, поетичних. А все тому, що в народі давно вже забулися імена, які ми тут з вами «креставрували», а бажання якось пояснити назву рідного міста збуджує уяву й народжує легенди, які найчастіше розминаються з правдою, хоч часом і ходять дуже близько біля неї. Ось, наприклад, легенда про назву міста Рогатин: колись навколо теперішнього Рогатина був глухий, дрімучий ліс. Під час полювання в лісі заблудила дружина князя Ярослава Осмомисла. З лісової хаші її вивів на дорогу олень-рогач. На тому місці, де княгиня побачила оленя, князь Ярослав звелів побудувати терем, навколо якого поступово й виросло місто Рогатин. Як бачимо, в легенді олень-рогач, у дослідників — ім'я *Рог-ата*, а в основі обох слів — *ріг*.

Щоб у вас не склалося враження, що в наших предків було обмаль способів творення назв, пригадаємо ще деякі — не схожі на попередні, ну, хоча б такі, як Берислав і Богуслав.

Історія міста Берислав (Херсонська обл.) така: воно засноване на початку XV ст. (це була спочатку литовська фортеця й державна митниця, відома під назвою Вітовтової). У 1450 р. пониззя Дніпра захопили турки і збудували на цьому місці укріплення Кази-Кермен («Дівоча фортеця»). У 1695 р. російська армія та українські козацькі полки

спільними зусиллями взяли фортецю. На її руїнах було засновано місто Берислав, у назві якого виразно проступає наказ — *Бери славу!* Назва — на честь здобуття фортеці.

Місто Богуслав (Київська обл.) відоме з часів Київської Русі як укріплення. Вважають, що назва міста тоді звучала як *Буйслав*, *буй* означало «хоробрий, мужній». І лише пізніше православна церква «відредагувала» слово, зробивши з нього Богуслав (простежити цю зміну вдалося дослідникам за літописами й іншими документами). Тож свою вдачу Маруся Богуславка успадкувала, мабуть, від буй-славних своїх предків. І хоч у назві обох міст немає імен окремих героїв, усе ж видатні історичні події, героїчні вчинки наших далеких предків збереглися для нас у цих назвах — як світло далекої, давно погаслої зірки, що все ще доходить до наших очей.

Ми розглянули «класичні», так би мовити, способи творення назв міст від особових імен (вони ще зветься продуктивними). Проте є цілий ряд інших способів творення — одиничних, неповторюваних — непродуктивних. Так, наприклад, місто Олевськ (Житомирська обл.) дістало назву, як гадають, від імені Овруцького князя Олега Святославича, який жив у другій половині X ст. Пізніше двослівну назву *Олегове городище* скоротили до однослівної — *Олегськ*, що у вимові спростилося до *Олевськ*, бо звуки *в* і *с'* часто зустрічаються у нас поряд (*всі*, *взявся*), а *г* і *с'* — ні.

Далека від традиційних способів творення назв міст і форма назви міста Павлиш (Кіровоградська обл.). Місто, засноване у XVII ст., спочатку називалося Бутівкою. За переказами, його заснував Павло Бут, відомий в історії України як керівник повстання проти польської шляхти в 30 рр. XVII ст. ~~Павлюк~~, страчений у Варшаві в лютому 1638 р. Хутір Павлюка, як свідчать історики, лежав неподалік від сучасного вокзалу. Дивіться, який химерний шлях: *Павло* — *Павлюк* — *Павлиш*... Трохи незвичні перетворення, правда? Тому деякі дослідники виводять цю назву від татарського слова *каулиш* — табір.

Минали століття, через нашу землю прокочувалися війни й навали, заселялися ще ніким не освоєні землі, шезали з лиця землі одні племена й цілі народи, з'являлися інші, — і все це залишало свої сліди в назвах річок і урочищ, озер, міст і сіл.

Так, у Київській області є невелике місто Узин, відоме як батьківщина одного з перших космонавтів — Павла Поповича. Селище лежить на річці Узин і дістало від неї свою

назву. Вважається, що ця назва походить від найменування кочового тюркського племені, яке тут оселилося. Племя звало себе *узи* (*гузи*). Жили вони тут десь між X і XIII ст. і брали участь у походах руських князів як їхні спільники.

На території Української РСР є багато назв з основою *-торк-*. Тільки на Київщині зустрічаємо села Торчицький Степок, Торчицю, річки Торчанку і Торчицю, Торчу. На Поділлі міста Торчин і Торків; на Харківщині село Торське та багато інших. Виявляється, що *торки* — це назва кочового тюркського племені, спорідненого з печенігами й половцями (*türk* — «сила», «влада»). У давньоруській мові воно звалося *търци* (торці), знахідний відмінок *търкы* (торки). Пізніше слово *тюрк* було запозичене вдруге, уже як *турок*, *турки*. Цікаво, що слово *торкин* по-тюркськи означало «народ, до якого належить дружина». Як відомо, руські князі, укладаючи воєнні союзи, одружувалися з ханськими дочками; жінки князів приводили свій почет — родичів, які осідали на виділених князем землях.

Є в Черкаській області селище *Стеблів*. Деякі дослідники вважають, що тут стояло згадуване в літописі місто Торчеськ, яке заснував у 1036 р. Ярослав Мудрий. Пізніше татари його спалили, а на руїнах міста першим начебто поселився вільний козак Стебло, від прізвища якого й пішла сучасна назва селища.

І ще одне місто, стара назва якого пов'язана з торками. Це сучасний *Слов'янськ* на річці Донець. У X—XIII ст. цю територію займали торки, про що свідчать назви *Торські озера* і фортеця *Тор*. У XIII ст. на озерах починають розвиватися соляні промисли, а місто називають *Солоне*, *Солеварськ*, *Солеванськ*. Згодом його було перейменовано в *Словенськ*, а ще пізніше — у *Слов'янськ*. Рішенням царського уряду Катерина II веліла так називати місто у зв'язку із своїми чисто політичними симпатіями до балканських слов'ян і до їхньої боротьби проти панування турків.

А скільки таємниць у назві міста *Бердичів*, скільки спроб пояснити цю назву — одна цікавіша за іншу! Згадаймо хоч деякі з них. У давніх слов'ян було слово *берда* — «круча, горб, скеля» (слово це збереглося в деяких слов'янських мовах і в говірках української мови). Місто могло одержати назву від цієї основи. Є ще одне — схоже — слово *бердо*. Це назва однієї зі складових частин ткацького верстата. Тут — могло ж і таке бути! — жили колись майстри, які виготовляли берда (їх, мабуть називали *бердичі*, а

їхне місто — *Бердичів*). У назві міста ми бачимо суфікс присвійності *-ів*, а це дає підставу гадати, що назва ця утворена від чоловічого імені *Бердич*. Ще одна гіпотеза: назва міста походить від слова *берендичі, берендеї*. Так звалось тюркське кочове плем'я на півдні земель Київської Русі. Утискувані печенігами, а пізніше половцями, кочовики залишали Поле і ставали федератами сильних північних сусідів. Їх печеніги і половці називали *берінді* — «ті, що передали, віддали себе». Як свідчать історики, берендеї 1097 р. уклали угоду з печенігами, а в 1105 р. їх перемогли половці, жорстоко розправившись з ними. Згадки про берендичів зникають зі сторінок літопису десь у XIII ст. Місто вперше згадується у 1546 р. як Бердичев або Беричиков. У записах XVIII ст. можна зустріти і Берендичев. Ось що пише з цього приводу відомий письменник Л. Успенський: «Важко прихилитися до однієї з думок, і ім'я-пам'ятка дражнить нас своєю неповною ясністю... Але скільки у світі могильних плит, скільки загадкових папірусів, таємничих дощочок «ронга-ронга» теж чекають ще свого пояснення і прочитання... Мені особисто хотілося б, щоб Бердичів був з «берендича». Тоді б він зв'язався з казковими «берендеями», правда, дуже мало схожими на своїх далеких південних і азіатських тезок».

Важко віддає свої таємниці й стародавній *Канів*, який вперше згадується у 1147 р. Дослідники висувають кілька гіпотез. *Канів* може бути пристосованим до нашої вимови тюркським словом, яке означало «ханський перевіз». Народні перекази пов'язують назву міста з хижим птахом з родини яструбових, якого звать *каня*. Оскільки в слові *канів* є суфікс належності *-ів*, назва може походити від чоловічого імені *Кань* (пестливе від *Канімир* чи *Каніслав*).

У назві міста *Канів* непрозора основа слова. А от у назві міста *Черкаси* основа начебто і знайома (*черкеси*), але виникає питання: «Звідки тут узялися черкеси?» Як свідчать літописи, слов'янське поселення існувало тут уже за часів Київської Русі. Козаки осіли тут у XIV ст. Довгий час слово *черкаси* прочитували як давньоруське *черньаси* — «чорні аси», «чорні клобуки». Найновіші дослідження дають підстави говорити, що йдеться тут усе ж про черкесів (їх ще звали *черкизи, черкиси*, а також *касоги, адиги*), які брали участь у походах Київських і Чернігівських князів проти спільних ворогів — половців і печенігів. Є трохи інша думка: назва походить, безсумнівно, від черкесів, проте зовсім не обов'язково самі черкеси тут мали б з'явитися;

це могли бути руські люди, — пише цей дослідник (М. Фасмер), — які перебували певний час на Кавказі. Схоже на назву міста слово *чаркас* — є в осетинській мові; означає воно «орел».

Є ще один трохи загадковий і досить цікавий слід минулого у двох схожих назвах міст — це Балаклава в Криму і Балаклія на Харківщині. Кримська Балаклава — потурецькому зовсім прозора назва: *балик* — «риба», *балаклава* — «рибний садок, рибниця». Але Харківська Балаклія стоїть у маловодному степу, на річці Балаклійці, яка влітку може пересихати до дна, — і раптом «рибна річка»! Видно, відтоді, коли називали і річку, й поселення, багато чого змінилося: помінявся склад населення, змінився характер ландшафту і водний режим річки, яка колись, можливо, і була багатою на рибу.

Ось у назві міста свій слід залишили давні грецькі мандрівники-мореплавці. Це Ялта. Греки називали її *Яліта* — «берегова», «прибережна» (від грецького *ялос* — «берег»). За легендою, так назвали поселення знесилені мореплавці, які після довгих поневірянь по морю нарешті побачили землю і висадилися тут. Вони заснували поселення, за яким і закріпилося це перше їх, найзаповітніше слово — «берег»! Як рибальське поселення Джалта (у цій назві відбилася тюркоосновна вимова) воно вперше згадується у 1169 р.

На території сучасного Криму колись жили скіфи і таври — про це є свідчення в Геродота, датоване V ст. до н. е. За даними розкопок у їх культурі було багато спільних рис. У IV—III ст. до н. е. на півострові з'явилась велика скіфська держава, столиця якої — Неаполь Скіфський — була розташована на місці сучасного Сімферополя. Півострів у ті далекі часи за найменуванням його жителів — скіфського племені таврів — звали *Тавром*, *Таврікою*, *Таврідію*. У першій половині XIII ст. півострів захопили кочовики; столицею стало місто Солхат, яке завойовники перейменовували на *Кирим*, *Крим* (тюркське — «рів», «вал»). Як свідчать історичні дані, це були укріплення на місці сучасного Перекопу (сучасна назва «Перекоп» — це слов'янський варіант тюркського «кирим» — рів). З часом назва *Крим* поширилася на весь півострів. Панування татарських феодалів тривало тут до кінця XVIII ст.

Надзвичайно строкатий склад назв міст у Криму: *Алушта* виникла на місці давньогрецького укріплення *Алустон*, побудованого у VI ст.; *Феодосія* — у перекладі з грецької мови «божі дари» — теж грецьке поселення;

місто дістало назву завдяки вигідному географічному положенню та родючості навколишніх земель. Є в п а т о р і я названа на честь понтійського царя Мітрідата VI Євпатора (II ст. до н. е.), який володів частиною території півострова. І тут же назва зовсім іншого походження — Б а х ч и с а р а й, складена з двох татарських слів: *бахчі* — «сад», *сарай* — «палац». У центрі міста височить палац, побудований у 1519 р., оспіваний О. С. Пушкіним.

Після приєднання Криму до Росії в 1783 р. за півостровом закріпилося дві назви: *Крим* і *Тавріда* (*Таврія*). Остання з'явилася як своерідна данина моді XVIII ст. на історичну давнину у власних назвах. Створена на цих землях губернія стала називатися Таврійською. Таврією називали також частину південних земель України, які ввійшли до складу цієї губернії.

Так само даниною моді кінця XVIII ст. є назви міст Севастополь, Сімферополь, Мелітополь, Овідіополь.

У 1783 р. на місці невеличкого татарського селища Ахтіар («Біла скеля») в Криму було засновано фортецю і порт. У наступному році нове місто одержало від щойно титулованого «князя Таврійського» Г. Потьомкіна назву С е в а с т о п о л ь — від грецьких слів *севастос* — «величний» і *поліс* — «місто». Легендарний Севастополь — місто-герой, яке вкрило себе славою у Вітчизняну війну, — виправдало своє горде ім'я «Величний». Назва *Севастополь* не була створена, а лише повторена: як свідчить Птоломей, у Колхіді (Грузинська РСР) було вже колись місто з такою ж назвою — Севастополіс.

С і м ф е р о п о л ь заснований у 1784 р. на місці татарського селища Акмечеть («Біла мечеть»), яке, в свою чергу, з'явилося на руїнах Неаполя Скіфського. Сучасна назва складається з двох грецьких слів: *сімферон* — «збирати до купи, з'єднувати» і *поліс* — «місто», що разом означає «місто, яке єднає». Існує ще один переклад: *сімферон* — це ще й «вигода, користь», тому Сімферополь — це ще й «корисне місто».

Тоді ж, у 1793 р., одержало назву й селище О в і д і о п о л ь (Одеська обл.). Коли місту давали цю назву, вважали, що римський поет Публій Овідій Назон (43 р. до н. е.— 17 р. н. е.) був засланий саме сюди (є відомості, що Овідій був засланий у селище Томи у 8 р. н. е.) і тут був похований. Пізніше виявилось, що на місці Овідіополя в давнину було місто Ніконіум, а з колишніх Томів виросла сучасна Констанца в Румунії. Таким чином, назва *Овідіополь* є свідченням історичної неточності; проте назва при-

жилася і стала своєрідним пам'ятником видатному поетові на нашій землі.

Що стосується назви міста Мелітополь, то вона взагалі призначалася зовсім для іншого міста: спочатку з'явилася думка побудувати в Криму ще одне місто. Це було в кінці XVIII ст., в час царювання Катерини II. Було придумано для цього міста й пишну грецьку назву: Мелітополь — «місто меду» (від грецьких слів *меліта* (род. відм. *мелітос*) — «мед» і *поліс* — «місто»). Проте місто з цією назвою так і не було закладене. Тільки через півстоліття вирішили скористатися назвою Мелітополь, але вже не для кримського міста. У теперішній Запорізькій області була слобода Новоолександрівка, названа так на честь О. В. Суворова, бо заселили її переважно колишні солдати Суворова. У 1841 р. слободу перетворили на повітове місто, якому й дали назву Мелітополь.

Цим же способом — складанням двох основ, з яких друга *поль* від грецького *поліс*, — утворено назви міст Нікополь, Ставрополь, Маріуполь, Тирасполь.

Проте не завжди назва міста, яка закінчується на *-поль*, була утворена від грецького *поліс*. Так, наприклад, не лише назви Білопілля, Краснопілля, Добропілля мають у другій частині «поле», цей корінь є і в назвах Бориспіль, Костопіль, хоч вони й схожі на такі назви, як Ямпіль, Янушпіль, Томашпіль, Теофіполь (останні утворені від імен своїх колишніх власників у першій частині і *-піль* від *поліс*). Сюди ж можна віднести й назву міста Тернопіль. Уперше згадується місцевість Тернопілля у 1540 р. Ця назва, як вважають, означала тернове поле — там довго лежав порослий тернами пустир. Є й інші пояснення: назва могла бути утворена від слова *ополе* — «об'єднання кількох родів»; в основу назви могло бути покладене прізвище Тарновський та ін.

Хоча в назвах міст Херсон і Одеса немає слова *поліс*, все ж вони теж узяті з грецької мови.

Місто Херсон закладено у 1778 р. на території старого укріплення Олександр-Шанц. Потьомкін дав місту назву Херсон на згадку про стародавній Херсонес — грецьку колонію на заході Криму, поблизу нинішнього Севастополя.

У кінці XVIII ст. на місці старовинного слов'янського поселення Коцюбієво, яке свого часу татари і турки укріпили й назвали Хаджибей, з'явилося місто під назвою Одеса (назву місто одержало в 1795 р.). Це назва стародавньої грецької колонії (по-грецькому вона звалася

Одессос), що, як тоді вважали, була колись розташована саме на цьому місці. Пізніше виявилося, що ця колонія була на території Болгарії — в районі міста Варна.

Свідченням того, скільки історичних подій може акумулюватися в одній назві, може послужити найменування міста Ізмаїл. У IV—V століттях тут була грецька колонія Антіофілас. У XIV ст. на цьому місці вже було слов'янське поселення *Сміл*, яке генуезькі купці називали *Сініл*. У XVI ст. Сміл захопили турки. Вони називали місто турецьким словом, проте максимально наближеним до *сміл* своїм звучанням, — *ішмаел*, що означає «почуй, боже». До наших часів назва міста дійшла у формі Ізмаїл. Дехто вважає, що місто так назвали на честь турецького полководця Ізмаїл-бея. Чи так, чи так, а все ж це «потурчена, побусурманена» — як співалося в старовинних історичних піснях — назва слов'янського міста Сміл.

Тепер ви розумієте, чому багато хто з учених істориків, філологів, археологів, етнографів — виступає проти поспішного і бездумного перейменування населених пунктів. Ось що каже з цього приводу Л. Успенський: «Доки вона [стара назва] живе, крізь неї, як крізь фантастичний перископ часу, можна буває заглянути далеко в минуле. Коли ж вона вмерла або, що ще сумніше, її знищили руки невігласа — окуляр чарівної далекоглядної підзорної трубки розбито...» Загляньте в «перископ часу», подивіться крізь нього на назву вашого рідного міста, селища, села, — і багато цікавого — а часом і несподіваного — розкриється перед вами.

3. МИ ПОДОРОЖУЄМО

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле,
Молодому козакові
Мандрівочка пахне...

Народна пісня

Л

юди завжди, в усі часи любили подорожувати. Найпереконливіше свідчення — казки, легенди, міфи, пісні всіх часів і народів, оповідання, повісті, романи всіх літератур. Скільки сходив світу Геракл? Скільки років плавав на своїх кораблях Одиссей? А польоти на килимі над Багдадом? А подорожі до Кощія аж у тридев'яте царство? Аліса в країні чудес, Робінзон на острові, герої Жюль Вер-

на, уся науково-фантастична література... Люди подорожували і подорожують пішки, верхи, возом, саньми, на «Жигулях» і ТУ-114, на теплоходах і вертольотах. Коли ж з'явилися сани й атомоходи, дрезини й літаки, і чому саме так вони були названі?

Одні з наших засобів пересування настільки давні, що встановити причину їхньої назви буває важко, а то й неможливо. Так, наприклад, про те, як давно виникло слово *сани*, можна судити хоча б з такого факту. У саней є полозки, які залишають на снігу такі сліди, начебто тут щойно проповзли дві змії. У старослов'янській мові змії звалися *сань*. Тепер по-українськи кажуть *повзати*, по-російськи *ползати*, а в давнину казали *ползить*; тут уже зовсім близько до *змії-полоз*. З усього цього можна скласти уявлення про те, як давно з'явився в нас цей спосіб пересування — санний, яким був «механізм» називання саней, які асоціації було покладено в основу назви.

Велосипед — винахід порівняно недавній, з'явився він у ХІХ ст., оскільки в цій машині рушійною силою, «двигуном», були людські ноги, то й назвали її відповідно, використавши два латинських слова *велокс* — «швидкий» і *пед* (*педіс*) — «нога». Разом — «швидконіг». Уявіть собі, скільки ж було здивування, коли в записках ХVІІ ст. знайшли прізвище попа — Велосипедов! Не було тоді велосипедів, не було назви їх, а тому й не могло від цього слова утворитися прізвище. Значить, якийсь піп із прізвищем чи то Быстроногов, чи то Скороножкин, щоб позбутися легковажного прізвища, переклав його латинською мовою, від чого воно одразу стало урочистим і небуденним. До речі, так свого часу зробив і бельгійський картограф Крамер (*крамер* — «торговець»), який переклав своє прізвище латинською мовою, і як Меркатор увійшов до історії картографії.

Якщо у велосипеда «мотор» — ноги, то у дрезини «мотором» були руки. Цей самохідний візок для пересування по залізничних рейках використовувався для їх огляду, ремонту та ін. (тепер дрезини рухаються з допомогою двигуна внутрішнього згорання). Назву дрезина одержала від прізвища свого винахідника К.-Ф. Дрезе.

Тепер познайомимося ближче з відомим нам сімейством *автобусів і тролейбусів*, проте розпочнемо з їхнього дідуся — *омнібуса*. Нам він знайомий хіба що з романів та кінофільмів. Це був великий кінний фургон, який міг перевозити одразу багато пасажирів. Історію його появи, тісно пов'язану з назвою, розповідають так... У ХІХ ст. жив

торговець, прізвище якого було Омне́ (пишеться Omnes). На дверях його крамниці був жартівливий напис: «Omnes omnibus» — «Омне́ кожному». Цей каламбур побудований на тому, що прізвище Omnes збігається написанням з латинським omnes — «усі», а друге слово — omnibus — це давальний відмінок від «увесь, кожен», тобто «всім, кожному».

Крамниця Омне спочатку була відправним пунктом екіпажа, заведеного офіцером Будрі для поїздок на свою дачу, але ним, цим екіпажем, могли їздити й інші бажаючі. Отож спочатку це був *voiture omnibus* (вуатюр омнібу) — «екіпаж для всіх», потім просто *омнібус* — з тим же значенням.

Та ось замість коней омнібус дістає автомобільний мотор; новий вид транспорту одержує назву автобус — за будовою такий собі «кентавр» з елементів двох мов: *авто* — з грецького *αὔτος*, що означає «сам», і *бус* — закінчення в давальному відмінку латинського *омнібус*; а закінчення, як відомо, понятійного значення не мають. А це тому, що слово утворили шляхом усічення і зрощення двослівного вислову: *авто(мобіль) + (омні)бус*. До речі, отой елемент *бус*, що в більшості мов, перебравши на себе значення твірного слова, став словотворчим, у англійців вживається як самостійне слово: у слові *автобус* відкинули навіть *авто* і залишили *бус*.

Коли з'явився безрейковий трамвай, його назвали троллейбус. *Тролей* (*trolley*) — це англійський техніцизм, назва роликового знімача струму з неізольованого дроту, по якому струм проходить в електродвигун (у нас перші троллейбуси з'явилися в 1933 р.). Ролики останнім часом було замінено колодками іншої конструкції, але стара назва збереглася, а невмируше *бус* перекочує, мабуть, на якийсь новий вид транспорту (уже є *аеробус* — Іл-86).

Буси привели за собою в нашу мову цілий ряд нових понять і назв. Так, слово *шофер* прийшло до нас з французької мови, де воно було утворене від дієслова *шофё* (*chauffer*) — «топити». До появи автомобілів цим словом — *шофер* — називали паровозних кочегарів. Пізніше цю назву перенесли на водіїв автомобілів. Це слово прийшло до нас — в російську, а потім в українську мову — прямо з французької, без посередників; тому воно в літературній мові зберігає і свій французький наголос — на останньому складі (*шофёр*), хоч у професійному середовищі і в просторіччі живе з наголосом на першому.

Слово *гараж* теж походить з французької мови, теж

має наголос на останньому складі і теж спочатку вживалося з іншим значенням. Французьке *garage* — це суфіксальне утворення від дієслова *garer* — «прикрити, захистити, помістити під прикриття». Спочатку гаражами звали звичайні сараї, куди ставилися машини. Сьогодні цим словом називають не лише місце, де можна поставити машину й захистити її від негоди, а й комплекс споруд для збереження й ремонту автомобілів.

Зовсім недавно з'явилося у нас слово *мотель* (готель на автостраді, в якому подорожнім забезпечуються найрізноманітніші форми обслуговування). Це американизм — скорочення від *mo* (*tourists' ho*) *tel*.

А тепер попливемо. Спочатку поговоримо про *корабель*.

Слово це дуже давнє, і в нашій мові воно відоме теж з досить віддалених часів. Цікаво, що це пряме, усне запозичення з грецької мови, без посередництва цілого ряду мов і народів, як ми здебільшого спостерігаємо. Чи є у нас докази на підтвердження того, що це запозичення відбулося саме усним шляхом? Є, ось хоча б такий. Слово *карабос* у греків означало «морський рак», «краб». Вони цим словом, ужитим у переносному, образному значенні, назвали певний вид своїх суден. Виходить, що це була не офіційна назва, а вільна, невимушена, розмовна. Такі слова, як правило, переходять з мови в мову усним шляхом, через безпосереднє стикування людей. Не лише ми, русичі, запозичили у греків це слово. Воно було і в римлян (*карабус*), потім у італійців (*каравелла*), в іспанців та ін. У давньоруській мові воно мало форму *корабль*, у багатьох слов'ян — (болгари, чехи, словаки, поляки, серби та ін.) — форму *кораб*.

Запорізькі козаки плавали на човнах особливої будови, які звалися *ч а й к а м и*, хоча назва, виявляється, не пов'язана з іменем «чаечки-небоги, що вивела чаєняток при битій дорозі». Це трохи змінена за законами народної етимології назва турецького високобортного човна, який мав назву *шайка*. Козаки переробили цю назву з *шайки* на *чайку* (вважають, що й прізвище Чайковський теж походить від назви човна, а не від назви птаха). У своїй первісній, незміненій формі слово *шайка* теж вживається у сучасній українській розмовній мові, тільки значення його інше — це «група людей, що спільно чинять розбій, злочини; банда». Вважають, що *шайка* — «банда» і *чайка* — «човен» перебувають між собою і в певному предметному зв'язку: розбійницькі ватаги, які плавали на річкових

човнах-шайках, одержали цю назву за найменуванням човнів. Слово *чайка* (назва човна) пішло з української мови далі — спочатку в польську, а вже звідти — в німецьку мову, де військове судно зветься *чайке* (Tscheike).

А от слово *капітан* дали Європі не греки (як *корабель*), а римляни: у них *капітанус* — начальник військової частини, загону. Сьогодні це слово можна зустріти в багатьох європейських мовах. Вимовляється воно по-різному, але в кожному відчувається оте латинське *капітанус*: *капітен* (французьке), *кепті́н* (англійське), *капітань* (іспанське). І навіть турецьке звання *капудан-паша* — «адмірал» теж походить від давнього латинського.

А от наше *адмірал* походить з арабської мови, в якій було *амір аль бахр* — «володар на морі» (амір, емір — князь, володар; аль — артикль; бахр — море) і *амір ар-раль* — «командир транспорту». Останнє — титул начальника арабського транспортного флоту, що в середньовіччі курсував між Північною Африкою й Андалузією. Слово увійшло до багатьох мов світу: спочатку було запозичене іспанською й старофранцузькою мовами (араби, мабуть, заходили в їхні порти). Пізніше його запозичили голландці, англійці, шведи. Переходячи від мови до мови, арабське слово, природньо, зазнало звукових змін. У російську мову воно вперше потрапило в XVI ст. з шведської у формі *амерал*. Звідки ж *д* в сучасному *адмірал*? Пояснюють це так.

У багатьох мовах Європи, так званих романських — тих, що вийшли, розвинулися з «народної латини», — є слова, пов'язані з латинським словом *адміраре* — «дивуватися», «вражатися». Вірогідно, як оцінку носія високого морського чину ~~ж~~ людини, гідної подиву, захоплення, за законами не наукової, а так званої народної етимології, у французькій мові поряд зі старою формою слова *amiral* з'являється нова — *admiral*. Таке ж слово (із зайвим *д*) з'являється в голландській, а далі в англійській і німецькій мовах. У російській мові слово *адмірал* з'явилося в кінці XVII ст., як вважають, під впливом голландського *admiraal*.

З моря прийшло до нас і слово *аварія*, хоч тепер воно і не викликає у нас морських асоціацій. *Аварія* для нас — непередбачене значне пошкодження якогось пристрою (машини або засобів транспорту тощо). А от арабські купці мали на увазі тільки пошкодження корабля чи вантажу (слово *аварія* утворене від арабського *авар* — «школа, пошкодження»). Від арабів його запозичили іта-

лійці, а від них слово прийшло і до нас, розширивши по дорозі своє первісне значення.

Не так давно з'явився новий тип суден і нове слово — їх назва — а т о м о х і д. У 1959 р. в Ленінграді було спущено на воду криголам «Ленін», машини якого працюють на атомній енергії. В українську мову це слово прийшло з російської, де воно і було створене за готовим зразком — *пароход*. Спосіб творення цих слів, як і значення складових частин перших двох, очевидні, бо вони є як у російській, так і в українській мовах. У слові *атомохід* перша частина — запозичене слово.

За час існування слова а т о м (це грецьке слово, що означає «неподільний») — а воно існує вже 24 століття — з ним відбулося багато всіляких пригод. Починає свій шлях слово *атом* від грецького філософа Левкіппа, якого вважають засновником атомістики (він жив десь за 500—400 рр. до н. е.), і його учня Демокріта (час його життя приблизно 460—370 рр. до н. е.). Та ось на початку нашого століття з'являються фундаментальні праці Резерфорда, в яких було переконливо доведено можливість розщеплення атома. Термін, який підкреслює уже спростовану неподільність атома, мав би зникнути як «дискредитований». Проте такі давні, звичні, загальновідомі і загальноприйняті терміни дуже живучі, стійкі. Згадаймо *кольорову білизну, зелене чорнило, постріли з гармати*.

І ось людина полетіла! Брати Райт винайшли а е р о п л а н у 1903 р.; слово *аероплан* було створене у цей же час з двох слів: грецького *аер* — «повітря» і латинського *планум* — «площина». До нас аероплан прийшов із своєю назвою, хоча в нього одразу ж почали з'являтися інші. Так, російське слово *самолёт* починає вживатися поряд з назвою *аероплан* у десятих роках нашого століття. Це не було новостворене слово. При Петрі I на *самольоті* переправлялися через Неву, на пароплавах товариства «Самолёт» (ці пароплави часто теж називали *самольотами*) плавали по Волзі в ХІХ ст. і ще на початку ХХ ст., а на килимах-самольотах герої народних казок літають з давніх давен і до наших днів. Тому це слово швидко прижилося. *Аероплан* протримався в мові десь до середини 30-х років. Пізніше це слово почало виходити з ужитку й повністю замінилося в російській мові словом *самолёт*, а в українській — *літак*.

Перших сміливців, які літали на повітряних кулях, у Росії, як і в Європі, називали а е р о н а в т а м и (віл грецьких *аер* — «повітря» і *наутес* — «моряк, мореплавець»).

Поки в аеростаті піднімалась одна людина, її звали *аеронавт*, або *повітроплавець*, по-російськи — *воздухоплаватель*. Та ось в аеростатах з'являються пасажери, виникає потреба в слові пілот — «людина, яка управляє аеростатом». Це слово було запозичене з італійської мови. З аеростатів слово перекочувало на аероплани, хоча стосовно до аеропланів усе ж частіше говорили й писали а в і а т о р. У перше десятиліття ХХ ст. з'являється і слово *льотчик*. Так, у першу світову війну військові звалися *льотчики*, а спортсмени по-старому — *авіатори*. А вже на перших пасажирських літаках з'явилися пілоти. У сучасній українській мові вживаються усі три слова: *льотчик*, *пілот*, *авіатор*. Найширше значення має слово *авіатор* — це і людина, що займається польотами, і людина, яка займається авіацією (тобто теорією і практикою пересування в повітрі на літальних апаратах, важчих за повітря). Найвужче значення у слова *пілот* — це той, хто управляє літальним апаратом (*перший пілот*, *другий пілот*, але *штурман-радист*). Слово *льотчик* — загальна назва кожного, хто веде будь-який літальний апарат (*льотчик-винищувач*, *вертольотчик*, *льотчик-космонавт*).

Льотчик-космонавт, астронавт, астронавігатор... Скільки їх — нових понять і нових слів — чекає нас попереду!..

4. ЖИТО, ПШЕНИЦЯ, УСЯКА ПШНИЦЯ

Ой, із-за гори
Та буйний вітер віє.
Ой там удівонька
Та пшениченьку сіє.

Народна пісня

Я

Якби ми могли повернутися в глибину віків і подивитися, що сіяли тоді люди, ми б не побачили багатьох культурних рослин, звичних для нас тепер: не було б там ні кукурудзи, ні жита, ні картоплі, ні соняшнику. А пшеницю на нашій землі сіяли ще за три тисячоліття до н. е. У Єгипті вона була відома понад чотири тисячоліття тому, а в Передній Азії її вирощували ще давніше — вісім тисяч років тому. Проте не в усіх країнах вона така давня: у Північну Америку її завезли в 1602 р., в Канаду — лише у 1812 р. Важко сказати, яка країна була прабатьківщиною пшениці. На землі є багато місць, де росте дика пшениця — і на просторах Малої Азії, і в гірських районах Закавказзя,

ї на Балканах. Назва цієї культури така ж давня — вона ще праслов'янська. Слово *пшениця* утворено від слова *пшоно* з допомогою суфікса *-иц-я*, а *пшоно*, в свою чергу, — це давня форма дієприкметника минулого часу від дієслова *пхати* — «товкти». Якби відтворити слово *пшоно* засобами сучасної мови, то це було б «товчене» — зерно, яке потовкли, приготували до вжитку. Сьогодні цей зв'язок між словами *пшоно* і *пшениця* зовсім утратився: *пшоно* для нас — назва готового продукту, *пшениця* — це і «пшеничний лан», і «пшеничне зерно», але готові до споживання продукти мають інші назви (борошно, крупа). У пшениці є дикий родич, якого східні й західні слов'яни зовуть *пирей*, *пирій*. У давнину було слово *пиро*, яке означало «пшениця», точніше «полба» — один з різновидів пшениці. Звідси слово *пир-ій* — це «пшеничний, хлібний». Сьогодні цей корінь є в назвах пшениці у південних слов'ян: у сербів — *пир*, у словенців — *рїг*, *рїга*. Інші назви цього бур'яну — російське *ржанец*, українське *житець* — є начебто перекладом його давньої, первісної назви.

Просо таке ж давнє, як і пшениця; його вирощували ще за 4—5 тисяч років до н. е. Назву його пов'язують зі словами *пєстрый*, *пїстрявий*. На Україну просо привезено було, мабуть, кочівниками. Батьківщиною його вважають Східну і Центральну Азію. Грецькі історики Полібій і Страбон писали, що культура проса була поширена від Чорного моря до Біскайської затоки. Народи Європи свого часу вирощували його як основну культуру. У літописі XI ст. згадується, що просо сіяли біля Києва (там говорилося, що сарана йшла північною стороною, з'їдаючи траву і просо). Просо — як рослина-годувальниця — оспіване в багатьох піснях, згадується в легендах і переказах. Одна з найдавніших пісень — «А ми просо сіяли, сіяли...» — найкраще тому свідчення: це якась ще ритуальна пісня, що прожила не століття, а тисячоліття. І зараз просо — популярна рослина в багатьох народів. Родина його численна — лише в тропічних і субтропічних районах Африки та Індії його нарахують до 400 видів.

Назва ж и т о спільнокореневе зі словом *жити*. Виходить, що без жита не було б життя? В цьому є частка правди, бо жито найбільш повноцінний (біологічно) продукт. Це стародавня культурна рослина, відома жителям Європи ще з бронзового віку. На території сучасної Чехословаччини, наприклад, його сіяли в I—II тисячоліттях до н. е. На початку нашої ери жито було вже відоме германцям, кельтам, слов'янам. Ці дані підтверджуються спільністю назв

рослини: в усіх мовах назва жита походить з одного кореня; тільки означає не те саме. Англійська назва звучить як *рай*, німецька — як *рогген*, російська — *рожь*; латинська назва — *секале* співзвучна з бретонською — *сегале* і балканською *цепела*, а від них недалеко й до грузинської назви *свіла* та осетинської *сил*. Батьківщиною жита вважають гірські райони Північної Африки й Західної Азії. Серед тринадцяти його видів лише один — культурний, решта — дикі. Деякі сорти дикого жита — вороги культурних рослин. Так, в Афганістані росте дике жито з дуже ламкими колосками, тому селяни після того, як зберуть пшеницю, змушені віниками вимітати колоски ламкого жита з поля, щоб не засмічувати його. Є таке побажання: «Роди, земле, жито з голоблю, а картоплю — як колесо!» Отаке жито — як голобля! — росте в горах Західної Німеччини: «на зріст» воно сягає понад два метри, має дуже великий колос, солома в нього жорстка, товста, бурого кольору. Недарма ж воно й зветься «очеретяне жито».

Зустрічаючи на газетних сторінках слова *ярина*, *яровий*, *яровизація*, ми вважаємо їх нашими сучасниками. А скільки цим словам років насправді? Точніше, скільки років їх кореню *яр*? Виглядає цей корінь з глибини віків очима бога сонця у слов'ян дохристиянських часів — Ярила. Від його імені походить і прикметник *яр* — «гарячий», «палкий», «ясний», «блискучий». Весна в ті часи теж звалася *яра*. Відомі в історії чоловічі імена Ярополк, Яромир, сучасні Ярослав, Ярослава теж у своєму складі мають той самий корінь *яр*. Частина слів з цим коренем загубилася у віках: зерно колись звали *яриця* (тепер так звуть яру пшеницю), яровий хліб — *ярь*, «світлий» — було *яркий* (збереглося в російській мові). У сучасній українській мові слово *ярий* зберегло три значення: 1) той, що дає врожай у рік посіву; однорічний; 2) те саме, що *яскравий*; 3) той, що виражає сильний гнів; лютий. Гніздо слів з цим коренем досить велике: крім уже згаданих, це ще *яритися*, *яристь*, *ярити*, *яритися*, *яросливий*, *ярувати*; *ярка* (молода вівця); *яровизувати*, *яровизатор*, *яровизований* та ін. А от про Ярила вже тепер мало хто й згадає.

Слово *ко́лос* заслуговує на нашу увагу насамперед тому, що у нього в сучасній писемній мові є «двійник» — слово *ко́лос*. Якби в нас існувало таке правило — на всіх словах ставити наголос, то, може, ці два слова легше було б розрізняти. За змістом вони дуже далекі одне від одного, хоча й тотожні написанням. Слово *ко́лос*, *ко́лосок* походить від *ко́лоти* і спочатку означало «колючий». Похідні від нього

го: *колосистий, колоситися, колосковий, колосовидний, колосопідіймач, колосся* та ін. Слово *колос* прийшло до нас через німецьку (*Koloss*) або через французьку (*colosse*) мову, куди воно занесене з латинської мови (*colossus*). Римляни його взяли у греків, де воно звучало *колоссос*. Проте слово це не грецьке, а запозичене в якогось середземноморського народу. Переносне значення слова *колос* — «гігант»; так можна сказати про щось або про когось, коли це щось або хтось вражає нас своїми розмірами або своєю надзвичайною важливістю. Звідси *колосальний* — «величезний». А пряме значення? Це статуя, колона, обеліск величезних розмірів. Найчастіше згадують два колоси. *Колос Родоський* — мідна статуя давньогрецького бога сонця Геліуса заввишки близько 70 м, поставлена на острові Родос і зруйнована землетрусом у 227 р. до н. е. Другий — *співучий колос Мемнонський*. Ці дві монументальні камінні статуї єгипетського фараона Аменхотепа III (1455—1419 роки до нашої ери) були споруджені у Фівах. У одній з них через землетрус відвалилася верхня частина. Статуя почала ранками «співати» — можливо завдяки різким змінам температури при сході сонця. Тому стародавні автори, описуючи її, вважали зображенням не Аменхотепа III, а міфічного ефіопського царя Мемнона, сина Аврори — богині вранішньої зорі. У таких випадках по-українськи кажуть: нехай буде гречка, аби не суперечка (колосів цих однаково вже немає).

А тепер про гречку. Вона здавна полюбилася людям. У минулих століттях існував звичай у день Килини-гречениці — коли сіяли гречку — частувати кашею лірників, а ті дякували господарям за багату кашу і співали про царівну Крупеничку, яка виросла з гречаного зернятка. Походить гречка з Гімалаїв, де зосереджено найбільше форм дикої й культурної рослини. Там її можна зустріти навіть на висоті до п'яти тисяч метрів над рівнем моря. З Гімалайських гір гречка проникла в Сибір, на Далекий Схід, у Монголію, Китай, Індію, Японію. Вважається, що в Європейську частину нашої країни, і зокрема на Україну, ця рослина занесена ще воїнами князя Святослава під час славетного візантійського походу. Тому вона й зветься не «гімалайка», як можна було б сподіватися, а «гречанка, грекня». У польській мові вона теж *грук*, *hreczka* — «гречанка» (це запозичення з української мови). Гречка широко розійшлася по Середземномор'ю, звідки потрапила в інші європейські країни. По-французьки вона зветься «сарацінкою», «арабкою» («арабським житом»), у середні

віки в Європі її звали «турецьким житом». Виходить — звідки привезли, так і називали.

Раніше рис був привізною, дещо екзотичною дивиною на Україні, сьогодні це культура, яка вирощується й у нас — у Херсонській і Кримській областях. Хто ж відкрив цю рослину і звідки вона прийшла до нас? Певно, це були народи Індії або Китаю. Ці країни були також центром поширення рису по всьому світу. До нас, на Україну, рис потрапив від сусідів: з Індії — через Іран та Афганістан, у далекосхідні області — з Китаю, мабуть, або з Японії. Слово *рис* потрапило в Росію із романських мов (італійське *risso*, старофранцузьке *ris*). В українську мову це слово прийшло у формі *риж* з німецької мови через польську, де воно пишеться *guż* (риж). На сьогодні в українській літературній мові вживається форма *рис*, а *риж* тепер рідко-вживане слово.

Якщо на початку минулого століття зрідка можна було побачити велике поле, засіяне кукурудзою чи соняшником, чи буряками, то в наш час ці рослини займають неозорі колгоспні лани по всій території Української РСР.

Як відомо, к у к у р у д з у відкрив Христофор Колумб. 2 листопада 1492 р. він побачив у жителів Куби дивну рослину — високу, листату, з великим насінням, зібраним на одному стрижні. Це був, як сказали місцеві жителі, *маїс*, основна харчова культура туземного населення. Легенду про появу цієї рослини, складену індіанцями, використав у своїй поемі «Пісня про Гайявату» американський поет Генрі Лонгфелло. В ній розповідається, як три ночі бився вождь аджибуїв Гайявата з посланцем богів золотоволосим Мондаміном і врешті переміг його. Переможець виконав останнє прохання переможеного — дбайливо доглядати його могилу. На могилі виросла дивовижна і досі небачена рослина, золотаво-жовтий колір якої нагадував одяг і волосся загиблого Мондаміна. А коли зерна дозріли, Гайявата скликав свій народ на свято. З того часу маїс став священною рослиною в індіанців. І садили його теж як священну рослину — для цього існував цілий ритуал: у кожному лунку разом з зерниною клали риб'ячу голову (не рибину, а саме голову!), цю рибу жінки й діти збирали на березі океану. Кукурудза, яку вони вирощували, мала, порівняно з кашою, величезні зерна. Виростити таку кукурудзу пізніше не вдалося, і зараз зерна її можна побачити лише в музеї. Цікаво, що місцеве населення вживало в їжу або цілі підсмажені зерна, або суп з пилку, коли кукурудза цвіла, або кашу «аттолі» з цілих зерен, а от змолоти зерна

маїсу вони не здогадалися. Тому, як це не дивно, але перші кукурудзяні коржі були спечені не в Америці, а в Європі, після того, як кукурудза прижилася тут.

Кукурудза чи не єдина в світі рослина, яка з «кур'єрською» швидкістю обсіла величезні географічні простори: вже через кілька років після того, як Колумб привіз її в Європу, вона завоювала північ Франції, Італію, північну частину Африки. На початку XVI ст. португальці завезли її на західне узбережжя Африки. У 1575 р. кукурудза була завезена до Китаю, на Філіппіни і в Східну Індію. На Україні вона з'явилася на початку XVII ст.

А знаєте, як і коли виникла гібридизація? Виявляється, що серед пишних церемоній, якими супроводжувалася сівба кукурудзи, був і обряд змішування зерен різних кольорів перед їх посівом. Причина появи такого обряду очевидна: люди помітили, що насіння, одержане з такого посіву, дає вищий урожай. А для змішування матеріалу було достатньо: є кукурудза з зерном жовтим, червоним, оранжевим, пістрявим. Сьогодні кукурудза повністю віддалася в руки людини і цілком залежна від неї: за тисячоліття, що минули, відколи людина почала її культивувати, природа рослини настільки змінилася, що вона сама вже не здатна ні висіватися, ні боротися з бур'янами.

А тепер про назву. В Америці кукурудзу називають *маїс*. У нас, а також у болгар, сербів, хорватів, словенців, поляків вона зветься майже однаково, але чому її саме так називають, до кінця не з'ясовано. Існує кілька тлумачень походження слова *кукурудза*, бо є в різних мовах кілька схожих на неї слів. Так, у болгар є слово *кукурак* (чеме-риця), у словенців — *кукурав* (кучерявий), у румунів — *кукуруц* (ялинова шишка). Перше пояснення: рослину назвали так тому, що так кличуть свійську птицю, коли годують зернами кукурудзи. Друге пояснення: назва рослини походить від *кукурав* — «кучерявий». Проте тут виникають труднощі словотворчі (важко пояснити звідки взялося *дз*). Третє пояснення: слово *кукурудза* найближче за звучанням до румунського *кукуруц*. У румунів це слово, мабуть, спочатку позначало лише «ялинова шишка», але потім було перенесене на нововведений хлібний злак зі схожими на шишки качанами.

Оті «б у р я к и рядочками», що «стеляться листочками» і про які співається в пісні, такі ж давні, як і людська цивілізація. Вони росли вже в саду вавилонського царя Мардук-аннал-Іддіна два тисячоліття тому. Ця рослина звалася *мангольд*, з її листя готували салати. Мало пройти ще

тисяча років, аж поки вавілонські, арабські й перські селяни довели, що корінці цієї рослини солодші за листя. І в той час як Схід уже вживав у їжу корені, хоч дрібні й не дуже смачні, Європа продовжувала їсти салати з бурякового листя. Східна порода буряків стала відома європейцям лише після хрестових походів. Ці нові буряки спочатку висівали в садах, а потім і на городах, поряд з мангольдом. Від цих двох рослин і пішли всі сучасні буряки (пригадаємо кольори сучасних буряків: оранжеві — кормові, червоно-фіолетові — столові, білі — цукрові). Про батьківщину буряків єдиної думки немає (називають Азію, Сіцилію). До нас буряки припливли торговельним шляхом «з варягів у греки» (тільки навпаки) — по Чорному морю і Дніпру вони були завезені в Київську Русь, звідси занесені в Польщу, Литву та інші країни. У багатьох мовах буряки мають схожу назву, порівняйте: у візантійців *севкла*, *севкула*, *сеутлон*, у старослов'янській мові *свеклѣ*, у давньоруській *севклѣ*, у російській мові *свѣкла*, в польській мові *свікла*, *цвікла*, в литовській мові — *квіклось*, в албанській — *сфекла*, в угорській — *цекла*. Наша назва — *буряк* походить із середньовічної латині, де ця рослина звалась *бораго*. Сліди цього слова знаходимо в чеській мові (*борак*, *бораг*, *бурак*), у польській (*борак*, *бораг*, *бурак*), у сербохорватській мові (*борак*).

А зараз про буряковий цукор. Тепер ми кажемо просто *цукор*, маючи на увазі буряковий цукор, а був час, коли *цукор* означало «цукор з тростини», бо бурякового цукру ще не було. Цей тростинний цукор був дуже дорогий, і далеко не всі могли ним ласувати. І ось у 1747 р. німецький хімік А. С. Маркграф доповів пруській академії, що знайшов у білих буряках цукор не гірший, ніж тростинний. Його учень Ахард узявся довести, що цей цукор буде дешевший за тростинний і обіцяв, що повністю замінить тростинний цукор буряковим. Німецькі чиновники не зрозуміли важливості робіт ученого. Проте пропозиція ця налякала англійців, які наживалися на торгівлі тростинним цукром, бо мали на неї монополію. Вони двічі пропонували Ахардові великі гроші, щоб він відмовився від своїх праць і проголосив, що помилився в своїх сподіваннях і що буряковий цукор не зможе замінити тростинний. Та прогресу — ні в науці, ні у виробництві — ніякими підкупками зупинити не можна.

У Росії вперше цукроварінням з буряків почав займатися аптекар Біндгейм. У 1800 р. він звернувся до сенату з таким повідомленням: «На початку цього року я добув

значну кількість цукрового піску». Перший цукровий завод у Росії було пущено в дію у 1802 р. По виробництву цукру наша країна зараз на першому місці в світі.

Історія соняшнику трохи нагадує історію кукурудзи. Іспанці — завойовники Мексики — привезли звідти цю дивовижну квітку, яка повертає голову за сонцем. У 1510 р. її висадили в Мадридському ботанічному саду як декоративну рослину. Квітка увійшла в моду: її дарували світським дамам, ставили в декоративні вази. Садівники намагалися зробити квітку ще пишнішою, яскравішою, ароматнішою.

Цар Петро I прислав з Голландії насіння цієї рослини до Петербурга, де її почали вирощувати у квітниках. Та, як розповідали сучасники, поступово з панських клумб соняшник переселився на селянські городи і як окраса, і як забава: селяни охоче лузали його насіння. Прагнучи одержати більші головки та більше насіння, селяни відбирали для посіву найбільші й найкращі зерна — вони намагалися одержати такі зерна, які б добре було лузати. Інші народи теж шукали застосування нової рослини. Німці, наприклад, пробували готувати каву з підсмажених зерен, але вона була несмачна; англійці пробували відварювати головки соняшника — цього взагалі не можна було їсти. Один француз, побувавши в Канаді, де індіанці мастили волосся соняшниковою олією, пробував добувати цю олію, проте скоро покинув, бо справа здалася йому не вигідною й нікому не потрібною. Та от 1841 р. поміщик Африкан Терентьев купив у Воронежській губернії у графа Шереметьєва слободу Олексіївку разом із селянами. Пізніше він писав про це: «Рік купівлі мною маєтку ознаменований у народній пам'яті тим, що того ж року якийсь Бокарев, селянин графа Шереметьєва, задумав для спроби посіяти на своєму городі, так, для свого задоволення, небагато насіння соняшнику. Коли соняшники вирости, він, Бокарев, їх прополов і в кінці літа одержав насіння. Бокарев попробував насіння бити на ручній олійниці і на радість собі одержав чудову олію, якої ніколи не бачив і якої тут не було в продажу». Так соняшник став олійною культурою. (Зверніть увагу на неспішну і багатослівну розповідь, таку характерну для листів минулого століття й зовсім нетипову для нас).

Назва цієї рослини в усіх народів, що населяють Європу, пов'язана із сонцем: «сонячна квітка», «повернений до сонця», «той, що дивиться на сонце» та ін. У найближчих сусідів: білоруси кажуть *вороты-сонце*, росіяни — *подсол-*

нух, ми кажемо соняшник, а ще — сонях, навіть солново-
рот.

І ще одна цікава його особливість. Це рослина, яка не дає відходів, усі її частини використовуються. Найцінніший продукт — це олія, на якій готують до 500 страв. Крім того, соняшник — це ще фарби, оліфа, макуха, маргарин, халва, шоколад. Стебла й кошики дають поташ; з лушпиння дістають фурфурол, без якого не можна виготовити вітринне, т. зв. дзеркальне скло.

5. НА ГОРОДІ

Посадила огірочки
Близько над водою...
Ростіть, ростіть, огірочки,
В чотири листочки...

Народна пісня

Що може бути багатшим на кольори, запахи й форми, ніж звичайнісінький город у розпалі літа? Одних відтінків зеленого кольору там можна нарахувати з півсотні! А квіти? Адже навіть найпрозаїчніша картопля — і та цвіте пахучими витонченими зрочками ніжного біло-жовтого або біло-бузкового кольору. Не вірите, що це справді вишукані квіти? Сумніваєтесь, що ними можна захоплюватися? А от історія свідчить, що так.

Насамперед слід сказати, що картопля — це рослина, яку тричі відкривали. Вперше її відкрили індіанці, які високо в горах (в Андах Південної Америки) побачили дивну рослину, що мала на гілках ягоди, а в корінні бульби. Вони назвали цю рослину *пана*. У ті далекі часи переслідувані голодом жителі цих місць змушені були їсти навіть гіркі на смак бульби дикої картоплі, коли вже не було ні кукурудзи, ні квасолі. Незабаром вони помітили, що промерзла картопля втрачає неприємний гіркий смак. Тоді вони почали заморожувати зібрані бульби, а потім, ледь прогрівши їх, обдирали шкірку; таку картоплю вже можна було їсти. Але як її зберігати? Тоді місцеві жителі пробували цю заморожену, а потім відігріту й обчищену картоплю сушити. Тепер уже її можна було зберігати. Так з'явився новий продукт, який індіанці назвали *чуньо*. Не один раз рятувало чуньо їх від голодної смерті в невротичні роки.

Та ось у 1536 р. розвідники іспанської військової експедиції зайшли в поселення Сороката. Тубільці, побачивши

чужинців, порозбігалися. У покинутих житлах солдати знайшли кукурудзу й квасолю, вже знайомі їм, і «борошністі корені, добрі на смак» (так згадував про це в своїх записах один з учасників експедиції). Знайдені корені були схожі на відомі іспанцям земляні гриби — трюфелі. Цим словом вони й назвали незнайомі корені. Це було друге відкриття картоплі. Хоча іспанці першими серед європейців дізналися про картоплю, про її цінність вони довідалися останніми, і винна в цьому була церква, яка оголосила заморські бульби «чортовими яблуками», заборонила їх вирощувати й їсти. Так було, наприклад, у Франції. І довго б ще не знали французи про картоплю, коли б не аптекар Антуан Пармантьє. Минуло понад сто років після заборони картоплі, коли він засадив свій город нею так, що ніхто не бачив, і найняв загін солдатів охороняти город. Солдати вдень пильно охороняли посаджену картоплю, а вночі мирно й тихо спали. Навколишні селяни, побачивши посилену охорону навколо городу аптекаря, вирішили, що там посаджені якісь надзвичайно цінні рослини, і почали вночі закрадатися на город. Аптекар якраз на це й розраховував: він хотів, щоб люди познайомилися з картоплею. Того ж літа Пармантьє подарував букет квітів картоплі королю Франції Людовику XVI. Король прикрасив ними свій фрак. Квіти стали модними, їх носили в петлицях і платили за одну гілочку до десяти золотих монет. Так селяни, що жили навколо столиці, почали вирощувати картоплю — спочатку як квіти на продаж, а вже пізніше — як їжу.

Довго не наважувалися садити картоплю і в Німеччині: віра в те, що це «чортові яблука», глибоко вкоренилася в свідомості людей. І пруським королям доводилося силою вводити картоплю (у XVIII ст. один з пруських королів — Фрідріх-Вільгельм I — за відмову садити картоплю наказав відрізувати селянам носи й вуха).

У Росію картопля прийшла, як вважають, через руки Петра I. Подорожуючи по Голландії, він побачив там невідомі в Росії бульби і прислав до Петербурга графові Шереметьєву, щоб той зайнявся їх розведенням. Як відомо, садити картоплю спочатку боялися і в нас, по країні прокотилися «картопляні бунти», і лише в другій половині XIX ст. картопля стала швидко завойовувати Європейську частину Росії. Це було її третє відкриття — для нас. А сьогодні ми картоплю вважаємо другим хлібом.

Назва картоплі теж пройшла довгий шлях. Італійське *тартуфо*, *тартуфоло* — «трюфель», як уже говорилося, стало

першою назвою цих бульб. З італійської мови це слово перейшло в німецьку, де набуло форми *картофель* (Kartoffel). Від німецького походить польське *kartofla* та українське *картопля*. Пізніше в кожній з мов з'явилися цілі ряди назв — діалектних, жартівливих, здрібнілих, образних, помилкових та ін.

Давайте уважніше придивимось до рослин на нашому городі. Може серед них є ще якісь Колумбові «відкриття»? Є, аж два — помідор і перець. Розповідають, що Колумб, повернувшись з відкритої ним землі, яку вважав Індією, поклав до ніг короля й королеви мішок з перцем як доказ того, що він і справді повернувся з Індії. Ми знаємо, що це не була Індія, знаємо також, що й перець був зовсім інший: не отой чорний горошок, який привозили і привозять з Індії, а червоні стручки, які розводили індіанці в Мексичі (вони називали його *ахі*). Те, що Колумб привіз в Європу, було «червоною сіллю» нововідкритої землі: місцеві жителі не знали солі, вони їли м'ясо, посипаючи його перцем (кажуть, що дрібки цього перцю вистачало, щоб гіркою стала бочка води). Перець-ахі прижився в Європі; з нього вивели сучасні солодкі й гіркі сорти.

Люди знають перець (насамперед індійський) дуже давно, про це свідчить його назва. Корені її сягають давньоіндійської мови (*ninnali*), відоме воно було у греків (*пепері*) і римлян (*niper*). У слов'ян це давнє запозичення з латинської мови. І хоч звучать назви перцю у слов'янських мовах не однаково, «впізнати» в кожному з цих слів наш *перець* можна, особливо якщо врахувати, що найдавніша форма цього слова у слов'ян — *пльбрь*. Подивіться: у сербохорватській мові це *папар*, у словенській — *пепер*, у чеській — *пепж*, у польській — *пепж*. Якщо пустити повіддя нашої уяви, то сучасне *перець* можна уявити, як давнє *пльбрь*, що здобуло у розмовній мові суфікс *-ець* і по дорозі до наших часів десь загубило свій початок (*пльбрьць* → *пбрьць* → *перець*).

А тепер — про Колумбів помідор. Відкривши Америку, європейці побачили тут зовсім інший світ з безліччю дивовижних рослин, серед яких був і помідор. Звичайна річ: коли люди чогось не знають, вони саме цього найбільше бояться. Так трапилось і з помідором: його не знали, тому про всяк випадок його оголосили отруйним, давши при цьому новій рослині страшну назву — «вовчий перси́к». В країні Європи рослина «зайшла» з півдня: з Іспанії в Португалію, а звідти в Італію, але ставилися до неї скрізь як до рослини декоративної. Минав час, помідор мандру-

вав усе далі й далі. Там, де не знали про заборону їсти «вовчі персики», їх скуштували — і вони сподобались. У XV ст. у Голландії помідор називають уже не «вовчим персиком», а «золотим яблуком», «яблуком кохання». Цьому прислужився їх колір: перші помідори, привезені іспанцями з Америки, були жовтими, на сонці вони здавалися золотавими. *Помо д'оро* — італійська назва рослини і плодів — перекладається як «яблуко з золота». Французи називали плід *пом д'амур* — «яблуко кохання». У Німеччині, Швеції, Англії цю рослину назвали *томат* — від старої мексиканської назви *томатль*. Наше *помідор* позичене з італійської мови, тільки взято тут не однину (тоді б ми казали *помодор*), а множину — *помі д'оро*. Італійське *пом* — це відголос латинського *помум* (яблуко), *оро* — колишне латинське *аурум* (золото). Перші відомості про помідори в Росії датуються 1780 р. Селекціонери за порівняно недовгий час вивели близько двох тисяч сортів. Серед них є помідори крупноплідні (до 800 грамів), вишневодні (до 25 грамів). За формами вони можуть нагадувати сливи, яйця, груші. Помідорний «спектр» теж збагатився: від яскраво-червоного до блідо-рожевого, від золотаво-жовтого до світло-жовтого, білого, світло-зеленого.

А як же жили помідори в Америці після її відкриття? А ніяк. Інки й ацтеки після завоювання іспанцями території, на якій вони споконвіку жили, перестали садити *томатль*. Прошло 400 років, і помідори поїхали з Європи додому, в Америку, бо в Європі вони вже заповнили всі ринки, і їх повезли в Америку продавати. Тут, на батьківщині, їх не впізнали, до них поставилися з недовірою; помідорам довелося вдруге завойовувати свою рідну землю.

Згадаємо ще про двох родичів помідора — одного бідного й одного багатого. Бідний родич — п а с л і н, що росте на берегах річок і озер, на пустирях невеликим кушиком, влітку вкритим ягодами — найчастіше чорними, але бувають вони й зеленими, і яскраво-червоними. Для худоби ця рослина отруйна, для людини стиглі ягоди нешкідливі. Більше того, був час, коли для селянських дітей це були чи не єдині ласощі, яких не треба було випрошувати у батьків. Варили навіть вареники з пасльону. А назва? Воно наша, слов'янська: *пасльон*, *паслина*, *паслін*, *паслин* — назви рослини в українській мові. В усіх цих назвах угадується префікс *па-* і корінь *-слин* (від *слина*). Це рослина «слизувата, слинна». Підтвердженням слушності такого тлумачення може бути ще одна — діалектна — назва рослини, яка вже не викликає сумнівів, — *слинник*.

Багатий родич помідора — баклажан, пишний, блискучий, ваговитий. Походить він з Індії, проте є і в арабських країнах. Спочатку це було щось неймовірно гірке, і використовували цей плід для лікування зубів: його варили, а потім прикладали до хворого зуба, щоб пекуча гіркота баклажана заглушила біль. Поступово його «приручили», збільшили розміри, зняли гіркий присмак (як, до речі, зробили і з мексиканським перцем). Назва у нього східна, запозичена через турецьку мову (*патлиджан*) з арабської (*баадінджаан*).

Земляки баклажанів — огірки: вони також родом з Індії, де їх культивують уже понад три тисячі років. Наші огірки, а особливо ніжинські — мізерна дрібнота порівняно з велетнями, які ростуть на їх батьківщині: там вага огірка — до 4,5 кілограмів, довжина — до метра. І хоча огірок — це вода (96%), проте в ньому є вітамін А — вітамін росту, а також мікроелементи, корисні для людини. Огірки дехто просто любить, а дехто без них жити не може. Так було з римським імператором Тіберієм, який вимагав цілий рік подавати йому на обід свіжі огірки. А де було їх узяти, коли ще теплиць не винайшли? Довелося вдаватися до хитрощів: ящики з розсадою ставили на колеса й повертали за сонцем, щоб на розсаду цілий день лилося сонячне світло й тепло. Так пришвидшувався ріст розсади, а решту робив клімат.

Назва *огірок* з'явилася у нас пізніше; спочатку це був *огур*, а вже звідси й зовсім близько до грецької назви огірка — *агурос*. У грецькій мові *агурос* пов'язане з *аорос* — «недозрілий»; адже огірки їдять саме незрілими. Як правило, йому протиставляють диню, яку їдять лише спілою.

Диня походить зі сходу, прабатьківщиною її вважають землі Ірану, Афганістану, Середньої Азії. Людям вона відома з дуже давніх часів — у Греції, наприклад, диню вирощують понад 2,5 тисячі років. У Європі вона з'явилася досить пізно: у Франції — наприкінці XV ст., в Англії — у XVI ст. У 1494 р. кораблі Колумба завезли насіння дині до Америки. На землях сучасної України вона росте з XI ст.

Про популярність дині, про те, які пристрасті кипіли навколо неї, свідчать хоча б такі розповіді: римський імператор Клавдій щодня з'їдав за сніданком 8 динь; цар Олексій Михайлович дуже хотів мати під Москвою власні дині, проте хоч як старалися його садівники (навіть укривали дині своїми сорочками), виростити тут дині було важко. Король Франції Генріх IV, об'ївшись динею, захворів.

Хитрий королівський лікар подав на диню позов у суд і виграв справу. Винну в образі його величності диню було публічно покарано на одній з паризьких площ — її проклали.

Один з найпопулярніших сортів дині — канталупа. Історія цього сорту (і його назви) така. Ченці-хрестоносці, повертаючись з далеких мандрів, привезли до Ватикану й подарували папі римському насіння вірменської дині. З цього насіння в папському маєтку Канталуппі були вирощені жовтогарячі, м'ясисті дині, відомі нині в Європі під назвою *канталупа*. Сорти динь, колір їх, розмір і запах дуже різноманітні. Проте найкращі дині ростуть в Афганістані і в наших середньоазіатських республіках. Ці дині настільки прекрасні, що їм присвячувалися навіть вірші. Віруючі мусульмани казали, що візерунки на корі дині — це письмена, залишені мусульманам самим Аллахом. Диня для жителів тих країв була й обідом, і водою, і ласощами; в'ялена диня була цукром, варена — медом. Диня була навіть своєрідними парфумами: розповідають, що колись ташкентські франти, виходячи увечері на прогулянку, брали в руки маленьку диньку, що мала запах полуниць.

Походження й первісне значення слова *диня* досі ще переконливо не пояснені. Звичайно виводять від *надутти* і вважають, що це «надутий плід». Є й інше пояснення: від латинської, а ще давніше — грецької назви айви (*cydopea* — «кідонське яблуко»). У чому бачили подібність між динею і айвою? У обох є щось схоже на поздовжні ребра. Інші пояснення ще сумнівніші (наприклад, від латинського *tuppa* — «бочка»).

До того ж слово *диня*, вживаючись у кількох мовах, має в них неоднакове значення: в українській мові *диня* — солодкий запашний плід, у поляків — це гарбуз, у болгар — це кавун (таке явище зветься міжмовною омонімією).

Виявляється, що не лише гарбуз ходив по городу і питався свого роду, а й ботаніки: чимало клопоту завдав їм гарбуз, коли вони збирали всю його родину. Відомо, що ці рослини є жителями тропічної зони Африки, Америки, Індії. Тепер установлено, що серед гарбузових родичів є рослини трав'янисті, кущуваті, є навіть невеликі дерева. Наші належать до ліан. Гарбуз — один з найдавніших супутників людини. Він, мабуть, відігравав неабияку роль у житті первісних землеробів: молоді плоди гарбуза йшли в їжу, а з оболонки дозрілих плодів робили домашній посуд. Форма гарбузів дивовижно різноманітна: це і груша, і пляшка, і змія, і конус, і циліндр, і яйце, і куля. У легендах

стародавнього народу маорі, який живе в Новій Зеландії, розповідається, що посудний гарбуз дав людям бог Тана. Вважаючи гарбуз божим даром, сіяли його зерна лише у певні визначені дні, супроводжуючи посів урочистими ритуальними обрядами. І в наші часи деякі народи продовжують користуватися посудним гарбузом. Так само, як в Азії поважали диню, так поважали гарбуз у Південній Америці — особливо найсолодший його сорт — мускатний гарбуз. Цікаво, що в ботаніці гарбуз вважається ягодою. Нічого собі ягідка — вагою до 100 кілограмів!

Слово *гарбуз* запозичене з тюркських мов: у половців було слово *харбуз*, *карбуз*, у кримських татар — *кѣарпуз*; вони походять з перського *харбууза*, де це слово означало диня. Загалом слово *гарбуз* (*карпуз*, *арбуз*) є в багатьох слов'янських мовах, тільки значення його там неоднакове (у росіян і поляків це, наприклад, те, що в нас зветься кавуном). У персів слово *харбууза* буквально значить «ослячий огірок», «огірок завбільшки з осла».

До «родичів гарбузових» належать к а б а ч к и. У печерах Мексика знайдені рештки кабачків, яким 5 тисяч років. Назва *кабачок* — зменшена форма від *кабак* (слово татарське, вживалося на позначення пляшки з гарбуза).

К а в у н и, крім того, що стали ласощами, соковитою, солодкою й яскравою окрасою пізнього літа, на початку своєї «кар'єри» були «провідниками» караванів в африканській пустелі Калахарі — єдиним джерелом води для людей і тварин (ця пустеля — їх батьківщина, тут ростуть і солодкі, і гіркі, і навіть отруйні кавуни). Для місцевих жителів — це своєрідні «фляги» з водою. Та й не лише для жителів. Звірі пустелі, від слона до миші, знають кавун і споживають його (до речі, не лише в пустелі: кажуть, що вовки крадуть кавуни з баштанів, коли дуже хочуть пити).

Англійський дослідник Давид Лівінгстон, який пройшов по Африці 50 тисяч кілометрів, першим з європейців познайомився з кавунами, зокрема з кавунами-мандрівниками, які відриваються від стебла, котяться по пустелі й, розколюючись, розсіваються. Щоб з маленького, блідого і льдєль солодкого кавуна Калахарі зробити наш сучасний кра-сень кавун, треба було докладати багато зусиль протягом кількох століть. Кажуть, що найкращим і найнаочнішим доказом цього може бути картина фламандського художника XVII ст. Снайдерса «Фруктова лавка», на якій серед інших фруктів є й кавун. У цього «вітринного», а значить найкращого, кавуна бліда м'якоть, величезні гнізда насіння.

Апетиту такий кавун не викликає аж ніяк, порівняно з нашим він безнадійно програє.

Чи давня рослина — кавун? Так, насіння й листя кавуна археологи знаходили в стародавніх похованнях. Культурні кавуни вивели ще стародавні єгиптяни. Проте в Європу кавуни потрапили досить пізно — в XI столітті. На нашій землі кавуни з'явилися в XII ст.

Слава про кавуни, які вирощували в Астрахані, дійшла до Москви. Батько Петра I, цар Олексій Михайлович, був любителем рідкісних рослин. Він наказав привезти «арбузних садов мастеров, самых добрых, тихих и не гордых» до себе. Проте ні кавуни, ні дині під Москвою не дозрівали, тому їх почали возити з півдня країни. Волга стала «кавунною річкою». Розповідають, що на возах, оббитих рогожею, волзькі степові кавуни, підвішені до жердин, возили навіть у Францію, хоч там були й свої кавуни, проте не такі ніжні на смак і не такі солодкі, як наші.

Слово *кавун* запозичене з тюркських мов, але не всі, очевидно, добре розібралися в тому, що саме це слово означає, коли його запозичали. Судіть самі: у нас — «кавун», у поляків — «гарбуз» (*кавон*), у турків — «диня» (*каун*, *кавун*), у казахів — «бахчеві» (і диня, і кавун — *каун*).

Про велику користь для здоров'я звичайнісінької капусти люди знають давно. Так, римський державний діяч Катон згадує капусту як корисну рослину, з якої готують поживні страви. Юлій Цезар написав цілий трактат про її користь. Давньогрецький математик Піфагор вважав капусту овочем, який підтримує постійну бадьорість і веселий, спокійний настрій. До нас цю рослину привезли грецькі й римські колоністи — найперше до Криму. Разом з рослиною було запозичено й її назву. Про цю назву мовознавці кажуть так: слово *капуста* — це гібрид, який «виріс» з двох слів: латинського *компол(і)та* — «варіння», «квашення» (ще точніше — «суміш») і середньовісньонімецького *капуз*, яке походить від латинського *капуціум* і означає «головка капусти». Сучасне слово *капуста*, таким чином, корінь узяло у середньовісного німецького слова, а закінчення — у середньовісного латинського слова.

А тепер про одну узвичаєну помилку, пов'язану з капустою, про яку ми кажемо «білолиця, дженджуриста, сорочок наділа триста», вважаючи, що «сорочки» ці — листя. Здавна хліб пекли на капустяному листку, голубці завивали у капустяне листя... І, виявляється, так само здавна помилялися. Листя на капусті з'являється лише на другий рік, коли утворюються пагони, квіти, листки, а згодом і

насіння. А сама головка капусти — верхня брунька, що розрослася до гігантських розмірів. Це в нашій білокачанної капусти. У кольрабі непомірно розрослося стебло, утворюючи внизу щось схоже на кулю (назва цієї капусти розшифровується так: по-німецьки *коль* — «капуста», *рабі* — «ріпа», отже це «капуста-ріпа»). Цвітна капуста — це тісно збиті бутони, що ще не розпустилися. Які тільки дива може творити природа, особливо коли їй допомагають невтомні і дбайливі людські руки!

Часом на городі ростуть поряд дві сестри, з яких одна — панночка (редиска), а друга — селяночка (редька). Р е д и с к а відома з дуже давніх часів: ще три тисячі років тому її вирощували в Китаї, з давніх давен уживали в їжу народи Японії, Єгипту, Греції. Батьківщиною редиски вважають Середню Азію. Наша сучасна назва походить від латинського слова *радїкс* — «корінь», проте прийшла вона спочатку у французьку мову, а вже потім, аж у XVIII ст., її (і редиску і назву у формі *редис*) привезли до нас французькі кухарі.

Р е д ь к а потрапила на селянські городи значно раніше — ще в XVI ст. Це була повсякденна їжа селян у Росії (пригадаймо хоча б пісеньку «редька с квасом, редька с маслом, редька просто, редька так»). Слово *редька* прийшло не через французьку, а через німецьку мову, де вона звучала як *радїк* (хоч предком обох слів — і *редиски*, і *редьки* — був той самий латинський *радїкс* — «корінь»).

А чи знаєте ви про те, що казка про ріпку стала дійсністю? Мрія про величезну ріпку здійснилася в Японії, тільки трапилося це не з ріпкою а з її родичкою — редькою. Там виростили сорт редьки, яка досягає вагою 30 кілограмів. Та, на превеликий жаль, вона ніде більше, крім Японії, не росте, бо їй потрібен спеціальний ґрунт: у ньому має бути — що б ви думали? — вулканічний попіл! І ще одна особливість казкової *ріпки* — слово це є в дуже багатьох слов'янських і неслов'янських мовах, проте походження його й первісне значення невідомі. І останнє: панночка-редиска не може похвалитися високородними предками: до її родини належать ріпа, редька, бруква, хрін, суріпиця... Правда, прикрашає родину пахуча квітка левкой, але вона скоріше нащадок, ніж предок.

Г о р о х люди вирощують так само давно, як і пшеницю (про це свідчать знахідки кам'яного й бронзового періодів). Дикорослі родичі гороху є в Італії, зустрічаються й на Кавказі. У стародавніх греків і римлян горох був важливою хлібною культурою. Слов'яни почали його куль-

тивувати десь з VI ст. Тепер його вирощують майже в усіх країнах світу. Слово *горох* є в багатьох мовах, воно дуже давне; припускають, що первісне його значення — «тертий» (це, мабуть, спосіб приготування). Про казкову силу гороху, який, проростаючи, розірвав корабель, розповідає К. Паустовський у книзі «Чорне море». Недарма рослина ця пережила всі природні незгоди й продовжує своє існування, хоч, може, дещо й втратила зі своєї популярності як їжа.

Ще більше втратили гастрономічний «авторитет» б о б и. У нас це кормова рослина, нею годують тварин, про неї згадують у прислів'ях і приказках («сидіти на бобах», «дати бобу»), але на городах боби зустрічаються тепер рідко. Слава їх — у минулому. Які пристрасті палахкотіли навколо бобів у стародавній Греції, у Римі! У вельможних родинах Стародавньої Греції дітям заборонялося не лише їсти боби, а навіть доторкатися до бобового кущика, дивитися на квіти бобу, які нагадували білих метеликів з чорними оксамитовими плямами і своєю незвичайністю лякали забобонних людей. Стародавній Рим переймав від Греції і добре, і зле: верхівка римська із зневагою ставилася до *фаби* (так звалися в латинській мові боби, від цього слова походить і наша назва рослини). Верховний жрець Юпітера не мав права навіть вимовити цього слова, бо це принизило б його високий сан. Уявімо собі на хвилинку, що мова йде не про слово *фаба* (боби), а про слово *едельвейс*. Чи викликало б воно такі пристрасті? Навряд. Чому? Та тому, що можна було прожити життя, а цю квітку так жодного разу й не побачити. А тут на кожному кроці, а особливо біля цирку, тільки й чулося: «Фаба! Фаба!». Це вуличні торговці продавали гарячі смажені боби — улюблені ласощі простого люду. Ось чому патриції так ненавиділи це просте слово.

Найпопулярніша сьогодні з усіх трьох бобових к в а с о л я. Та квасоля, яку ми кладемо в борщ, і та, яку висаджуємо на балконі, щоб вона прикрашала його своїми вогнисто-червоними квітами, приїхала до нас з Мексики. Це колишні ліани, які потребують міцної опори. На полях ацтеків та інків опорою для квасолі служив священний маїс, на селянських городах у Грузії, де дуже люблять квасолю, так само, як і далекі ацтеки, садять її між рядками кукурудзи. Проте найстаріша на землі квасоля *маш* — це квасоля, яка росте в Індії; вона нараховує кілька тисячоліть життя і є годувальницею майже всієї Азії. Цікавої, незвичайної форми квасолю *адзукі* вирощують у Японії й

є шкідливо!

Кореї — вона має кутасту форму, плоди її дуже дрібні. З борошна цієї квасолі виготовляють найдивовижніші речі, починаючи з пиріжків і цукерок і закінчуючи пудрою й шампунем. Слово *квасоля*, *фасоля* прийшло до нас через польську мову (*fasola*) з середньовічної німецької, а далі бачимо латинську мову (*phaseolus*), а на самому початку — грецьку, з якої римляни й узяли це слово.

І закінчимо ми прогулянку по горόδуні тим, що росло в минулому та росте подекуди й зараз у кінці горόδуні — коноплями. «Звичайні дикі коноплі супроводжували садиби, городи і селилися на оброблених місцях, поблизу людини, ніби самі запрошувалися в культуру», — писав академік В. Л. Комаров.

І коноплі не залишилися непоміченими. Грецький учений Геродот писав, що скіфи у причорноморських і приазовських степах вирощували коноплі для того, щоб робити з них пряжу, а з насіння — куриво. Як курили коноплі? Геродот описує це досить детально: «Скіфи збирають конопляне сім'я і, сівши в наметах, насипають його на розжарене у вогні каміння. Від сімені піднімається такий чад і пара, яких не буває навіть у грецьких лазнях. Але це викликає у скіфів захват: це заміняє їм лазню, тому що вони ніколи не миються водою».

Відомостей про те, відколи коноплі люди почали вирощувати для себе, у нас немає. Перші свідчення з індійських джерел перебувають від нас на відстані 2800 років. Китайська медицина ще 2 тисячі років тому застосовувала препарати з конопель як знеболювальний засіб при операціях і як снотворне. Слово *коноплі* прийшло до нас з народної латини, де ця рослина звалася *кананіс* чи *каннапус* (в італійській мові — *канано*). Слово це є в мовах багатьох народів (якщо воно і не тотожне, то «впізнаване») — і у східних, і в західних. Тому про нього кажуть, що це «мандрівний» термін східного походження.

6. НАШ САД

Ой вишенько-черешенько,
Чом рясно не родиш?

Народна пісня

Про те, що вишні і черешні — близькі родички, — знають усі, а от про те, що назви їх у мовах різних народів безнадійно переплутані, — відомо далеко не всім. Череш-

ня в ботаніці зветься латиною *церазус авіум* — «пташина вишня». Виходить, що є просто вишня, а є ще й пташина вишня. Коли черешню так називали, то, мабуть мали на увазі, що цей лісовий довгожитель (живе до 100 років), прикрашаючи собою ліси середньої та південної Європи, Кавказу й Малої Азії, дає улюблені ласощі для лісових птахів. Культивують черешню в Європі здавна — вже більше двох тисяч років. Про це свідчить і споріднена назва в європейських мовах, тільки в одних мовах це слово означає «вишня», в інших — «черешня». Французьке *siriz*, англійське *черрі* і німецьке *кірше*, що означає «вишня», і наше *черешня* походять з одного джерела — з народної латини, де культурна римська вишня звалася *церезіа*. Слово вишня є в багатьох мовах Європи; походить воно від давньої, вже втраченої в індоевропейських мовах основи *уікс* (так колись звали омелу та клей).

Хоч абрикоси й гарно ростуть зараз у наших садах, особливо на півдні України, і досягають під нашим сонцем їхні прекрасні плоди, все ж це — і рослина, і плід, і назва — чужинці. Навіть не віриться, що якихось триста років тому в нас його ще не знали, а возили плоди абрикосового дерева — як панську примху — з Голландії. До того, як стати в нас «абрикосом», назва, разом з деревом і плодами, пройшла довжелезний шлях: *абрикос* (російське, українське, білоруське) — *abrikoos* (голландське) — *abrikot* (французьке) — *albесоque* (іспанське) — *аль-баркоок* (арабське). Та й це ще не початок шляху: араби взяли свій *аль-баркоок* у римлян. Найбільше сумнівів у дослідників викликає точне значення латинського слова. Воно могло бути утворене від прикметника *прекокс* — «ранній», «скороспілий» (адже абрикоси дозрівають раніше, ніж персики), а могло походити від прикметника *апрікус* — «зігрітий сонцем», інакше — «сонячний (плід)». Про те, що в українську мову слово прийшло усним шляхом, свідчить значна кількість його варіантів у розмовній мові різних областей України: *абрикос*, *абрикоса*, *абрикоз*, *апприкоза*, *обрікос*, *оберкос*. Не всі народи Європи звать цей плід саме так, переважна більшість назв плода в європейських мовах має форму *морілле*, *морелла*, *морель* (першоджерелом цієї назви було італійське *амарелла*). У нас *морелі* — це дрібні абрикоси (назва сорту).

А як звать сушені абрикоси? У них є цілих три назви: висушений з кісточкою абрикос — *урюк*, без кісточки — *кайса*, висушений, розрізаний по борозді — *курага*. Усі ці назви походять з тюркських мов і прийшли до нас разом

з сушеними плодами. Як відомо, з тих сортів, які досягають у нас, не роблять ні урюку, ні кураги: наші сушені абрикоси інші за смаком.

До речі, так само сталося і з сушеним виноградом. У давнину довести його до нас у свіжому вигляді було важко — надто довгою була дорога, тому його спочатку сушили, а вже потім везли до нас продавати. Кримські татари, торговці сушеним виноградом, у своїй мові не мали спеціальної назви саме для сушених плодів і користувалися словом ізюм (üzüm) — «виноград», продаючи не просто виноград, а саме сушений виноград. Так за словом *ізюм* закріпилось значення «сушений виноград». Сталося це досить давно, бо перші згадки про ізюм датуються XVI ст. Залишається зробити такий висновок: якби абрикоси прийшли до нас зі сходу у сушеному вигляді, ми б звали їх, мабуть, *курага* або *кайса*. Так, до речі, звуть абрикос серби, хорвати й болгари (*кайсія*).

Назви ягід у слов'янських народів відзначаються тією ж особливістю: слово одного кореня може називати плоди або рослини часом навіть дуже далекі одна від одної. Так сталося, наприклад, з коренем слова смородина. В українській мові смородиною називають лише чорні ягоди, а червоні і білі зветься порічки (*по+річка*), у чехів усі види їх називаються словом цього кореня; а от у болгар *смадлика* — «черемха», у македонців *смадлика* — «оливкове дерево», в сербохорватській мові — *смадлика* — «горобина» та ін. В основі всіх цих назв лежить дуже давнє, спільне колись для предків усіх слов'ян слово *сморда*, *смордіна*, яке означало «сильний запах». Корінь слова простежується, як ми бачили, в усіх слов'янських народів, тільки називали вони свого часу цими словами неоднакові рослини з сильним запахом.

Є така лісова ягода — *ожина*: росте в ярах, на лісових дорогах, плететься, стелючись по землі, ягоди її схожі на малину, тільки чорні, мають приємний смак. Так само ця ягода зветься і у білоруській мові, близькі за звучанням її назви у діалектах російської мови (*ожевика*, *ажневика*), у літературній російській мові — *ежевика*, у чехів вона — *ежіна*, у поляків — *ежина*. І скрізь колючки їжака виглядають, правда? Може, так воно й було, та скоріше назва походить від дуже давнього *ежъ* (*ežь*), що означало «колотий», «колючка», а вже потім з'явилися і *ожина*, і *їжак*.

Малина — також дуже давнє слово. Його корінь *мел* — колись позначав неоднакові кольори в мовах різних народів, переважно темні: у стародавніх індусів — чорний,

у греків — також чорний, але ще й червоний; у латинській мові — чорний, у литовців — голубий. У багатьох мовах від цього зниклого вже кореня залишився слід — назва рослини та її плодів. Ця назва є, крім української, російської, білоруської мов, ще у мовах болгар, сербів, хорватів, словенців.

Лісові ягоди суніці мають і культивованих садовогородніх родичів, та не про них мова. Назва ягід прийшла до нас і в діалекти російської мови з білоруської (*суніца*). Є воно в цілому ряді інших мов: у польській — *суніца*, *соніца*, *сумніца*, у сербській — *суніца*, в болгарській мові — *суніца* (тільки означає воно тут «полуниця»). Оскільки корінь є в багатьох слов'янських мовах, то можна вважати, кажуть дослідники, що був якийсь первісний поштовх до називання так ягід, було і якесь слово для цього. Таким «поштовхом» для називання послужило те, що рослина начебто «никне», стелеться по землі, а словом, що називало цю ознаку, було *сонніца*. Від цього давнього слова залишилися, крім слова *суніця*, ще й сліди в коренях інших слів: *никнути*, *ниць*.

7. ЗАМОРСЬКІ РОСЛИНИ

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний.

Народна пісня

Як ви гадаєте: що раніше з'явилося — тютюн чи куріння? Ви скажете, що без тютюну немає й куріння, та помилитеся. Був час, коли палили лопухи й коноплі; старовинні люльки знаходили в таких місцях, де про тютюн навіть не чули. Але починаючи з 1492 і до 1700 р. тютюн зумів витіснити всі трави, які раніше спалювали в люльках. Академік В. Комаров писав: «Немає, здається, рослини, що так швидко завоювала б світ і ввійшла до загального вжитку, як тютюн».

У жовтні 1492 р. до невеликого острова в Атлантичному океані підійшли каравели Христофора Колумба. Моряки висадилися на берег, де їх зустріли місцеві жителі, що смоктали якісь згортки й випускали через ніздрі та з рота пасма диму. Робили це всі: чоловіки й жінки, старі й діти. Вони називали згортки листя *табако* або *сигар*.

Незабаром гості-європейці теж з насолодою пускали дим через ніздрі. Повертаючись додому, вони захопили з собою це зілля. Збереглося навіть ім'я першого курця в Європі. Це був іспанець Родріго де Херец, матрос «Санта Марії», каравели Колумба. Європейці були вражені виглядом курця («він випускав з рота і з носа дим»), вони вирішили, що в матроса вселився диявол; його було засуджено до ув'язнення. А в XVI ст. тютюн в Іспанії вже був звичною рослиною. У 1560 р. до Парижа повернувся французький посол у Португалії Жан Ніко. Він привіз з собою насіння тютюну, який ріс у королівських садах Лісабона. Вирощене листя Ніко рекомендував королеві Франції Марії Медічі як засіб від болю голови, на який вона завжди скаржилася. Нюхати розтерте листя тютюну стало модним. На честь Жана Ніко ботанік Далетан у своїй книзі «Історія рослин» назвав тютюн *нікотіана*. У 1826 р. з тютюну було виділено алкалоїд, який дістав назву нікотин. Українська назва *тютюн* запозичена, мабуть, від кримських татар: у них, як і в кипчаків, куриво звалося *tütün*.

Сьогодні ми вважаємо чай — і рослину, і продукт, ~~виготовлений з неї~~, — своїми добрими знайомими: бачили, як росте він у Грузії, знаємо, як виготовляється. Менше відомі подробиці: мало хто знає, наприклад, що з усього лишнього, густолистого куща використовується лише три верхніх молоденьких листочки на гілці. Не всі знають, що в дикому вигляді це вічнозелений кущ до 3 метрів заввишки, а в Індії ростуть навіть чайні дерева, які сягають 10—15 метрів висоти. І зовсім мало хто знає, що назва цього напою, неоднакова в різних європейських мовах, залежить від того, як, яким шляхом ввозили чай у кожен з цих країн. В Європу його привозили морським шляхом з Південного Китаю в дерев'яних трюмах парусних кораблів. За дорогу, а вона, як відомо, була довгою, чай «доходив», «дозрівав» у зігрітих сонцем і майже герметично закритих трюмах. Там, звідки його везли, — у Південному Китаї — чай звуть *те*. З цією назвою його й привезли в Європу: тому англійці звуть чай *tea* (*ті*), німці — *Tee* (*те*). У Росію чай возили караванним шляхом через Азію, але вже не з Південного, а з Північного Китаю, де місцеве населення називало цей напій *ча*, а сам лист — *чае*. Тому в російській, українській та білоруській мовах цей напій зветься *чай*.

Ще один надзвичайно популярний не лише в нас, а й на всій земній кулі напій — к а в а. У скількох романах, повістях, оповіданнях і віршах ми читали про те, як герої варять і п'ють ароматну каву, як приємно шуміла стара

ручна машинка, у якій мололи каву, які красиві коричневі зерна засипалися в цю машинку. А на чому ростуть ці зерна? Невже вони отакими коричневими сухими бобами й висипаються з якогось кавового стручка? Ні, уявіть собі. Це невеличке вічнозелене дерево або великий кущ, який весною зацвітає великими квітами, схожими на жасмін і такими ж пахучими, а потім вкривається червоними або синювато-чорними плодами, схожими на вишні й майже такими ж смачними. А де ж ті кавові зерна, які ми знаємо? Щоб їх добути, треба, виявляється, проробити величезну роботу: спочатку плоди треба висушити й обдирти з них засохлу м'якоть, потім — знову сушити, після цього обдирати рогову оболонку; зернятка, що були в ній, треба полірувати, сортувати за розміром, обсмажувати — і тільки тоді можна каву везти на продаж. Звідки? З Бразилії й Колумбії (дві третини усього світового врожаю), з Африки, Азії. Куди? В ті країни, де каву п'ють, але де вона не росте.

В українській мові вживається два ряди слів для позначення цієї рослини, її плодів, напою з них, а також посуду, місця вживання та ін.: *кава, кавник, кавниця, кавничка, кавовий і кофе, кофій, кофейник, кофейниця, кофейний, кофейня*. Обидва слова пішли з того самого арабського кореня, тільки перший ряд прийшов до нас через польську мову, а другий — через російську. Була ^{Гітська} область в Ефіопії Каффа — батьківщина кофейного дерева. Араби зі слова *каффа* зробили своє *кахва* або *кава* (так у них звалася рослина, плоди й напій). Потрапивши до Європи, слово *кахва* перетворилося в Англії на *ка́ффи*, у Франції — на *каф́е*, в Німеччині — на *ка́ффе*, в Голландії — на *ко́ффіє*. З Голландії, скоріше всього, слово і прийшло в Росію, де в літературній мові набуло форму *ко́фе*. Вперше воно зустрічається в Морському статуті, виданому в 1724 р.

Серед заморських напоїв, що прижилися в нас, слід ще назвати к а к а о. Звідки воно? Це слово походить з мови ацтеків, що жили в Мексичі. Іспанці, припливши до Мексики, побачили, що місцеві жителі варять напій з насіння дерева, яке вони називають *какахоатль*, і що цей напій *чоколатль* — дуже приемний на смак. Повертаючись на батьківщину, іспанці взяли з собою боби цієї рослини і почали знайомитися з ними ближче. Виявилося, що крім приемного смаку, у цього напою є ще й інші, значно важливіші властивості: він зміцнює й швидко відновлює сили людини. Цей напій, який у ацтеків звався *чоколатль*, у європейців ~~дістав назву~~ *какао* — від назви дерева, а ~~назву~~

назвами

імя

шоколад дістав інший — надзвичайно популярний сьогодні на всій земній кулі. *Виріб* з бобів дерева, який, на відміну від напою, можна взяти з собою куди завгодно — в далекий похід, в експедицію, в польоти, на полюс і в космос. До нас слово *шоколад* прийшло через німецьку мову (Schokolade), чим і пояснюється поява початкового *ш*, в той час як, скажімо, іспанці й італійці вимовляють це слово з початковим *ч*. Дехто уявляє собі процес виготовлення порошку какао так: узяли боби, змололи — і одержали... порошок? Ні, не порошок, а рідку масу, бо в бобах какао міститься значна кількість олії. Під пресом з цієї маси частина олії видаляється, масу приправляють цукром і ароматичними речовинами, заливають у форми й охолоджують. Так роблять шоколад. А порошок какао — це не первинний продукт, одержаний при розмелюванні бобів, а результат спеціальної обробки розмеленої маси.

Тепер про апельсин і мандарин. Батьківщина апельсина — південний Китай. Звідси рослина поступово просувалася на південь Азії. Португальці у XV ст. завезли її в Європу. У XVI ст. апельсини вже були відомі і в Росії, куди вони завозилися з Голландії. Звідси ж прийшла і їх назва: голландське *appelsien* розкладається на *appel* — «яблуко» і *sina* — «Китай». У голландців ця назва виникла під впливом французького *potte de Chine* — *пом де шин* (що теж означає «китайське яблуко»). У нас на Закавказзі апельсини відомі вже здавна, років триста їх там вирощують любителі-садівники, та лише за радянських часів плекання цитрусових стало справою держави й набуло розмаху: сьогодні сади апельсинів тягнуться суцільною смугою на узбережжі від Батумі до Сочі. В українській мові апельсин має ще одну назву — *помаранча*, яка прийшла до нас через німецьку мову (*Pomeranze*) з італійської, де *romo* — «яблуко», а *agancia* — «апельсин».

Мандарини з'явилися в середземноморських країнах значно пізніше, ніж апельсини, — лише в XIX ст., а в Америці — з XX ст. До нас вони були завезені з Японії (у Сухумі їх посаджено в 1893 р., в Батумі — у 1897 р.). Здавна ця рослина культивувалася в Японії та Південній Азії, в Китаї, звідки й була вивезена в Європу. Назва *мандарин* має досить цікаву історію. У португальській мові є слово *мандар* — «наказувати», «давати розпорядження». Португальські колонізатори утворили від цього слова нове — *мандарин*, щоб називати ним вищих чиновників Китаю, й надали йому значення «той, що наказує». Ця назва стала відома і в інших європейських країнах,

а коли на ринках Європи з'явився плід, яким ласують китайські мандарини, його теж назвали *мандарин*, вкладаючи в це слово значення «мандаринський апельсин», бо плоди ці ще не вирощувалися в Середземномор'ї, а завозилися з Китаю. До нас це слово прийшло, мабуть, через німецьку мову (*Mandarin*).

Досі ми говорили про солодке (какао, шоколад, чай, кава, апельсин, мандарин), згадаємо й про гірке — про хіну. У кожного з нас слово *хіна* одразу ж викликає в пам'яті інше слово — *малярія*. Назва цієї хвороби зберігає в собі помилкове судження про причини її появи, яке міцно трималося в часи середньовіччя. В італійській мові *малля* — «поганий», *арія* — «повітря»; виходить, що малярія — це хвороба, яка виникає від згубного впливу болотного повітря. Ми вже знаємо, що це не так, ~~що~~ не повітря переносить хворобу, а болотяні комарі, знищення яких — найефективніший засіб боротьби з нею. Лікують малярію хініном, поява якого — це своєрідна історична драма.

У 1638 р. захворіла на малярію дружина віце-короля Перу графиня Кінхон; їївилікувала індіанка настоєм кори якогось дерева. Після неї захворів і сам віце-король. Він хворим повернувся до Іспанії, взявши з собою запас кори. Проте європейські лікарі не могли розгадати рецепту приготування ліків з цієї кори, і граф Кінхон помирає. Малярія й далі косить людей. Від малярії помирає Олівер Кромвель, бо ліки від неї ще не знайдені. Та ось лікар Тальборвиліковує короля Англії Карла II, а потім і французького короля Людовіка XIV. Цей лікар, як вважають, дістав так званий «езуїтський порошок» від монахів ордену єзуїтів, а ті, в свою чергу, привезли цей порошок зі своїх далеких мандрів. Проте лише через століття таємниця кори була розкрита. А трапилося це так: французький геодезист Марк де ла Кондамін, перебуваючи в Південній Америці, знайшов там дерево з таємничою цілющою корою й надіслав відомому ботанікові Карлу Ліннею його гербарний зразок і такий опис: «воно вічнозелене, середнього розміру, любить високі місця, узвишся, навесні цвіте пахучими квітами». На честь графа Кінхона, який першим привіз до Європи відомості не лише про існування такого дерева й лікувальні властивості його кори, а й саму кору, дерево було названо *цінхона*. Чому *цінхона*, а не *кінхона*? Бо в різних мовах це прізвище звучить по-різному (залежно від того, як вимовляється початкова латинська буква *c*: Кінхон, Сінхон, Чінхон, Хінхон). З часом формується галузь науки, завдання якої — проникнути в таємниці хініну, вона

одержує назву *хінологія*. До нас слово *хіна* потрапляє через німецьку мову (*China*), до німців — від італійців (*china, chinachina*), до італійців — від іспанців (*quina, quina-quina*), до іспанців — з мови кечуа, племені індіанців, які жили в Перу. У мові кечуа *кіна, кінакіна* — «кора».

А тепер про папірус, про рослину й про слово, єдинокровного брата нашого слова папір. Обидва слова живуть і сьогодні в нашій мові, тільки *папір* живе активним життям, а *папірус* згадують рідко, тому й значення його трохи неясне, бачимо ми отой папірус ніби через туман. Власне кажучи, це те саме слово з походження, тільки пізніше воно розділилося на два, і обидва слова прийшли до нас писемним, книжним шляхом, але вже на позначення двох різних понять. Слово *папір* у формі *поперь* зустрічається вперше в текстах XVI ст.; воно потрапило до нас через польську мову з німецької (німецьке *Papir*, польське *papier*). У німецьку мову слово проникло з латинської; римляни, в свою чергу, взяли це слово, як і багато інших, у греків, а греки — у єгиптян.

І ось ми на батьківщині папірусу. Як відомо, нині береги Нілу — піщана пустеля Сахара, а в ті віддалені часи, про які ми ведемо мову, на його берегах росли ліси, а в часи розливу земля на берегах перетворювалася на суцільні болота. На берегах Нілу росла тоді тростина, тільки вигляд у неї був трохи незвичний: висотою вона сягала 4—5 метрів, а завершувалося її стебло суцвіттям у формі парасольки. Численні «спиці» цієї парасольки досягали довжини 50 сантиметрів. Рослина ця була занесена в Єгипет з тропічної Африки в ще давніші часи. Занесений спочатку в Єгипет, а потім у Палестину, папірус утворив величезні зарості не лише на Нілі, а й по берегах інших річок та озер. З цієї рослини єгиптяни навчилися виготовляти те, що служило матеріалом для писання. Стародавні єгиптяни називали тростину *папіур*, тобто «річковий». Спочатку греки, а потім римляни, пристосовуючи запозичене *папіур* до своїх мовних законів і звичок, зрештою зробили з нього *папірус*. Як же виготовляли папірус і чи був він хоч трохи схожий на наш сучасний папір?

Як відомо, таємниця виготовлення папірусу була втрачена. Вдалося розгадати її у 1966 р. єгипетському вченому Хасану Рагабу: після довгих пошуків і невдач він виготовив справжній папірус. Це робилося так. Товсту частину стебла папіруса розрізали на 10—12 смужок, які підсушували на сонці, а потім вимочували у воді, щоб видалити цукор, крохмаль та інші органічні речовини. Через добу

їх витягали з води і відбивали дерев'яним молотком. Щоб смужки стали м'якими, прозорими й еластичними, їх треба мочити і відбивати тричі. Ще вологі смужки складають горизонтально на шматок полотна так, щоб одна смужка трохи находила на іншу, поверх так само накладають вертикальний шар смужок і накривають усе це шматком полотна. Майбутній лист папірусу вміщують під прес, час від часу замінюючи вологу тканину сухою, аж поки лист не стане зовсім сухим. Готовий папірусний аркуш має ніжний світло-бежевий колір і красиву сітчасту поверхню. Написану на папірусі книгу не складали, а згортали у сувій. Найдовший серед знайдених сувоїв папірусу має понад 40 метрів довжини. Розповіді про папірус ширилися, і сам папірус і його назва переходили від країни до країни. Шлях цей нам уже відомий: від єгиптян — до греків, від греків — до римлян, а пізніше — до англійців, французів, німців. Той папір, який ми знаємо, винайшов китаець Чай Лунь ще у II столітті нашої ери, проте в Європі папір став відомий значно пізніше — в XI—XII ст. Приблизно з цього ж часу папір міг бути відомий і на нашій землі, тільки документів тогочасних, написаних на папері, не збереглося (найдавніший з них датується XIV ст.).

8. БУР'ЯНИ ТА ЇХ РОДИЧІ

Де журавка ходила,
Там пшениця вродила.
Де журавель походив,
То там кукіль уродив.

Народна пісня

Кукіль, про який співається в цій пісні, — рожева квітка, схожа на дзвіночок, зі світлим стеблом і сивувато-зеленим вузьким листям, найчастіше росте в житі, у пшениці, серед льону. Кукіль і волошка начебто прикрашають межі й придорожні посіви, а насправді засмічують поля і шкодять людині. Кукіль особливо небезпечний для здоров'я: якщо в зерні буде хоча б 0,25% зерен куколю, борошно з такого зерна шкідливе, навіть небезпечне для життя людини (в зернах цього бур'яну є отруйна речовина — сапонін). Тому з куколем хлібороби споконвіку боролися. Відома ця рослина людині дуже давно. Про це свідчать і назви куколю у слов'янських мовах. В основі їх лежить слово, яке можна реконструювати як праслов'янське *конкол*.

Це звуконаслідувальна назва дзвону. В інших — неслов'янських — народів квітка викликала ті самі асоціації: в англійській мові вона зветься *кокл* (*cockle*), в німецькій — *кльоккенблюме* (*Klockenblume*). Ця ознака — схожість з дзвіночком — послужила підставою для називання й інших квітів: є квіти, які по-російськи зветься *колокольчики*, по-українськи — *дзвіночки* та ін.

У старовинних історичних піснях і думках буркун-зілля згадується як символ дикого, безлюдного степу, серед якого козакові, що втік з турецької неволі, довелося помирати. Ви тільки вслухайтеся у назви цієї трави з вузьким трійчастим листям і дрібними квітками: *буркунина*, *буркунчук*, *бурундук*, *боркун*, *воргун*. Вважають, що прийшло це слово з тюркських мов. І справді — у мові ногайських татар рослина зветься *бурунчук*. А от чому цю рослину назвали саме так — сказати важко. Може тому, що достигле насіння висипається, наче бризкаючи навсебіч, а в киргизькій мові є таке слово *бурк* — «бризкати».

Коли вам трапиться прочитати «В огороді буркун-зілля по тичині в'ється» (народна пісня), — не дивуйтесь: його садили, щоб додавати до тютюну-самосаду.

Часто плутають слова *реп'ях*, *будяк*, *чортополох*. Перевірте себе: тут три назви, а рослин скільки? Три? Дві? Це назви двох близькоспоріднених рослин: *будяк* — *сirsium*, *чортополох* — *саgopus*, і третя назва — їх «прізвисько».

Реп'ях — це збірна назва рослин, які належать до різних сімей, проте мають спільну рису — чіпкі плоди. Тому назву всі ці рослини одержали від своєрідного способу переносу і розсіювання плодів: вони чіпляються дрібними колючками до шерсті тварин або до одягу людини. В основі назви *реп'ях* лежить втрачене нині праслов'янське *реп-ті се* — «чіплятися». Сліди цього зниклого слова простежуються в усіх слов'янських мовах: *репей* (російське і болгарське), *репух* (сербське), *репє* (словенське), *репик* (чеське і словацьке), *жеп*, *жепень*, *жепик* (польське: [ж]—rz розвинулося з [р]—r) та ін.

З певними, досить незначними варіаціями слово *будяк* зустрічається у багатьох слов'янських мовах: *будяк*, *бодак*, *бодачок* (українське), *бодак*, *бодок*, *будляк*, *будяк* (російське), *бодзян* (польське), *бодлак* (чеське), *бодляк* (словацьке), *бодак* (словенське), *бодаль* (сербське). Усі вони утворилися, мабуть, від спільного праслов'янського дієслова *бості* — «колоти» або від його похідних (у старослов'янській мові було, наприклад, слово *бодль* — «колючка»; у

чехів с слово *бодлави* — «колючий», а у нас — *бодливий*, *бодатися* — про корову).

Відзначається будяк своєю злісною стійкістю, витривалістю, плодючістю: насіння його не випадає на землю, а розноситься вітром іноді на відстань до півкілометра. Крім того, він може розмножуватися кореневими бруньками: навіть невеличкий уламок кореня дає нові рослини. І це не викликає здивування, особливо коли згадати, що такий «ніжнолистий» бур'ян, як л о б о д а — а деякі сорти лободи вживають для приготування весняних страв — продемонстрував нещодавно рекордну живучість. Під час розкопок у Данії археологи знайшли глибоко під землею насіння лободи. Воно пролежало без сонячного світла і повітря 1700 років, а коли його посіяли — воно зійшло! Назва лободи пов'язана з латинським *albus* — «білий» (у неї листя знизу вкрите білим пилком).

У бур'янів свого часу були родичі, які «вийшли в люди», мало того — стали «аристократами». Так, у бур'яну, який у нас звуть *чортополохом*, є родич, який зветься *а р т и ш о к*. У німців, звідки до нас прийшла ця назва, рослина зветься *Artischose* (*артишокке*), в італійців, звідки її взяли німці, — *articiocco* (*артицьокко*); італійці, в свою чергу, так переробили арабське слово *аль-харшоф*. Про те, як давно люди знають артишоки і вживають їх у їжу, може свідчити той факт, що в Єгипті на верхівці колони Карнакського храму висічено з каменя величезну голову чортополоху. Це пам'ятник артишокові, який уже в ті часи люди високо цінували за його смакові й поживні якості: він смачніший за цвітну капусту, у нього приємний аромат. У Франції триста років тому проста людина не могла купити собі артишок — надто дорого він тоді коштував. В артишоках їстівна частина — м'ясисте денце майбутньої квітки й соковиті нижні та внутрішні частини лусочок. Щоб лусочки не загрубіли, головки зрізують, перш ніж розпустяться квіти. Так його й не допускають до цвітіння. Але часом артишок садять не для їжі, а як декоративну рослину, тоді на ньому з'являється величезна квітка — не малинова, як у чортополоху, а бузково-синя. Вона така велика, що одразу 10 бджіл може брати з неї мед. Та, як бачите, у нас артишок знають мало, а от його дикого старшого брата — чортополох, тобто і реп'ях, і будяк, — знають аж надто добре.

Дикий родич ш п и н а т у й досі живе в Середній Азії, Ірані та Закавказзі. Батьківщиною культурного була Персія, а вже араби перейняли в персів «моду» вирощувати

шпинат і вживати його в їжу. Десь між XIII і XIV ст. шпинат завезли до Іспанії, а вже звідти шпинат — як їстівна рослина, а не як бур'ян — помандрував у різні європейські країни. З Німеччини він потрапив до нас. Слово *шпинат* — це досить пізне запозичення з німецької мови (*Spinat*), а німці взяли його з середньовічної латини (*spī-paseus*). Вважається, що в основі цього латинського слова лежить якесь перське.

Шпинат араби називали «королем овочів». Довгий час це була їжа для багатих і знатних. Про це свідчать такі факти: шпинат згадується у куховарській книжці, за рецептами якої готували страви до столу короля Англії Річарда II Плантагенета (1367—1400). На обіді, який дала російська цариця Анна Іоанівна (1693—1740) на честь приїзду принца Курляндського, гості з'їли, як зазначено в записах, два мішки шпинату.

Шпинат сьогодні — їжа для всіх, але це не означає, що з нього впала корона: він містить у собі 14 вітамінів, білок, калій, кальцій, залізо. А щодо його кулінарних якостей, то тут уже вирішують індивідуальні смаки: для одних він — улюблена страва, інші до нього байдужі, а ще хтось скаже: «Бур'ян — воно і є бур'ян». Про смаки не сперечаються, як відомо...

Родичка петрушки — селера теж була свого часу дикою рослиною, тільки прийшла вона не з гір, як петрушка, а з боліт. І далеко не одразу селера стала їстівною рослиною. Про ставлення до рослини та про її місце в житті людини промовисто свідчить один вислів, вживаний у Стародавній Греції: «Йому потрібна тепер лише селера». Це говорилося про безнадійно хвору людину. У нас про таку людину казали: «Йому вже не топтати рясту». Але до чого ж тут селера? Виявляється, греки садили її на могилках як пам'ять про померлого, з селери сплітали вінки на похорон.

В середні віки селера була проголошена лікарською рослиною: вважалося, що вона добре лікує нирки; використовували її також при лікуванні жовтухи.

Слава селери поступово зростала. Англійський мореплавець Джеймс Кук, який тричі плавав довкола світу, вважаючи, що дика селера, яку його матроси знайшли на березі Нової Зеландії, врятувала команду від цинги. Зараз селеру вживають найбільше як приправу до різних страв і консервів. У російську мову слово *сельдерей* прийшло з голландської (*selderij*), а в основі цієї назви, а також схожих на неї німецької і французької назв, лежить латинське слово

selinum, яке зустрічається і в латинській назві петрушки — *petroselinum* (див. далі).

Влітку при дорозі в канавах, балках, на необроблених, неораних землях можна бачити усім нам знайому рослину: у неї високе й гінке стебло, вкрите дрібним малопомітним листячком, а до стебла начебто приліпилися м'які блакитні квіти, які формою трохи нагадують ромашку. Це петрів батіг — дикий родич цикорію. На відміну від свого багаторічного дикого родича, цикорій рослина дворічна. У середземноморських країнах цикорій вирощували й вирощують як салатну рослину, проте основне застосування цикорію, заради чого його широко культивують, — це здатність відігравати роль кави для тих, кому справжню каву пити не можна. Підсмажені корінці цикорію мелють і з домішкою справжньої кави та інших складників роблять сурогат кави. Крім того, цикорій — це сировина, з якої можна одержати спирт, цукор, ефірну олію (саме від цієї ефірної олії й залежить смак та запах кави з цикорію).

Назва *цикорій* — латинська (*cichorea*), римляни свого часу взяли її у греків, проте вона не належить до мов індоевропейських, а була запозичена з якоїсь незнанної мови. До нас слово прийшло або через польську мову (*cykorja* — *цикорія*), або через німецьку мову (*Zichorie* — *цикоріє*).

9. ЦІЛЮЩЕ ЗІЛЛЯ

У неділю рано зіллячко копала,
А у понеділок переполоскала,
Прийшов вівторок — зіллячко варила...

Народна пісня

У середні віки вірили, що є така рослина, яка виліковує дев'ять хвороб. Її дружно називали дев'ясилом, бо так звучить її й серби і хорвати (*девесил*), болгари (*девесил*), чехи (*devetsil* — *деветсил*), поляки (*dziewiętsil* — *дзевенцьсил*), росіяни (*девятибрат*). Число дев'ять, як відомо, вважалось магічним. Спочатку *дев'ятисилом* — «силою проти дев'яти хвороб» називали рослину, з якої сьогодні виготовляють еленіум, бо в неї були виявлені здатності підбадьорювати людину. Пізніше ця назва була перенесена на іншу рослину. Це одна з найдавніших лікарських рослин, описаних ще Діоскоридом і Плінієм Старшим, а застосовували її ще з часів батька медицини Гіпократата. У Стародавній Греції й Римі кореневища дев'ясила використовували

не лише як ліки, а й як їжу. Уже в середні віки в Європі його спеціально культивували як лікарську рослину, проте особливою шаную і славою він віддавна користувався в тибетській народній медицині. Славнозвісний *корінь ману* — це один з видів дев'ясилу, який росте в тих краях.

У Росії корінь дев'ясилу використовували як ліки вже кілька сторіч тому. Про це свідчать історичні документи, з яких ми, зокрема, дізнаємося, що при лікуванні царя Михайла Федоровича (1596—1645) застосовували цей цілющий корінь.

У багатьох творах українських класиків описаний квітник біля селянської хати. Там росла рута, любисток, м'ята, барвінок, нагідки, ромашка — і *дивосил*. Це ще одна назва рослини поряд з *дев'ясилом*, *дев'ятосильник*, *дев'ясильник*, *дивосильник* — самі назви свідчать про те, що рослині приписувалась незвичайна, дивна цілюща сила.

Є рослина, про яку кажуть, що вона лікує не від дев'яти хвороб, а від дев'яности дев'яти — це зв'робій. Люди зацікавились цією рослиною ще в сиву давнину, бо вона була не схожа на інші: коли зірвати квітку, на стеблі виступає дивний криваво-червоний сік. Це, мабуть, і було причиною появи цілого ряду релігійних назв у пізніші часи (*зілля божої матері; сльози божої матері; божа кривця; божа травка; святойванське зілля*), а також назв більш прозаїчних (*заяча кривця, коров'як*). Є у цієї рослини ще цілий ряд «романтичних» назв: *звіробійник, молодецька кров-трава, кров-Івана, діробій-Іванок*. Українська назва *діробій*, як і білоруська *дзіробой* і польська *дзюравец*, пояснюється тим, що рослина має прозорі дірочки на листі (ця її особливість покладена в основу наукової назви *перфоратум* (*perforatum*) — «пробитий», «пронизаний»). Походження найпоширенішої назви — *звіробій* (*зверобой* порос.) пояснюють переосмисленням запозиченої з казахської мови назви *джерамбай*, яка означає «зцілитель ран».

Був час, коли вважалося, що ця трава «може все», лікує всі хвороби. Особливо шанували звіробій у Сибіру. Уже в XVII ст. сибіряки знали про здатність цієї рослини загоювати рани. Чутки про це дійшли до Москви. І от у 1638 р. воеводі Ромодановському була надіслана грамота, в якій йому веліли збирати звіробій, сушити його, молоти на борошно і надсилати до Москви щороку один пуд цього борошна. Торгували звіробієм і купці, які їздили в Сибір за хутром.

Те, що звіробій лікує рани, завдані холодною зброєю, відомо людям більше тисячі років. І досі живе у фольклорі

різних народів слава «рицарських еліксирів», до складу яких входив і звіробій. Сучасна фармацевтична наука застосовує звіробій у препаратах протимікробних, в'яжучих, регенеруючих (відновлюючих). Встановлено, що рослина справді має здатність прискорювати поновлення ушкоджених тканин тіла при опіках, виразках та ін. Крім того, з неї роблять фарбу. Ви думаєте, що лише жовту, як квіти? Ні, крім жовтої, ще й зелену, червону, рожеву.

Якщо звіробій нараховує тисячу років шани від людей, то деревій — кілька тисяч. Першими деревій почали використовувати лікарі стародавньої Еллади і Риму. Наукова назва рослини — *Achillea millefolium* — пов'язана, як гадають, з іменем Ахіллеса. В одному з грецьких міфів розповідається, що Ахіллес, вихованець і учень кентавра Хірона, навчився від свого вчителя лікувати хворих. Вважається, що Ахіллес першим використав деревій, коли треба було лікувати пораненого мечем Телефуса. Він цим довів цілющу силу рослини і створив їй славу, яка протягом тисячоліть зростала в практиці народної медицини. В основі назви рослини лежить *millefolium* — «тисячолистий», оскільки листя в деревію дрібне, начебто посічене. Середньовічна Європа також широко користувалася послугами деревію насамперед як кровоспинного засобу. Уже в XV ст. деревій знали на Русі, знали, що він спиняє кровотечу і сприяє загоюванню ран. Спосіб користування ним був гранично простий: свіжі рослини, найчастіше листочки, розтирали до появи соку і прикладали до ран або закладали в ніздрі при носових кровотечах. Недарма ж у цієї рослини є ще й інша назва *кривавник, кровник, кравник*, походження якої пояснювати не треба.

Ще одна лікарська трава — на цей раз з пишною назвою — *золототисячник*. Трава застосовується і в наш час для виготовлення препаратів, що збуджують апетит, а також препаратів, що лікують деякі шлункові захворювання. А що означає назва? Назва — це ще одна мовна помилка, яка виникла при перекладі. У греків ця трава звалася *кентауриум*, тобто «кентаврова трава», «трава, яку їдять кентаври». Римляни, переймаючи у греків цю назву, переклали її неправильно: незнайомого їм «кентавра» вони замінили близькозвучним знайомим *центум* — «сто», а латинське слово *аурум* означає «золото»: так з'явилося слово *центауриум*. Німці, запозичаючи *центауриум*, переклали його як *Tausendgüldenkraut*, де *таузенд* — «тисяча», *гюльден* — «золотий», *краут* — «трава», «рослина». А вже звідси з'явилося і слово *золототисячник* — ще один неточний пе-

реклад. Можна з певністю сказати лише одно: усі ці «переклади з перекладів» робилися не усним, а писемним шляхом: з одного «травника» (медичної книги) до іншого.

До лікарських рослин зараховують і череду, хоч при ближчому знайомстві — особливо на картопляному полі восени — приємного від зустрічі з цією «лікаркою» мало. Коли наприкінці літа пройти берегом річки, канавою, яром, картопляним полем, — на одязі залишиться безліч невеличких плодів, що міцно вчепилися й не хочуть віддиратися. Ми поступово їх виринаємо з одягу, цим самим допомагаючи розсіюватися цій рослині, бо викидаємо плоди її щоразу на новому місці. Ці реп'яшки належать череді. У плодах є дві зубчасті щетинки, які легко чіпляються за одяг людини або за шерсть тварини і так подорожують до нових, ще не завойованих місць — часом на велику відстань. Назва, мабуть, пов'язана з праслов'янським *сърда* — ряд, стадо. У череди тому є ще й такі назви, як *причепя*, *реп'яшки*, *собачки*, *собачі реп'яхи*. Відваром цієї рослини широко користуються в народній медицині при захворюваннях печінки, при простуді, при екземі, діатезі; в череді купують нервових дітей. З листків череди та її суцвіть виготовляють фарбу, яка може фарбувати шовк і вовну у кремовий, коричневий чи оранжево-жовтий кольори.

Відомий усім нам полин також використовується при виготовленні ліків: один з його сортів дає так зване цитварне сім'я; естрагонний полин дає ефірні ароматичні олії. Але, крім того, степові сорти його служать як корм для овець, верблюдів, кіз та коней; він використовується також для укріплення пісків і як декоративна рослина.

Назву полину пояснюють по-різному. Найпереконливішою є така думка: слово це утворене від старого, нині забутого слова *полéти* — горіти. Зв'язок між словами *горіти* і *гіркий* встановлений давно. Гіркий полин палить, обпалює, коли його покуштувати. Можна й по-іншому пояснити зв'язок між *палити* й *полин*: коли розпочиналася епідемія, люди палили полин і обкурювали полиновим димом житла, щоб відігнати хворобу. Висловлювалася думка, що слово *полин* пов'язане зі словом *половий* — «сивий» (ця думка пізніше була спростована).

У сивого полину є чорнявий брат — *чорноби́ль*. У нього чорнувато-буре стебло і темні суцвіття. Назва *чорноби́ль* прозора, адже друга частина *би́ло*, *билина* — «стебло», «трава» (корінь *бил* — зустрічається в словах усіх слов'янських мов). Друга назва цього виду полину — *нехворо́щ*. Це вже більш таємнича назва. Може, в основі

цієї назви лежить слово *хворост*, а заперечна частка *не* вказує, що віник, зроблений з полину, це «не хворостяний віник»? Навряд. Назва своїми коренями сягає ~~в-енну~~ давнину й перекладається описово як «засіб від грому та блискавки». А ось і докази: у старій чеській мові було слово *нехрасть*, а тепер є слово *нетрежск*, у польській мові є слово *нетшеск*, *нетшаск*, у словаків і сербів — *нетреск*, скрізь *не-* і скрізь *-треск-*. До східних слов'ян слово прийшло з старої чеської мови (*nechrašť*) і засвоїлося цими мовами, а за законами східнослов'янських мов західнослов'янське сполучення *-ра-* передається як *-оро-*: *нехрасть* — *нехорость* — *нехворощ*.

У полину є ще одна назва — *евшан*, рідковживана і маловідома. Вона засвідчена в Іпатьєвському літописі від 1201 р. (*евшань*, *емшань*). Зустріти це слово можна в стародавніх піснях, у віршах поетів А. Майкова, М. Вороного. Походить воно з тюркських мов (туркменське *яушан*, башкирське *юшан* та ін.).

Татари залишили на нашій землі багато різних слідів, а серед них і один зелений: за ними прийшла й залишилась у нас жити рослина, яку на Україні народ назвав *татарським зіллям*. Цю рослину — родом вона з Китаю та Індії — татари завжди брали з собою в походи й розводили її у завойованих землях. Вони вважали, що ця рослина очищає водойми. Зупинившись на березі річки, озера чи ставка, дивилися, чи росте там це зілля. Якщо росте, значить можна спокійно пити воду й напувати коней, не боячись за здоров'я. Їхня віра в це зілля, виявляється, мала глибокі наукові підстави, невідомі, правда, спостережливим жителям степів, які бачили результат, хоч і не знали причин. Корені татарського зілля виділяють фітонциди, які згубно діють на мікроорганізми.

Татари возили з собою живі корені цього зілля і, проїжджаючи повз річки й озера, кидали туди ці корені. Зілля так швидко розросталося, що вже в XIII ст. було добре відоме населенню сучасної України, Литви й Польщі.

У Західну Європу татарське зілля потрапило пізніше і прийшло іншими шляхами. Там цю рослину побачили лише в XVI ст., хоча кореневища її ~~раїли~~ ^{раїли} й раніше: їх у зацукрованому вигляді — як ласощі — завозили з Константинополя до німецьких князівств. Зілля добре акліматизувалося, і на кінець XVII ст. здичавілий зелений гість далекого Китаю та Індії поширився по всій Європі. Сьогодні це звичайна рослина для берегів водойм усієї північної півкулі. Офіційна, наукова назва рослини — *аїр тростинний*. Назва

запозичена з турецької мови, а турецьке *agir* походить з грецької назви водяних ірисів (*акорон*), нез'ясованого походження.

На батьківщині в татарського зілля дозрівають дрібні червоні плоди, проте ні на Україні, ні в Європі жодному ботанікові не вдалося їх побачити. Пізніше виявилось, що в наших краях немає тих комах, які запилюють квітки айру. Тому в нас він безплідний, а розмножується шматочками кореневища.

Хто мав справу з цією рослиною, той знає, що її листки й корені мають приємний свіжий запах (у них є ефірна олія, яка й виділяє цей запах). У наших селянських хатах його раніше розкладали на глиняній долівці; густий аромат сповнював хату й довго тримався в ній. Цей звичай був не лише приємним, а й корисним: рослина «вбивала» мікроорганізми, кажуть, що вона ще й здатна вбивати хатніх комах-паразитів.

Цілющі властивості татарського зілля були відомі ще стародавнім лікарям задовго до нашої ери. Цю рослину знав і описав у своїх творах учений і лікар Стародавнього Риму Пліній Старший. На Україні в народній медицині айр почав вживатися десь у XIV ст. як засіб при лікуванні золотухи, рахіту, подагри. Зараз, крім медицини, айр широко застосовується в парфюмерії для ароматизації мила, кремів, помад, зубних порошоків; у харчовій промисловості використовується ефірна олія цього зілля (її додають до пива, до компотів, до кондитерських виробів).

І, нарешті, папороть — таємнича й буденна. Ми її бачимо ї в лісі, й у хаті, й у вітрині квіткового магазину, й на святково прикрашеній сцені. Ми настільки до неї звикли, що вже перестали помічати, яка вона дивна, наскільки вона не схожа на всі інші рослини, що нас оточують. І лише читаючи М. В. Гоголя, ми якийсь час з певною недовірою й острахом поглядаємо на папороть: може, й справді вона має якусь таємну силу? Потім знову звикаємо до неї й перестаємо помічати. А насправді — то вона така і є, наша папороть, — таємнича, дивовижна рослина, гість з мезозойської ери. У тропічних країнах ростуть її досі родичі нашої папороті — дерева двадцятиметрової висоти, з товстим стовбуром і віялом листя на верхівці. Та серед родини папоротей є не лише дерева: є такі її види, що стелються мохом, і такі, що ростуть травою або кущами. Є види папороті, що живуть під водою, або, навпаки, на сухих сонячних схилах скель, проте найбільша кількість її видів живе в лісах. Та як живе! У тропічних лісах є папороть,

яка живе, наприклад, у повітрі. Вона зветься *пташине гніздо*. Росте вона так: спочатку на стовбурі дерева або на його гілці з'являється схожа на лійку трубочка з маленьких листків. У ній разом з дощовою водою збираються пил, опале листя, якісь комахи; поступово «лієчка» заповнюється ґрунтом і папороть розростається. Інший вид «повітряної» папороті спочатку має форму кишені з листків, відкритої вгорі й щільно притиснутої до стовбура нижньою частиною листків. І знову те саме: в «кишені» помалу утворюється щось на зразок ґрунту — і папороть розростається. Ще інші види папороті ростуть як ліани: корені їх у землі, а з допомогою присосків вони пнуться все вище й вище на дерево.

Не менш цікава й назва цієї рослини. У всіх слов'ян ця назва майже однакова: *папороть* (українське), *папоротник* (російське), *папрат* (болгарське), *папрат* (сербохорватське, словенське), *папратіє* (словацьке), *папроць* (польське). Вважається, що в праслов'янській мові ця рослина звалася *папортъ*. Тоді в мові існувало й інше, близьке до цього слово *перу*, воно означало «лечу», «рухаюсь». Тим, хто колись давно давав рослині назву, її листя здалося схожим на крило птаха, а крило тоді звалося *портъ* (від слова *прати* — «літати»).

Легенди про квітку папороті з'явилися, мабуть, через те, що люди ніяк не могли зрозуміти, як же розмножується ця рослина. За народними повір'ями, папороть цвіте червоними квітками в ніч на Івана Купала. До ранку вона відцвітає, а плоди опадають і заглиблюються в землю. З небаченого ніколи дивовижного насіння виростають нові рослини. Той, кому хоч раз довелось побачити цю квітку, стає щасливою й багатою людиною. І в ніч на Івана Купала молоді люди поодинокі вирушали в ліс, найгустіший і найстаріший, який був поблизу, в пошуках таємничої квітки. Сьогодні кожен школяр знає, що папороть розмножується спорами, які утворюються на нижній поверхні листків, а значить — ніколи не цвіте червоно-вогненними квітами.

Лікувальні властивості має кореневище чоловічої статі, яке здавна використовується як надійний протиглистний засіб.

10. КВІТИ. ТРАВИ

Чи я в полі не травиця була,
Чи я в полі не зелена росла?
Взяли ж мене покосили
І у сіно посушили —
Така доля моя!
Гірка доля моя!

Народна пісня

Як відомо, *травиця*, про яку співається у пісні, — це збірна назва, а в цих рядках — ще й пісенний образ, який викликає уявлення про щось молоде, ніжне, беззахисне... А далі за збіркою назвою *трава* стоять сотні назв найрізноманітніших рослин. І дуже незручно, мабуть, признаватися, що серед цього моря назв ми знаємо лише десяток, та й то назв польових квітів переважно. Тому спочатку давайте розглянемо ці найпопулярніші, найвідоміші назви рослин — звідки вони і що вони означають.

Барвінок зі своїм вічнозеленим листом і небесно-голубими квітами, схожими на зірки, оспіваний у піснях нашого народу й у віршах багатьох поетів. Барвінок супроводив наших з вами дідів і прадідів, а особливо бабусь і прабабусь, від коліски і до могили. В барвінку купали немовлят, щоб вони росли здоровими і красивими, барвінком прикрашали коси дівчата — він ріс біля кожної криниці і був завжди до послуг людини. І сьогодні ми бачимо його на кладовищах, де барвінок, як символ вічної пам'яті, висаджують з давніх давен. Звуть його на Україні по-різному: *барвінок*, *барвін*, *барвінець*, *баравінок*, *бервінець*, *бервінок*. Є це слово у росіян (*барвинок*), у білорусів (*барвенок*), у поляків і чехів (*барвінек*); є воно і в інших слов'ян, і в мові неслов'янських народів. Слово це, хоч як ми до нього звикли, все ж запозичене, тільки дуже давно. Походить з латинської мови, де рослина названа *vinca*, *regvinca* — від основи *vincere* — «обв'язувати», «обвивати». У німецькій мові рослина ця зветься *Bärgwinkel* — *бервінкель*, і хоч слово це — явне запозичення з латинської мови (*regvinca*), проте воно пройшло народну етимологізацію і розкладається тепер на *Bärg* — «відмідь» і *Winkel* — «куток». Далі слово потрапило до чехів і поляків, звідти до нас і до росіян та білорусів. А рослина?

Застосування в медицині барвінок знайшов ще у Стародавньому Римі, він був відомий античним лікарям Плінію Старшому і Діоскориду. Його популярність особливо зросла в кінці XVIII ст. завдяки видатному письменнику,

мислителю, педагогу і філософу Жан-Жаку Руссо, який описав цю свою улюблену рослину в автобіографічному творі «Сповідь». Свого часу цей твір був дуже відомим, а чим далі розходилась слава книги, тим більшою ставала популярність барвінку. Читачі й шанувальники творів Руссо хотіли мати і для себе цю квітку. Після смерті Руссо на його батьківщині в Женеві на мальовничому острові серед озера було споруджено пам'ятник, а підніжжя його прикрасили барвінком.

У часи середньовіччя через нев'янучу зелень і велику живучість барвінку приписували якусь надприродну силу, вважали його символом вічності та постійності. Забобонні люди вважали, що барвінок оберігає людину, яка його має при собі, від влади диявола і всілякої нечисті. Тому барвінок вивішували над дверима, його ніколи не викидали на смітник, а лише у воду, щоб він, мовляв, не загинув від спраги. У віруваннях слов'янських народів він займав неабияке місце, зокрема в Київській Русі. З тих часів він міцно увійшов у побут нашого народу і як декоративна, і як лікувальна рослина (встановлено, що барвінок знижує кров'яний тиск). А ви навесні візьміть одну гілочку барвінку — щоб була квітка і кілька листочків — і роздивіться цю гілочку уважно: вона — наче витвір мистецтва, і це — в усьому: у контрасті ніжної голубизни квітки і темної зелені листків, шовковистої матової м'якої пелюсток і глянцевої твердості поверхні листків...

Квіти наших садів — досить строкате товариство і за кольорами, і за походженням. Є серед них назви українські, прозорі настільки, що одного уважного погляду на їх назву вистачає, щоб розгадати її походження. Правда, таке пояснення може виявитися помилковим, хоч і буде дуже схоже на істину (це й буде «народна» етимологія). От візьмемо наш пролісок і спробуємо пояснити походження його назви. Пам'ятаєте, як він проростає? Його листочок, згорнутий в трубку, пролазить не лише через товщу торішнього листа, але й через снігову кірку. Тому він спочатку звався *пролізок*, а вже потім став *проліском*, і його ім'я стали пов'язувати зі словом *ліс* — адже проліски ростуть лише в лісах.

Деякі квіти й декоративні рослини проживають у нас під чужим іменем. Так, ми називаємо м і м о з о ю рослину, яка насправді є *австралійською акацією*. Колись її завезли на Чорноморське узбережжя як декоративну рослину. Вона там дуже добре прижилася і навіть здичавіла. Це вона — австралійська акація — цвіте в лютому — березні

на узбережжі Чорного моря жовтими пухнастими кульками, такими ніжними й безпомічними на тлі нашого лютневого снігу. А справжня мімоза росте в Бразилії; у нас її розводять лише в оранжереях. Це про неї розповідають, що вона вночі складає свої листочки (вони такі схожі на листя акації, тільки дрібніші) і опускає їх. Так само вона складає листочки й наче завмирає, коли вдарити її або доторкнутися хоча б до неї (недарма кажуть: «сором'язлива, як мімоза»). Слово *мімоза* відображає саме цю її особливість: по-грецьки *мімос* — «актор», «наслідувач».

«Цариця квітів» — троянда має в українській мові, в її говірках кілька назв: це і *троянда*, і *роза*, і *рожа*, і *ружа*. Рослина ця родом з Передньої Азії. Звідти ж, з Ірану, походить і її назва. Квітку розводили і культивували ще греки і римляни, у них вона звалася *рбдон* (грецьке), *рбза* (латинське). З латині слово прийшло в німецьку мову, а з німецької — в російську. В українську мову вживане на західних землях слово *ружа* прийшло через польську (*ружа*) і чеську (*руже*) теж з латинської. Слово це в українській мові прислужилося для називання двох квіток — троянди і мальви, яку звать ще й рожа. Слово *троянда* походить з грецької мови, де ця квітка звалася *тріандафіло* — «тридцятипелюсткова». По дорозі до нас пелюстки (*філо*) загубилися.

Значно пізніше — і прямо з латинської мови прийшло до нас слово *ромашка*. У російську мову воно потрапило книжним, писемним шляхом. У середньовічній латині ця рослина звалася *хамемелюм романа* — «ромашка римська» і славилася своїми лікувальними властивостями. Швидко «вкорінення» назви у нас пояснюється величезною популярністю ромашки як ліків, а дізнавалися про неї російські читачі з різних «лечebників» і «травників», де її називали *роман*, *романова трава*, *романовий цвіт*. Частина наших назв, — а в українській мові ця рослина має їх кілька, — прийшла з польської мови й поширилася також на білоруську мову та на південні говірки російської мови. Це *ромён*, *ром'янок*, *роман*, *романець*, *ромнянок*, *руманець* та інші. І в наш час ромашка — лікувальний засіб; хоча чудес вона й не робить, а проте вірно служить людині.

До «переселенців» належать і нагідки. Вони добре прижилися на нашій землі, навіть здичавіли і самотійно розсіваються на шкоду місцевим зеленим аборигенам. Колись, ще в часи середньовіччя, з півдня Європи до нас завезена декоративна рослина з яскраво-жовтими веселими квітами й світло-зеленим соковитим листям. І запах у кві-

тів був приємний, і самі квіти — красиві; на Україні вони особливо всім полюбалися. Російською мовою вони зветься *ноготки*. Так їх назвали за насіння, яке й справді нагадує загнутий кігтик (як у кішки). На Україні цю назву переробили на *нагідки*, і слово перестало пов'язуватись з «кігтиками». Це настільки вже звична для нас рослина, що навіть важко собі уявити, що її колись у нас не було. А був же час, коли цей гість з далекого теплого півдня вважався рідкісною, екзотичною рослиною. У XV ст. ці квіти увійшли в моду: їх широко розводили у Франції та в інших європейських країнах; їх дуже любила французька королева Маргарита Валуа. І зараз у Люксембурзькому саду в Парижі стоїть статуя правительки, а в руках у неї — квітка-нагідка.

Латинська назва нагідок — *calendula officinalis* — має в основі слово *calendae*. Так стародавні римляни звали перший день кожного з дванадцяти місяців. Така назва рослини — натяк на те, що у себе на батьківщині вона цвіла протягом року, бо кожні «календи» заставляли її квітучою. Та, власне кажучи, кожна квітка нагідок — це не квітка, а цілий квітник, бо вона складається з безлічі дрібненьких квіточок, кожна з яких згорнута у малесеньку трубочку.

Слово *календула* пов'язане у кожного з нас з досить неприємними спогадами: ангіна, температура, полоскання календулою хворого горла... Про цілющі властивості нагідок люди довідалися порівняно недавно: до початку XIX ст. їх вирощували лише заради красивих квітів, а в нагідках, виявляється, є ефірна олія, смоли, каротин, фітонциди. Так квітка-окраса стала ще й квіткою-цілителькою.

11. СВІЙСЬКІ ТВАРИНИ

Ой, що за кінь стоїть,
Що сива гривонька...

Народна пісня

Розводити коней люди почали дуже давно — ще у бронзовому віці. На території України у VII ст. до н. е. жили скіфи, які вважалися визначними спеціалістами в конярстві. Це була найважливіша галузь їх господарства: кінь був єдиним засобом пересування, давав м'ясо, молоко, шкіру. Слово *кінь* було в мові давніх слов'ян, тільки воно мало тоді трохи іншу форму: у «Слові о полку Ігоревім»

є ця форма — *комонь* (ще раніше було *комнь*, а до цього — *ковнь*). У римлян кінь мав назву — *кабаллус* (правда ж, воно близьке до нашого к о б и л а?). Слово *кінь* — основна назва цієї тварини в українській мові, а слово *лошадь* — у російській. Проте так було не завжди. Російське слово *лошадь* з'явилося досить пізно й було створене на тюркській основі. У тюркських мовах кінь — *алаша*. А оскільки початковий *a* в словах не властивий ні російській, ні українській мовам, то й у цьому слові він загубився. В українській мові слід від *алаша* теж залишився — це *лоша*, *лошак*, *лошатко*, *лошачок*.

Слово в і в ця — слов'янське, простежується і в давніх мовах неслов'янських народів (найстаріша форма — *овька*). Цікавіше для нас слово *каракуль* (*каракульські вівці*). Ми часто чуємо, проте досить туманно уявляємо собі походження й значення цих слів. Слово *каракуль* позначає смушки — шкурки, зняті з ягнят каракульської — особливо цінної — породи на другий чи на третій день після їх народження. Ця порода овець була виведена середньоазіатськими народами в дуже давні часи. Назва породи походить від назви місця, де вона виводилася. Біля міста Бухара є в пустелі оазис Кара-Куль (по-узбецькому «Чорне озеро»), це і є батьківщина каракульських овець. Назва ця разом з хутром проникала все далі на захід. Оскільки слово «просувалося» усним шляхом, то по дорозі змінився наголос у слові — назві хутра: місцевість звалася *Кара-Кіуль*, хутро стало зватися *каракуль*; а наголос у назві породи овець зберігся (*каракульська порода*), бо ця назва поширювалася писемним шляхом (через довідники, підручники, словники). Останнім часом спостерігається подвійний наголос: і *каракульська* і *каракульська вівця* — під впливом наголосу в слові *каракуль*. Ми знаємо, який вигляд має хутро, але мало хто знає, наприклад, що до народження ягнята не мають «кучерів», у них майже гладенька шерсть (така шкурка з недоношених ягнят зветься *каракульчя*). Хвилястою, кучерявою вовна на ягнятах робиться одразу ж після народження. Дорослі вівці, як це не дивно, сивіють, «кучері» на них пропадають; вони звичайно вкриті майже прямою довгою сірою вовною. Назва цього хутра в різних європейських мовах неоднакова: у поляків це ще *каракули*, а в німців уже *Astrachan* — *астрахан*, у югославів теж *астраханско крзно* — назва хутра тут уже пов'язується не з місцем розведення цієї породи овець, а з містом, звідки вивозилися готові шкурки на продаж.

Здавалося б, свиня з поросятами — близька ро-

дина, а от слова дуже далекі за походженням. Оскільки в давнину багатьом народам, які населяли Європу і східну частину Азії, була відома дика свиня, то й назва ця простежується з досить віддалених від нас часів. У різних мовах назва цієї тварини містила основу *сус-*: римляни називали її *сус* (похідна форма цього слова — *суїнус* уже зовсім близька до нашого слова). Вважається, що причиною назви є звук, який чувся, коли дикі свині зустрічалися людям — *су*. В давньоіндійській мові свиня звалася *сūкога*, що буквально означало «тварина, яка каже *су*».

Слово *порося* пізнішого походження. У східних слов'ян назва ця має *-оро-*, у західних і південних *-ро-*, *-ра-*: польське — *прасен*; чеське, словацьке, болгарське і сербохорватське — *прасе*. Найдавнішою формою, вважають, була *порсен*. Усе це назви свійської, а не дикої свині. Виходить, що «свиня з поросятами» раніше означала б не те, що сьогодні: це була б дика свиня разом зі свійськими, одомашненими.

Українське кр і л ь (*крілик, кролик*) запозичене з польської мови, де є слово *крулік*. У свою чергу, поляки «побудували» назву цього звірятка за німецьким зразком, де він зветься *Künige* — *кюніге* («маленький король»), а німці дістали його в спадщину від середньовічної латині (*cuniculus*). Це симпатичне звірятко походить з півдня Європи, звідки воно помандрувало до центральної Європи, було завезене в Японію, Нову Зеландію й Австралію. Виявляється, що в нас є не лише свійські кролі, а й дикі (на південному заході Української РСР). Дикий кріль дуже схожий на зайця (назва зайця пов'язується з індоєвропейським коренем, який означає «скакун»). Відрізнити його можна лише за кольором шерсті на животику: у дикого кролика вона біла, у зайця — сіра. Залишається лише зловити обох і порівняти...

С о б а к у людина приручила дуже давно: вважають, що це перша свійська тварина. Проте походять наші сучасні собаки не від одного предка: на півночі вони походять від вовків, на півдні — від шакалів. Спробуйте відповісти на таке питання: яка назва в нас старіша — *пес* чи *собака*? Без спеціальних пошуків відповісти на нього справді важко. Наші з вами предки часів князя Володимира не знали слова *собака*, вони казали — *пес*. Слово це можна пов'язати з кількома джерелами: з *пёстрый, пістрявий* (звідси — найдавніші приручені собаки мали пістряву, плямисту шерсть); можливий зв'язок з давньоіндійським *пáсу* — «худоба», з латинським *пéкус* — «худоба» (звідси — найдавніші

собаки були сторожами отар); у слова *пес* може бути спільний корінь з латинським *спеціо* — «дивлюся» (звідси *пес* — доглядач, сторож). Слово *собака* з'явилося пізніше, воно прийшло зі Сходу, з іранських мов (у персів це *сабах*). Вживається воно лише у східних слов'ян; в інших мовах, якщо воно й зустрічається, то лише з переносним, негативним, осудливим значенням: «розбещена, зла людина».

Здавалося б, уже хто-хто, але кіт, ота «киця, що йшла по водицю та й упала у криницю», не може бути чимось чужим, привізним. Та все ж кіт — чужинець, гість з далеких країв. Наша домашня кішка походить не від європейської дикої кішки, а від єгипетської (нубійської), так званої буланої кішки. Мабуть, перші свійські коти були у слов'янських країнах великою дивиною. Вони привезли з собою й ім'я, яке походить з народної латини. Там *каттус* означало «дика кішка». В інших народів Європи теж немає власного найменування цієї тварини — усі назви запозичені. До речі, кішка належить до «солідної» родини: лев, тигр, леопард, рись, гепард — її родичі. Крім кішки, з усієї родини вдалося приручити лише гепарда: з ним полювали на антилоп.

12. ЗВІРІ НАШИХ ЛІСІВ

Два ведмеді, два ведмеді
Горох молотили...

Народна пісня

Цій дитячій пісеньці ведмеді добродушні й зовсім не страшні. Такими ж вони видаються на арені цирку й у зоопарку. А більше ми з вами їх ніде не бачимо. А уявіть собі зустріч озброєної людини зі справжнім сильним, диким, голодним і лютим звіром. Б-р-р... Краще й не згадувати. От-от! Саме так і вважали наші предки — «краще не згадувати», «не при хаті згадуючи», «не проти ночі згадуючи».

Є таке слово — табу́. Це релігійна заборона під загрозою тяжких покарань від богів, або від злих духів, або від людей вимовляти певні слова. Слово походить з полінезійських, тихоокеанських мов, де цей звичай існує подекуди й нині (зберігається він де-не-де в Африці, Австралії, Південній Америці). Слово *табу* складене з двох полінезійських слів: *та* — «відмічати», «відзначати» і *пу* — «священний», разом слово означає «заборонений, недоторканий».

Д Таму

Це слово привіз з острова Тонга в Європу англійський мореплавець Джеймс Кук. Табу поширювалося не лише на слова, а й на окремі звуки. Так, у чукчів раніше жінки не мали права вимовляти звук *p*; треба було в словах з *p* замінити його іншим звуком. Існувало табу й на певні дії: у одних племен не можна було дивитися на батька, коли він їсть, в інших — доторкатися до какаду. Як могло виникнути це дивне для нас і незрозуміле явище? Тоді люди думали, що ім'я будь-якої істоти пов'язане з нею якимись таємничими і чудодійними путами. Вони вважали, що ім'я — невіддільна частина істоти чи предмета, до того ж, можливо, найсуттєвіша. ~~Тому~~ у греків жорстоких богинь карі й помсти *ериній* називали другим, пом'якшеним і обережним іменем — *евменіди*, тобто «прихильні». У стародавніх євреїв «справжнє» ім'я бога *Ягве* теж було заборонене, бога називали то перекручено Іегова, то Саваоф, Адонай. Ім'я *Ягве* було встановлене лише у ХІХ ст. Був час, коли і в Європі деякі народи підкорялися законам табу. У першу чергу це стосувалося імені найбільшого постраху людей, які жили в лісистій смузі Європи, — імені *ведмедя*. Вважалося, що несправжнє, умовне ім'я не має тієї сили, яку мало справжнє. Так найнебезпечніші звірі діставали несправжні назви. З часом це несправжнє ім'я ставало єдиним, справжнє забувалося, виникала потреба давати «ворогові» нове ім'я. У ведмедя, наприклад, і сьогодні є їх цілий ряд: *ведмідь*, *хазяїн*, *звір*, *клишоногий*, *вуйко* та ін.

Яким же було перше, справжнє ім'я ведмедя? Кажуть, що воно звучало приблизно як *орктос*. Як встановлювалося це ім'я? Як правило, в мовах однієї родини найдавніші назви бувають спорідненими, лише з часом, через певні звукові зміни, закономірні для кожної мови, ці колись споріднені назви дедалі більше і більше розходяться у своєму звучанні. Щоб установити первісне ім'я ведмедя, треба було дослідити, як він звався в мовах нашої індоевропейської родини. Виявляється, що у греків він звався *арктос* (звідси *Арктика*, *Антарктика*), у римлян — *урсус*, у французів сьогодні — *урс*. Так — шляхом зіставлення — і було встановлено вірогідне ім'я ведмедя — *орктос*. А звідки ж узявся *ведмідь*? Це був спочатку *медоїд*, далі: *мебвѣдь* — *медвідь* — *ведмідь* (частини *мед-* і *-вѣдь* переставилися, помінялися місцями, коли втратився смисловий зв'язок з «медоїдом»). Німці називали його «бурий» (*Bär* — *бер*), англійці теж «бурий» (*bear* — *беа*). У слов'янських народів збереглася назва, пов'язана з «медоїдством» цього страшного для них звіра: чеське *медвед*, *недвед*, словацьке *медіед*,

болгарське і сербохорватське *медвед*, польське *недзведж* — у всіх те саме.

По-українськи кажуть: «Про вовка промовка, а вовк у хату!», по-російськи: «Про серого речь, а серый навстречь», французи кажуть: «Хто назве вовка, той побачить його хвіст...» Погана слава, як бачимо, далеко біжить. Слово *вовк* — дуже давне, вчені вважають, що воно утворене або від *ўлкос*, де корінь *ўел-* означав «рвати», або від *ўелк* — «тягти, волочити». Виходить, назва вовка первісно означала «той, що роздирає» або «той, що грабує», «грабіжник». Одвічний ворог людини, хижак, розбійник, — він і назви в різних мовах діставав за своїм характером. Зовні вовк схожий на великого сірого собаку (свого родича, до речі), лише на задніх ногах у нього немає довгої шерсті, як у собак.

Відгомін табу знаходимо й у слові *зубр*. Це назва дикого лісового бика, родича американських бізонів. Могутній житель предковічних лісів не дарма наводив пострах на людей: він був заввишки до двох метрів, а вагою близько тонни, і ця гора м'яса, м'язів і люті, вкрита грубою довгою шерстю бурого кольору, одержала від людей обережну назву *зубр* — «рогач», а справжню його назву, таку ж небезпечну, як і він сам, бо невіддільну від нього, страшно було й згадувати — не те що вимовляти. Між словом *зубр* і *зуб* відчувається явна спорідненість, тільки слово *зуб* мало тоді ширше значення: ним називали і зуб, і ріг, і колючку. Звук *р* у слові *зубр* — давній суфікс. Таким чином і була створена друга назва звіра, яка означала «рогач», «рогатий». Зубри живуть і досі, хоч велика їх кількість загинула під час першої й другої світових війн. У нас зубрів розводять, як відомо, у Біловезькій пущі та в інших заповідниках і мисливських господарствах. Цілком диких зубрів у природі вже немає.

Страшними для людей, що жили на нашій території у давнину, були й дикі бики — тури. Подивіться, яку пам'ять вони залишили по собі у назвах населених пунктів — це села Тур'є, Тури, Туринка, Турище, Турича, Турів'я, Турове, Туровець, Туровичі; в образних висловах і порівняннях: «лютий, як підстрелений тур», «у нього натура, як у тура», «з тобою, ходити, як з туром водитись», «сидить, як тур у горах»... Не дуже хочеться з цим туром зустрічатися сам на сам, правда? Не бійтесь, не доведеться: їх уже нема на Землі: вони вимерли. Спочатку тури жили по всій східній півкулі (крім Австралії), потім поступово виводились. Найдовше вони трималися в Європі: кажуть, що ос-

танній тур жив у Якторівському лісництві під Варшавою, його не стало чи то в 1623, чи то в 1627 р. Після цього диких турів більше не бачили. Свого часу їх приручали, звідся так добре знали їхню дику і непогамовну натуру; від них пішла наша велика рогата худоба (якщо пригадуєте з пісень і художніх творів «волів сірих, полових», «волів круторогих», якщо бачили їх зображення, то можете уявити і турів). На них колись полювали, і це полювання було не з легких. Так, у «Повчанні» Володимира Мономаха дітям читаємо: «Тура два метала мя на розях и с конем». Яку ж це силу треба мати, щоб підкинути рогами вершника разом з конем? Саме слово *тур* дуже давнє, відголос його є в імені відомої міфічної істоти — Мінотавра (грецькою мовою *таурос* — бик).

Коли прислухатись до назви одного лісового звіра у різних мовах, виразно проступає схожість у звучанні: б о б е р (українське), б о б ё р (російське), б а б е р (білоруське), б о б р (польське, чеське, сербохорватське), б о б а р (болгарське), б е б р а с (литовське) та ін. Вважається, що в основу назви цього звіра покладено його колір — коричневий, бурий. Цей колір теж має схожу назву: уже в давніх індіців він мав той самий звуковий «малюнок» — *б а б х р у с*, що й у литовському *б е б р а с*, і в нашому *б о б е р*. Крім кольору хутра, який упав у око цим щойно переліченим народам, бо вони користувалися цим хутром, у бобра можна було помітити ще багато цікавого. Бобри будують хатки, прокопують канали, сплавають дерева для греблі і вміють будувати її, заготовляють собі їжу на зиму (живляться вони, як відомо, молодими пагонами, корою з дерев). Спостерігаючи за бобрами, люди, мабуть, дивувалися. «І як вони можуть довго перебувати під водою? Адже вони «влаштовані» начебто так само, як і інші «наземні» тварини! Чому ж вони не набирають води у вуха, у ніздрі, у рот?». І тільки той, хто спостерігав за ними довго й уважно, міг помітити, що в бобра вушні отвори невеликі, і коли він пірнає, раковини складаються впродовж і закривають отвір вуха; ніздрі теж можуть міцно стулятися. Та найцікавіше влаштований у бобра рот: губи у нього змикаються позаду різців, міцно затуляючи рота, і він може гризти свою улюблену кору і під водою. Добре про нього подбала матінка-природа, що й казати.

Є в наших лісах ще один водяний звір — в и д р а. І назва цього звіра цікава, та й сам він володіє кількома таємницями, починаючи з того, що шерсть його не намокає у воді й утримує повітря (через це під водою видра зда-

ється не бурою, а сріблястою). Вміє видра те, чого не вміємо ми. Спробуйте пірнути зовсім безшумно — не вийде, а от у видри виходить; спробуйте, майже не висовуючи голови з води, бачити, чути й уловлювати запахи — не вийде, а у видри і це виходить. Виявляється, у неї вуха, очі й ніздрі розміщені на одному рівні, на самому вершечку голови, і як тільки трошечки висуне голову з води, вона все помічає навкруги, залишаючись непомітною для ворогів і для здобичі. Назву звіра пробували пояснити так: при обробці шкурки видри з неї висмикують — «видирають» — шерсть, залишаючи лише підшерсток, густий, блискучий і пухнастий. Тому, мовляв, *видра* — це «шкурка, з якої видрано шерсть». Виходить, що спочатку люди назвали готову шкуру, а вже потім — живого звіра. Так не буває. Давайте подивимось, як називають видру інші народи. Литовці кажуть — *їдра*, греки казали — *гюдра*, давні індійці — *удраг*. І все це означає «водяна тварина». З однією такою «водяною твариною», правда казковою, ви вже, мабуть, знайомі — це *гідра*, багаторукий водяний змії, з яким бився Геракл. Вода у греків звалася *гюдор*, звідси водяний змії — *гюдра*. А *видра*? Теж *гюдра*, тобто «водяна».

Є така приказка: «не такий страшний вовк, як його малюють». Проте малюють вовків та інших хижаків — особливо в дитячих книжках — зовсім не страшними. Та й на циркових аренах, у зоопарках вони теж видаються ручними: вовк нам нагадує собаку, рись — схожа на великого сердитого kota, ведмідь — на свого маленького іграшкового брата. А от леви... Вони схожі лише на самих себе.

13. ЗВІРІ-ЧУЖИНЦІ

І леопард
Із льоху вискочив на сцену,
Ступив, зирнув... І полилась
Святая кров. По Колізеї
Ревучим громом пронеслась
І стихла буря.

Т. Шевченко

Зверніть увагу на епіграф: його взято не з народної пісні, бо в наших народних піснях можна зустріти коня й корову, вівцю й козу, голуба й солов'я, курку й качку, але немає там ні левів, ні леопардів, ні слонів, ні верблюдів, тому що наші з вами предки їх, як правило, не бачили,

а якщо й чули про них, то це були напівказкові розповіді, в яких поряд з левами жили песиголівці (люди з собачими головами), а поряд із слонами — птах-фенікс у палаці з чистого золота. Та й самі назви цих екзотичних звірів доходили до нас часом довгими і кружними манівцями, плутаючись у пам'яті людській.

Прикладом може бути назва верблюд. Сучасне слово — це наслідок цілого ряду запозичень з однієї мови в іншу. У готів ця тварина звалась *ульбандус*. Коли наші далекі предки запозичали це слово, вони намагалися якось наблизити його до себе, надати йому схожості зі словами слов'янськими. Так з'явилося *вельблуд*, яке пояснювалося як *вель* — «великий» і — *блуд* від *блудити*. А вже від *вельблуд* недалеко дорога й до *верблюд*, правда, лежить вона через ряд мов, де це слово ближче до *вельблуд*, ніж до *верблюд*, порівняйте польське *вельблонд*, чеське *велблонд*, словацьке *вельблуд*. А де ж свого *ульбандуса* взяли готи? Скоріше всього через грецьке посередництво слово прийшло до них зі східних мов, де воно означало «слон». Виходить, не дарма кажуть, що краще один раз побачити (і слона, і верблюда), ніж двадцять разів почути (і зі слона зробити верблюда!).

Та на цьому пригоди слона в різних мовах ще не закінчуються. Простежимо за цим словом — за його шляхом у нашу мову. У тюркських мовах є слово *арслан* — «лев». У формі *арислан* (чи схожій на неї) це слово потрапило у давньоруську мову як власне ім'я — Руслан (запам'ятаємо собі, що власне ім'я *Руслан* означає «лев»). Не в усіх тюркських мовах лев називався однаково, існувала простіша форма цього слова — *аслан*. І от у різних переказах про заморських звірів наші предки чують слово *аслан*, але не дуже точно співвідносять його з конкретним звіром, та й описи всіх цих заморських звірів були дуже приблизні. Так у процесі засвоєння чужого слова й виникла помилка: тюркський *аслан* — «лев» став слов'янським *слоном*. Уявляли цього слона наші предки аж надто туманно. Це видно хоча б з того, як — для себе — вони намагалися пояснити походження назви *слон*: «коли *слон* хоче спати, він має *прислонитися* до дуба»; від *прислонитися* — *слон*.

Як бачимо, і слон, і верблюд не справили такого сильного враження на людей, як лев, якщо в основі обох назв лежить назва «царя звірів». А слово *лев* де взялося у нас, звідки прийшло до нас? Як відомо, батьківщина левів — Африка і південно-західна частина Азії. З цих країв при-

йшло до нас і його ім'я. Виникло воно в давніх єгиптян (*лябу*), від єгиптян його взяли греки, зробивши з *лябу леон*, від них — римляни (*лео*), германці (*льово*, тепер *льове*). І, нарешті, слово з'явилося в нас. При цьому назва звіра потрапила до нас писемним, а не усним шляхом, бо якби запозичалась усно через германське посередництво, то ми б мали слово іншого звучання: не *лев*, а *льов*. А тепер давайте його (лева, а не слово) залишимо, а то ще заричить...

Можна думати, що слово тигр приходило до нас двічі: колись давно з грецької мови (у кількох стародавніх мовах було слово *тігріс*, *тігрі*, *тігра* — «гострий»). І якийсь освічений русич читав, мабуть, перекладені старослов'янською мовою грецькі книги, де згадувався якийсь незнайомий йому *тигръ*. Проте сучасна форма слова з'явилася у нас (разом з тигром) у нові часи через французьке *тігр* або німецьке *тігер* (у них слово веде свій рід від латинського *тігріс*).

Коли у вашій присутності хтось скаже лама, у вашій уяві постануть одразу два образи — тварина, схожа водночас на малого верблюда, велику вівцю й оленя, і тибетський монах, людина така ж таємнича, як і сам Тибет. Для нас лама — тварина з родини верблюдових — створіння екзотичне. Живе вона в безлісних місцях Південної Америки, два її види — дикі, а два були в давнину приручені перуанцями і стали свійськими. Мовою кечуа ця тварина звалася *лама*. Через іспанську мову слово потрапило до німців, де звучало вже як *лама*, і до французів, а через французьку мову прийшло й до нас. Слово *лама*, яким звать буддійських ченців Тибету, Монголії й Бурятії, утворилося від спрощення тибетського слова *блама*, яке означає «найвищий» (буквально — «небесна матір»).

Ще дві назви — дві помилки. Перша — *орангутанг*. Розповідають, що перші європейці, які припливли на острів Борнео, побачили там великих мавп (зріст у них до 160 см, вага до 100 кг), покритих довгою жорсткою рудою шерстю. Такі великі мавпи водяться лише на островах Борнео й Суматра і більше ніде. Їх розмір і вигляд вразив навіть досвідчених мандрівників. Від місцевих жителів узбережжя вони почули слово *орангутан*. Оскільки на острові їх найбільше здивували мавпи, вони й назвали їх цим словом, вирішивши, що саме про мавп ішла мова. Насправді ж жителі узбережжя так називали людей, які жили в глибині острова, в його лісах (по-малайськи *оранг* — «людина», *утан* — «ліс», «дикий»). До нас це слово прийшло, скоріше

всього, через німецьку мову (німецьке слово *Orangutang* писемно засвідчене в 1669 р.). Де ж у слові *орангутанг* узялося кінцеве *г*, якого не було в малайському слові? Виявляється, кінцеве *г* було — тільки в зовсім іншому малайському слові: у них слово *орангутанг* (з кінцевим *г*) означає «боржник». Їх, цих два слова, європейці, мабуть, просто переплутали.

Друга назва-помилка — кенгуру. Причина її появи така сама: люди не зрозуміли одні одних. Коли англійці вперше прибули до Австралії, то побачили незнайомих і дуже дивних тварин: великих, незграбних, з короткими передніми ногами і надто довгими задніми. Найдивовижнішою була в них сумка на животі, з якої виглядали цікаві очі малюка. Як відомо, маленькі кенгурята після народження недорозвинені, дуже кволі, вони не можуть навіть самі ссати, тому мати доношує їх протягом півроку в сумці, поки вони стануть здатними до самостійного життя. Вкрай здивовані англійці запитали, як же звать цих тварин. Місцеві жителі не зрозуміли своїх англійських співрозмовників і відповіли *кенгуру*, тобто, «не розумію». Англійці сприйняли це слово як назву тварини. Так і закріпилася за цими тваринами випадкова, немотивована назва. А в нас таке враження, наче це дуже вдала назва — така ж чудна й незвична, як і сама тварина.

14. ПТАХИ

о́ча ку́рка в пісні — «щебетурка», проте щебече вона поганенько, та й птах з неї ніякий: що ж це за птах, якщо він не літає? Але стривайте: не літає навіть такий великий і «видний» птах, як страус, то що ж дивуватись якійсь там курці. Пустимо її, нехай собі ходить, коли вже літати не може. Та є у неї ще одна біда: у неї немає власного імені: слово *кур* — назва півня, означає воно — «крикун», «співак». Цікаво, що всі назви півня і в російській, і в українській, і в інших мовах прославляють його вокальні здібності: російське *петух* (від *петь*), *кочет* (*кочать*); болгарське *петел* (від *пея*), сербохорватське *пиетао*, словенське *петел* (пов'язані відповідно з *пєвати*, *петь*);

А та курка-щебетурка
По садочку ходить та й ходить,
Курчаточок водить та й водить.

Народна пісня

або пєвати (кур)⁹¹
или пєвати (рос)

українське *півень* (від *співати*). Захоплення співом півня чується і в латинському *галлус*, і у французькому *шантеклер* («співець вранішньої зорі»). А вже тому, мабуть, що солов'я людина чула лише навесні, лише в лісі, лише увечері або вранці, а півня можна було чути в усі чотири пори року, вдень і вночі, майже точно через годину (це вже залежало від біологічного «годинника» кожного півня). Курка ж — лише бліда тінь півня: ні тобі великого гребеня, ні яскравого пір'я, ні гучного голосу. Навіть ім'я своє вона взяла від півня: у давнину *кур-а* (збереглося у множині), тепер — *кур-к-а*. Як відомо, куряча армія окупувала сьогодні всю земну кулю, крім Антарктики, налічує 240 видів живих і 70 вимерлих, а виведене все це строкате куряче військо з однієї породи — від так званого Банківського півня. І *півень*, і *курка* з походження слова слов'янські, не запозичені, цікаве в них те, що народи Європи називали цих птахів за однією ознакою, хоч і засобами своєї мови (у слов'ян, як ми бачили, і вихідна ознака *співати* — має спільний для всіх корінь).

У назві індика відбилася так звана «велика географічна помилка» Христофора Колумба. Птахів, привезених з Вест-Індії (островів між Північною й Південною Америкою) у XVI ст., назвали *індиками*, тобто «індійцями», хоч їх слід було б назвати «американцями» або хоча б «жителями Нового Світу». До нас слово *індик* прийшло через польську мову на початку XIX ст. Першоосною для створення назви послужило латинське *indikus* — прикметник від слова *India*. В німецькій мові в нього збереглася навіть повна назва — *indianisch Hunn* — *індіаніш гунн* («індійський півень»).

Якщо індика колись завезли до нас, то *ф а з а н а*, навпаки, колись вивезли від нас. Це було дуже давно, більше двох тисяч років тому. Греки привезли з Кавказу незвичайного, дуже красивого птаха, якого до того ніхто з них не бачив. Назвали його *фасіанос*, тобто «птах з ріки Фасіс». Виявляється, що так звалася на той час ріка Ріон (у Колхиді). Фазани стали окрасою парків у багатіїв стародавньої Греції (про фазанів багатія Леогора, який начебто привіз цих птахів, розповідається в комедії Аристофана «Хмари»). Фазани — дикі, хоча й добре акліматизуються в мисливських господарствах. На них полюють, але за ліцензіями, бо птахи охороняються законом у ряді країн Європи.

Слова *лебідь*, а ще *лебедик*, *лебідка*, *лебедя*, *лебедочка*, *лебідонька*, *лебедятко* причаровують нас і своїм зву-

чанням, і своїм значенням, бо викликають у нашій уяві і самих красенів птахів, і все те, що в нас пов'язується з їхніми іменами — музику, живопис, балет... Давне це слово — *лебідь*, і зазнало воно за довгі віки значних змін: порівняйте слова *лебідь* і *Ельба*. Мало схожого, правда? А обидва слова мають спільного предка — слово *альбіс* чи *ельбіс* (у латинській мові *albus*) — «білий». Виходить, назву свого часу одержували птахи лише білого кольору. Тому коли ми зараз кажемо «чорний лебідь», то це означає «чорний білий». Наші предки при називанні й справді були знайомі лише з білими птахами, які й нині живуть у Європі, а також в Азії і в Америці. Чорні птахи цієї породи походять з Австралії і в наших широтах трапляються дуже рідко. Є у Т. Г. Шевченка такі слова: «плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю...» Це красивий поетичний образ: безкрає сине море і на високих його хвилях — білий лебідь. Знайомий нам він і з картини Врубеля «Царівна Лебідь». Проте живі, не казкові лебеді можуть жити лише на мілководді — вони не вмюють пірнати і їжу дістають з дна, опускаючи під воду голову, іноді при цьому вони ставлять тіло вертикально, але ніколи не пірнають. На глибині ж вони їжі не дістануть, а їхня пожива — це рослини; лише зрідка вони ловлять водяну дрібноту — рачків, комах. Тому й бачимо ми їх найчастіше на тихих озерах біля берегів.

Одні назви птахів, як ми бачили, звідкись приходять до нас, інші йдуть від нас і повертаються, а от птах, який назву свою одержав у кількох мовах за тією ж ознакою — за характером ходи — це вже справжня дивина. Є таке українське слово *чапати* — іти, повільно переставляючи ноги, коли, особливо в темряві, тільки чується чап-чап. Саме так ходить чап ля. Може тому її так і назвали. Правда, у слова *чап* є ще й інше значення: *Чап!* — як «Хап!» або «Цап!». Це теж на чаплю схоже: ось вона стоїть, підстерігаючи здобич, витягла тулуб, шию й голову в одну лінію — вертикально вгору. А тоді чап! — і жабки як і не було. Знаменно, що в усіх слов'янських мовах, крім російської, назва цього птаха починається на *ч*: у білоруській, болгарській, сербохорватській, словенській, польській — *чапля*, у у чеській *шар* — *чап*. І скрізь це слово пов'язане з *чапати* — «хапати» (російську літературну форму *цапля* вважають взятою з північних діалектів, характерних «цоканням»).

Найстарішою, ще спільнослов'янською назвою журава було слово *жерав*, яке, в свою чергу, утворилося з ще давнішого *горавъ*, утвореного з допомогою суфікса *-авъ* від

слова *гер* — такий звук чули ті, хто так назвав цього птаха, коли журавлиний ключ пролітав над ними. Як неоднаково чують різні люди і різні народи той самий звук, можна переконатися хоча б на прикладі журавля: ми явно чуємо *кру*, кажучи при цьому «журавлі курличуть», а наші далекі предки чули *гер*. У нас здавна *журавлем* звуть жердину з відром, що ним тягнуть воду з криниці. У цього журавля, як і в справжнього, «голова» — відро опускається низько-низько, а потім високо піднімається вгору. Схожий на журавля й сучасний підйомний кран, особливо коли він піднімає й опускає голову. Виявляється, що наш кран — це німецький *Kranich* — «журавель»! Німецька назва журавля — це, в свою чергу, запозичення з латинської мови (*geranos* — «журавель»). Отож і журавель біля криниці, і підйомний кран на будові, і отой журавель, що «краще синиця в жмені, ніж журавель у небі» — усе це одна родина за назвою, а назва давалась за схожістю, тільки в цьому «журавлиному ключі» є свій суворий порядок, якого не можна змінювати: спочатку з неба чується *гер, гер*, потім з'являються журавлі, далі скрипить над криницею журавель, а за ним опускає і піднімає голову журавель-кран. До речі, і слово *ключ* у згаданому вислові — теж перенесення назви за схожістю між ключем до дверей і порядком розташування птахів при польоті. Не бачите схожості? Ви просто не бачили того старовинного ключа. Це спочатку була гілка з сучком, а пізніше — такої ж форми металевий прут. Він просувався крізь досить великий отвір у дверях, зачіпався за засув, яким двері зачинялися зсередини, — і хата була відчинена. До речі, хокейна *к л ю ч к а* (російське *клюшка*), як і всі інші *клюки* і *ключки* для діставання чогось — того ж роду-племені, що й *ключ*.

Згадали про журавля, згадаймо і про *синицю*. І сьогодні можна почути спільне у звучанні між словами *синиця* і *синій*. От тільки синиця не дуже синя... Виявляється, що в ті давні часи, коли її так назвали, слово *синій* теж позначало колір, але не такий, як сьогодні. Так, в одному творі, написаному в XV столітті, читаємо: «синий, яко сажа», в іншому говориться про синю імлу, хоча вона скоріше, мабуть, бура — коли пил здійсмається. Отож слово *синій* у ті віддалені від нас часи, коли синиці давали назву, позначало переважно темні кольори — бурий, чорний, синій, а також «строкатий», «рябий». Була висловлена й інша думка: *синиця* — слово звуконаслідувальне, птах кричить щось схоже на «зізі» або «зіфі» — як кому вчувається. Звичайно, ми дуже мало що знаємо про жит-

Л (грек)

тя птахів, а не лише погано розрізняємо їхні пісні. Ну, от, скажімо: де зимує синиця? Адже вона птах не «заморський», восени не відлітає, зимує з нами. А де? У гніздах з соломи на гілках? Ні, у гніздах, звитих з моху і шерсті тварин (тепленькі гнізда виходять!), а в'ються такі гнізда не на гілках, а в дуплах дерев (знову ж таки — там тепліше). Одразу видно, що це птах значно солідніший і статечніший за горобця, який живе будь-де і їсть будь-що.

Якщо поставити поряд горобця й страуса, то бідного горобця й видно не буде біля такого велетня: майже три метри заввишки, а вага — 80—90 кілограмів! А проте горобець може гордо заявити, що він теж страус: грецьке слово *струтос*, від якого походить наше слово *страус*, означало «птах», а інколи просто «горобець». Греки страуса називали *струтос мегас* — «великий птах (великий горобець)». Є у греків ще одна кумедна назва для страуса — *струтокамелос*, тобто «птах-верблюд» («горобець-верблюд»). І справді: страус схожий на птаха, проте не літає, а бігає, — бігає далеко й легко, сам страус великий і неповороткий, голову має далеко не красиву — чим не верблюд? Ви вже помітили, що *струтос* і *страус* розійшлися у звучанні. Значить, слово потрапило до нас не прямо й не одразу, а пройшло довгу в часі й просторі дорогу: від греків — до римлян (*струтіо*), далі — в німецьку мову (*штраус*), а вже звідти — до нас. Свійськими птахами вони не стали, але неволю переносять легко, їх розводять на спеціальних фермах (у нас таким місцем є Асканія-Нова). Живляться вони переважно рослинною їжею, проте полюють і на дрібних тварин. Славляться страуси своїм знаменитим страусовим пером, проте це всього кілька пір'їн на хвості — пір'їн довгих, білих, пухнастих, справді прекрасних, а решта — звичайне сіре пір'я, яке нікого не приваблює.

15. РИБИ

Ой одбила щука-риба
Од берега ряску...

Народна пісня

Як насправді звалася риба в ті давні часи, коли ще не існувало слов'янських мов, таких, які вони є сьогодні, ми можемо лише здогадуватися. Кажуть, ця назва була

з'єв'є, що у наш час дало б *цівс*, проте в жодній слов'янській мові цього слова немає. Збереглося воно лише в наших давніх сусідів — литовців (*жувіс*), латвійців (*зівс*). Чому ж слово зникло в слов'янських мовах? Тут ми теж натрапляємо на табу. Наші предки вважали, що коли на березі хтось скаже *цівс*, то якийсь товстий неповороткий *цівс* (сом) або зубастий і прудкий *цівс* (щука), почувши своє ім'я, одразу ж збагне, що прийшли по нього, і заховається в глибинах. Тому й замінили одне ім'я на інше. Зроблено це було досить дотепно: для нової «несправжньої» назви взяли слово, споріднене з сучасним німецьким *рунна*, *руппе* — «пуголовок», «личинка». Пізніше з цього слова утворилося слово *риба*. А розрахунок був простий: почувши, що на березі розмовляють про якихось пуголовків, ледачкуватий сом продовжуватиме дрімати у холодку під корчем. А тодішньому рибалці цього тільки й треба було. Правда, наші предки трохи переоцінювали здібності риб, приписуючи їм здатність розуміти людську мову. Проте ми часто недооцінюємо їх: не всі, наприклад, знають, що в риб є нюх (це скоріше хімічне чуття, ніж нюх у нашому, «людському» розумінні слова), дотик, слух і зір, а також здатність відчувати напрям руху води і його зміну. Лише недавно встановлено, що риби можуть не лише сприймати звуки, а й відтворювати їх за допомогою руху плавців та ін. Найголосистішими виявилися тропічні риби. Ми по-старому кажемо «німий, як риба», а виявляється, що можна сказати: «Чого ти верещиш, як ставрида?» До речі, цілий ряд назв риб, а серед них і *ставрида*, припливли до нас з грецької мови: це ще *скупбрія*, *кефаль*, *пеламида* (риби теплих морських вод), інші — з півночі: *салака* (фінське), *кілька* (естонське).

Ми часто, не замислюючись, повторюємо слова, про які ми знаємо, що вони позначають, який предмет називають, але не здогадуємось навіть, що саме слово означає. Так, наприклад, «паюсна ікра» для нас — чорненські зернятка, на відміну від «зернистої ікри» — червоних зерняток більшого розміру. А що таке паюс? Це мішечок з міхура, який вживали як тару: в ньому спресовували підсолону і попередньо оброблену ікру. Сьогодні слово *паюс* вживається лише в словосполученні «паюсна ікра», а був час, коли це слово було в російській мові загальновідомим. Це було тоді, коли вуличні ліхтарі в Москві закривалися не склом, яке було тоді надто дорогим, а паюсом — прозорою плівкою з риб'ячого міхура або з міхура тварин. У романі А. Хижняка «Данило Галицький» читаємо: «У боярських хоромах...

у вікнах прозоре скло, привезене з Києва. А у смердів на вікнах міхури волячі нап'яті».

Рідше вживається з цим же значенням («паюсна ікра» і «зерниста ікра») слово кав'яр. Слово це походить з турецької мови (*хав'яр*), зустрічається, крім української, ще у польській (*кавійор*), німецькій (*кавіар*) мовах.

Так само слов'янською є назва риби вобла, хоч на перший погляд слово здається чужомовним. Назва цієї риби прийшла до нас з російської мови — разом з рибою, мабуть. Ця риба водиться лише в Каспійському морі. Ловлять її навесні і восени, переважно в дельті Волги, хоча є вона і в дельтах Уралу та інших річок, що впадають у Каспійське море. Належить вона до родини коропів, звать її ще «плітка каспійська». А що означає слово *вобла*? Колись у давньоруській мові були слова *обль*, *облий*, вони означали «круглий». Називали цю рибу так тому, що в неї широка спинка і круглі боки. Правда, ми звикли бачити її плоскою — висушеною або копченою, проте давали їй ім'я рибалки, які бачили її живу, рухливу, округлу — «облюю рибу». В українській мові теж є слово цього кореня — *віблій* («круглий», «циліндричний»), проте воно рідковживане і маловідоме. У словнику Б. Грінченка є такі, трохи дивні для нас, бо незвичні, приклади його вживання: «вібла хата — хата з круглих колод», «віблій обруч — обруч з цілого стовбура».

І ще одна дивна, хоч і слов'янська назва — окунь. Знайома нам усім риба, бо живе в прісних водоймах майже на всій території Союзу (немає окуня лише в річці Амур і у водах озера Балхаш). Якщо вам доводилося ловити з берега окунів, тоді ви знайомі з окунцями, бо вони звичайно малі. Великі хижі окуні стоять глибше, хоча назва і у великих, і у малих однакова — «окастик». Слово *окунь* походить від *ока*, але суфікс *-унь* чуднуватий, його немає серед активних суфіксів сучасної мови, тому на перший погляд слово здається чужим. Решту назв наших риб доведеться вам самим «виловити» зі словникових «вод».

Ма (інше)

16. ДРІБНОТА, ЩО СКАЧЕ І ПОВЗАЄ

Чабан прокинувся — аж перед ним гадюка,
Він кнем бух — і витяглась зміюка.

Л. Глибко

Хоч на медичній емблемі з м і я — символ мудрості, порівняння зі змією не належить до приемних, бо серед ознак змії ми насамперед виділяємо не її мудрість, а її підступність і злість. Відбилися ці якості змії і на їхній назві. Якщо рибу наші предки боялися називати своїм іменем, щоб не налякати здобич, то змії вони просто боялися. Раніше на території Української РСР змії водилося значно більше, ніж тепер. Були серед них і дуже великі — до одинадцяти метрів завдовжки. Зустрічатися з ними було страшно, а вікликати, ненароком назвавши, — ще страшніше. Тому й почали їх звати іншим, описовим іменем. Так поступово «справжнє» ім'я змії забувалося, поки й забулося зовсім (є підстави вважати, що воно було близьке до грецького слова *ехидна* — «змія»).

Слово *змія* означало буквально «та, що повзає по землі». Спосіб його творення можна простежити на матеріалі старослов'янської мови, в якій «земля» звалася *земь*, а прикметник *земьи* означав «земляний». Слово з коренем *зем* — назва змії в багатьох слов'янських мовах. Так і прижилася ця друга, «нестрашна» назва. Слово *ехидна*, про яке ми тут згадували, теж є в нашій мові, але пряме значення його інше. Так звучить звірка, що живе в Австралії, а також отруйну австралійську змію, тобто ця назва не широкого родового поняття, а вузького, видового. А от у переносному значенні слово *ехидна* зближується зі словом *змія* — це лиха, зла, хитра людина. Правда, у переносного значення слова *ехидна* є ще один відтінок, якого нема у *змії*, — це ще людина й лукава, в'їдлива, підступна. Підтримується недобра слава у змії тим, що й сьогодні їх на землі є 2500 видів, частина їх — отруйні. Тому і вважали наші предки, що їх треба обминати і необережним словом і босими ногами; нам же треба обминати їх босими ногами в прямому значенні, а в переносному — не розкидатися словом *змія*, бо воно образливе (як, зрештою, і цілий ряд слів — назв тварин у переносному значенні: *корова*, *свиня*, *баран* та ін.). Відомий твір Івана Франка зветься «Боа-констріктор». Ця латинська назва в перекладі означає з м і й - пол оз. *Полоз* — від *полозити*, *повзати*. Збереглося це старе слово в назві *полозки* (в саях), котрі, мабуть, були названі

за схожістю слідів, які залишають сани на снігу і змія на мокрому ґрунті. Змії-полози належать до родини вужів, але досягають неймовірної як на вужів довжини — до двох з половиною метрів. Живляться вони, як і всі вужі, мишами, комахами, пташенятами. На Україні змії-полози водилися раніше у великій кількості, особливо ті, що звуться «жовто-брюхами». Вони кусаються, укуси їх не отруйні, але дуже болісні.

Коли ми чуємо слово *карака тиця*, то згадуємо на-самперед не морського головоногого молюска, що має короткі щупальця. Ні, ми згадуємо людину — незграбну, коротконогу чи клишоногу. Чому так сталося? Чому переносне значення загальновідоме, а пряме — маловідоме? Спробуйте запитати кого-небудь про розміри каракатиці і побачите, що дуже мало хто буде близький до істини (довжина її — до 25 см). А в українській мові, крім слова *карака тиця*, є й похідні від нього: *каракатий*, *каракуватий* — «сучкуватий, з наростами, кострубатий» (про дерево). Є в говірках української мови іменник *каракати* — «чоботи з короткими халявами». Дивно, правда? Десь на дні морському сидить каракатиця — і раптом чоботи-каракати. А все пояснюється дуже просто: слово *карака тиця* не запозичене, а своє, слов'янське, тільки корінь його змінив свою форму в сучасній нам мові. Слово розкладається на морфеми так: *корок-ат-иц-я*. *Корок* — це «нога» (так вона звалась у давнину); у сучасних мовах зберігся слід цього старого слова: це *крок*, *крокувати*, *кроква* в українській мові, *окорок* — «м'ясо навколо ноги» в російській мові, *крак* — «нога» в болгарській мові. Тепер можемо простежити шлях утворення слова: *корок* (нога) — *короката*, *корокатиця* (ногаста). Далі в російській мові під впливом «акання» *о* переходить в *а*, маємо *карака тиця*. Колись каракатиця була об'єктом великої уваги з боку людей. Пов'язане це з такою її особливістю: для захисту від ворогів вона користується «димовою завісою» — випускає зі своєї чорнильної залози коричневу рідину, яку звуть *сепія*. Це надзвичайно стійка фарба: навіть у викопних молюсків, які пролежали в товщі ґрунту кілька мільйонів років, сепія зберігає свої якості. Тепер, коли фарби виготовляються фабричним способом, промислове значення каракатиці як «носія» сепії невелике, проте м'ясо її їстівне, тому її продовжують виловлювати.

Коли ми вже заговорили про природні фарби, то не можна не згадати про морських «равликів-павликів» — морських пурпурних слимаків, які давали по кілька крапель

дорогоцінної фарби червоно-фіолетового кольору. Ця фарба, крім краси, відзначалася дивовижною стійкістю: пофарбовані нею тканини не змінювали свого кольору ні у прісній, ні в морській воді, не линяли ні від сонця, ні від прання. Такими тканинами свого часу славилася Фінікія. Поява фарби належить до дуже давніх часів: ще у Гомера згадується *п о р ф і р а* — так греки звали її. У сучасній українській мові слово *парфіра* означає не фарбу, а одяг — це довга пурпурова мантия, символ влади монарха: звідси *порфіроносець* — «монарх», «цар»; *порфірородний* — «той, що належить до царського роду». У римлян грецька назва фарби перетворилася в *пурпуру*. До нас це слово прийшло через німецьку мову (*Purpur*). Слово *пурпур* в українській мові має три значення: 1) фарбувальна речовина червоно-фіолетового кольору, яку добували в давні часи з залоз морського молюска; 2) стародавня дорога тканина, пофарбована цією речовиною і — ширше — одяг та інші речі з цієї тканини; 3) сам темно-червоний або яскраво-червоний колір з фіолетовим відтінком (на такий колір ще кажуть *багрянець*). Усі три значення не належать до широковживаних, повсякденних, проте зустрічаються в художній літературі, зокрема в поезії.

17. ТОРГІВЛЯ

Татарин братик, татарин,
Продав сестрицю за таляр,
За золоту стрілочку
Свою сестрицю дівочку.

Весільна пісня

Судячи з назви грошей, за які в цій жартівливій весільній пісні продав брат сестру (*таляри*), — давно це було. Де відбувалися торги? На базарах, на ярмарках, на ринках — свідчать такі ж давні пісні: «У Царграді на риночку п'є Байда мед-горілочку...», «Гуляв чумак на риночку...» А ще: «Ой там, на точку, на базарі...»

Слово *ярмарок* означає торг, який влаштовується регулярно, в певну пору року і в певному місці для продажу і купівлі товарів. Хоч і звикли ми до цього слова, і обросло воно значним сімейством (*ярмаркувати, ярмаркування, ярмарчанин, ярмарковий*), та все ж це слово — гість; воно прийшло до нас з німецької мови за часів середньовіччя, частини цього слова чітко зберегли свою рідну, німецьку

форму і значення: *Jahr* — *яр* — «рік» і *Markt* — *маркт* — «ринок», «продаж». Потрапило воно з німецької мови спочатку в польську, втративши по дорозі лише кінцеве *t* — *jařmarkt* — *ярмарк*. В українській мові воно стає схожим на слова з суфіксом *-ок* (*ярмарок* як *одвірок*, *підвечірок*), а в російській — з суфіксом *-ка* (*ярмарка* як *гулянка*).

Про слова *ринок* і *торг* кажуть, що ми ними помінялися з сусідами. В германських мовах є слово *ринг*; воно означає «кільце, коло; площа». До нас воно прийшло вже із значенням не просто «площа», а «площа, де відбувається торгівля», укоренившись перед цим у чеській і польській мовах. У сучасній українській мові *ринок* — це місце роздрібного продажу продуктів та інших товарів, і — ширше — сфера товарного обміну (звідси «світовий ринок»). Слово *торг* на позначення місця торгівлі в сучасній мові не вживається, воно позначає опредмечену дію. У давнину це слово мало у слов'ян інше значення, а саме: «місце торгівлі», і з цим значенням було запозичене спочатку північногерманськими племенами, а вже від них пішло до шведів і до фіннів. Так, назва міста *Турку* (буквально «торг») у Фінляндії за своїм звуковим складом схожа на слов'янське слово *торг*. Є це слово і в інших народів: у латишів — *торгус*, у албанців — *треге*.

До давніх запозичень належить і слово *базар*. У іранській мові воно означає «критий ринок»; від персів його запозичили татари, а з татарської мови воно перейшло в давньоруську, де прижилося, дожило до наших часів і вживається як у російській, так і в українській мовах з тим самим значенням. В українській мові, зокрема, воно має велику «родину»: тут і *базарище* — місце, де відбувається торг, і *базарувальник* — учасник торгу, і *базарування*, *базарувати* — дія, і навіть таке, тепер уже застаріле, слово, як *базаринка*, *басаринка* — «хабар», «подарунок». У слова *базар* зберігається старе його значення — торгівля продуктами харчування або предметами широкого вжитку, яка відбувається у певні дні тижня на площі або в спеціально збудованому приміщенні. З'явилося в цього слова й порівняно нове значення — організована торгівля спеціальними товарами в певні сезони або періоди найбільшого попиту на них (*книжковий базар*, *шкільний базар*).

Здивує вас, мабуть, той факт, що і слово *купити* теж запозичене, щоправда, дуже давно: слова, утворені від цього кореня, живуть у східнослов'янських мовах більше тисячі років: ще в договорі з Візантією, датованому 911 роком, купці Київської Русі писали про *куплю* і про

купаючих. З'явилося це слово у східних слов'ян ще до утворення держави (Київської Русі) завдяки торгівлі з сусідами. Від германців, які приїздили з товарами на наші землі, місцеві жителі почули слово *кауп* — «купити». Де ж воно взялося у германців? Виявляється, що слово це в них теж запозичене. Ще до нашої ери, коли римські легіони почали завоювання земель, заселених германськими племенами, слідом за легіонерами йшли шинкарі, торговці спиртними напоями. Вони по-латині звалися *каупо*. Якщо зважити на те, що в германців тоді ще не було своєї держави, не було і приватної власності на землю (вони її обробляли спільно), то легко уявити, якими здирцями були ці перші *каупо*-завойовники і як вони грабували «варварів» (так називали в давньому Римі тих, хто жив за його межами). Від цього *каупо* і народилося в германських мовах слово на позначення понять «купити», «купець». Один з дослідників наводить ще готське слово *каупон* — «займатися торгівлею».

Перш ніж у купців з'явилися сейфи, вони складали гроші і цінні папери в конторки — крамничні каси. І донині збереглося в нас слово «конторка» зі схожим на первісне значенням: це високий письмовий стіл з похилою поверхнею і шухлядами, за яким працюють стоячи. Назва утворилася від французького слова *comptoir* — *контуар*, пов'язаного з латинським *comptere* — «рахувати». З конторки-каси назва перейшла на приміщення для рахункової роботи, яке звуть *контора*. Сьогодні це адміністративно-канцелярський відділ підприємства чи установи або окрема установа з господарськими, фінансовими та іншими функціями. У російську мову слово перейшло або через німецьку мову (німецьке *Kontor* нагадує сучасну форму слова), або через голландську мову (*kantoor* нагадує форму, в якій слово це вживалося спочатку, — *кантора*).

Сухе й ділове слово *квитанція* (офіційна розписка встановленої форми про прийняття грошей, документів або цінностей) походить від красивого латинського слова *kvietum* з таким же красивим і лагідним значенням — «спокій». Голландці зробили з нього *kvitantie* — щось на зразок «папір для заспокоєння». Скупі, недовірливі й жадібні купці тільки тоді, мабуть, і могли спокійно спати, коли одержували на руки якийсь документ за підписом боржника. І досі в нашій мові живуть вислови «квит за квит», «ми квити», «розквітаємося», де слово *квит* — розмовне скорочення від *квитанція*.

Дожило до наших днів і слово *тариф* (офіційно вста-

новлений розмір оплати або оподаткування чогось), проте з ним ми у повсякденному житті майже не зустрічаємось. Історія цього слова нагадує пригодницький роман, а пустили його в обіг усе ті ж непосидючі середньовічні купці. На початку VIII ст. найпівденніший острів Європи захопили арабські війська, які очолював Таріф Бен Малік. Острів, що стоїть на шляху між Африкою і Європою, арабські завойовники перетворили на неприступну фортецю і назвали його на честь свого полководця — *Таріфа*. Таким чином протока між Африкою і Європою опинилась під контролем арабів; вони вирішували, які кораблі і за яку плату пропускати, а які затримувати. Правитель острова розробив цілий реєстр розміру плати залежно від розмірів судна і глибини його занурення у воду (так визначали вагу товарів у трюмах судна). Купці, потрапивши на Таріфу, повинні були розв'язувати свої гаманці-бурси. Казна острова багатіла. Звістка про таке вигідне діло розійшлась по узбережжю Середземного моря: прибуваючи в порти, купці, мабуть, скаржилися на здириців з Таріфа. Після цього багато приморських міст і собі встановили податок і назвали його *тарифом*. У російську мову слово потрапило або через німецьку мову, або через французьку з італійської, де воно означало вже «оголошення про мито». Вперше у нас воно засвідчене в Уставі морської служби, укладеному 1724 р.

К р а м, к р а м н и ц я, к р а м а р — теж досить давні запозичення, хоч і не такі віддалені в часі, як *купець*. У германців слово *крам* означало «місце, де ведеться роздрібна торгівля». До нас воно прийшло через польське *kram* («крамниця»). Тим самим шляхом прийшло до нас і слово *крамар*: воно є у мовах польській (*kramarz* — *кράмарж*) і чеській (*кратай* — *крамáрж*) з тим же значенням, що й у нас — «дрібний торговець». (У тому ж середньовічнійнімецькому діалекті, з якого до нас прийшло слово *крам*, є і слово *кramer* — «торговець»). У сучасній нам українській мові слово *крам* має значення «товар», «предмет торгівлі», а на позначення місця торгівлі ми вживаємо слово *крамниця*.

Запозичили ми і слово *магазин*. У формі *магазейн* слово засвідчене у 1705 р. Взяли ми його, судячи з форми, безпосередньо з голландської мови, де воно означало «склад», а в голландську мову прийшло з французької (*magasin*). У французьку потрапило з італійської мови (*magazzino*), яка взяла його з арабської, де *магзан* означало «склад товарів». За часів Петра I вживалася поряд з

формою *магазин* і форма *магазин* (наголос тут свідчить, що ця форма слова прийшла через польську мову).

Універмаг — скорочення двослівної назви «універсальний магазин» — витвір у нашій мові порівняно недавній, хоча обидві його частини відомі досить давно. Слово *універсальний* відоме в російській мові з часів Петра I; потрапило воно до нас через польську мову (*uniwersalny*), а походить від латинського *universalis* — «загальний».

Звільнивши слово *універмаг* від *мага* і замінивши його *самом*, дістали нову назву — універсам. Новий метод торгівлі — самообслуговування — і підказав спосіб утворення його назви. Та ось що цікаво: у новому слові було вилучено найважливішу його частину — *маг(азин)*. Адже повна назва такого місця торгівлі — універсальний магазин самообслуговування.

Гастроном буквально означає «добрий кухар» або ще — «тонкий знавець різних страв, гурман, ласун». З таким значенням це слово було запозичене з французької мови, а першоосновою його було грецьке слово *гастрономія* — «містечтво приготування їжі» (слово це розкладається на *гастер* — «шлунок» і *номос* — «закон»). Російське «гастрономический магазин» спочатку означало магазин, у якому продавали делікатесні гастрономічні страви, тобто страви, призначені для знавців, гурманів, так званих гастрономів. Пізніше так почали називати будь-який великий продовольчий магазин з багатим і різноманітним вибором товарів. З російської мови ця назва в її скороченому вигляді (*гастроном*) була запозичена українською мовою.

18. ГРОШІ

...З кіньми треба возиться,
З грішми треба носитись...

Народна пісня

тепер поговоримо про гроші. Адже в усі часи, в усіх краях, крамницях і магазинах, на всіх ярмарках, базарах і ринках тільки й чулося: ціни, гроші, карбованці, копійки...

Доля слова гроші досить примхлива. Судить самі. У латинській мові була така назва грошової одиниці — *denarius grossus* (*денаріус грóссус*), що означала «товстий динар». Частина цієї назви — *грóссус* використали італійці, а потім німці у формі *грóше*. До нас слово прийшло через стару

чеську або німецьку мову. Поширенню цього слова сприяв той факт, що богемська імперська канцелярія під назвами *грош*, *грошен* випустила важкі, великі срібні монети. Так, празький грош Вацлава II, що чеканився на початку XIV ст., важив приблизно 3,5 грама. Протягом XIV—XV ст. гроші ставали все легшими і легшими, якість металу — дедалі гіршою. Так поступово він перетворився на дрібну монету. На землях російської держави були в обігу не лише свої, а й чужі грошові одиниці, серед яких траплялися німецькі, польські і литовські гроші. З'явилися і свої гроші — спочатку це була мідна монета вартістю 2 копійки (XVII—XVIII ст.), а з XIX ст. *грош* (російське), *гріш* (українське) — півкопійки. Монета вартістю півкопійки в дореволюційні часи звалася *шаг*, *шажок* (слово це споріднене з *сяг*, *сягати*). Як бачимо, починалося з товстого динара, а закінчилося мідним грошем, вартість якого закріпилася у висловах «гріш ціна», «ціна — мідний гріш», «ламаного гроша не вартий», «ні на гріш», «як на гріш маку» та ін. Проте у формі множини слово *грóші* в українській мові зберегло свою вагомість і позначає паперові та металеві еквіваленти вартості.

Вкрите пилом віків і слово *ціна*. Проїшло воно довжелезний шлях від спорідненого, досить похмурого авестійського слова *каена* — «помста», «розплата». У латинській мові було споріднене з нашим і схоже на *каена* слово *кайна*, проте значення його було вже близьке до сучасного — «ціна», «користь». У слов'ян слово *ціна* пройшло весь шлях від «помста», «розплата» через значення «штраф» («плата за вчинений злочин») аж до «вартість», наявного в багатьох слов'янських мовах.

Слово *карбованець* прийшло в українську мову безпосередньо з польської, де існувала назва *карбовани пенньондз*, тобто «карбована монета» (від *карбóваць* — «робити нарізки, насічки»). Це була спочатку срібна, а пізніше будь-яка металева монета з насічкою по краях. Уперше згадується в XIII ст. До середини XV ст. в обігу були карбованці у формі злиwkів срібла вагою 204 грами. Слово *карбованець* у польську мову потрапило з середньовічної німецької, де було слово *кербен* з тим же значенням. У сучасній нам українській мові *карбувати* — «робити зарубку, позначку на чому-небудь» і «вирізьблювати що-небудь на металі, камені». Вживається слово і в переносному значенні — «чітко, розмірено відбивати» (найчастіше так кажуть про кроки — «карбувати крок»). Сьогодні слово *карбованець* позначає в українській мові не просто будь-яку моне-

ту з карбом, а металеві або паперові гроші вартістю 100 копійок.

В українській розмовній мові вживається також слово *рубéль* (часом *руб*) з тим же значенням. Ось як про появу *рублів* розповідає сучасний російський письменник Володимир Чивіліхін: «„Рубль”. Хто не знає, що слово це утворене від дієслова «рубати» і що колись щось навіщось розрубували, щоб одержати грошову одиницю. Що, коли й навіщо, точніше, чому? Основною грошовою одиницею в домонгольській Русі була гривна, не однакова за вагою і формою в різних князівствах. Це не монета, а золотий або срібний брусок, і не маленький, не легенький — важив він мало не півфунта, точніше 195 грамів! Хоча є підрахунки, які визначають середню вагу гривни приблизно в 70 грамів. Реальну цінність срібної гривни можна уявити за її купівельною спроможністю — за гривну можна було купити двісті шкурки білки, за 5 гривен — раба. ...Після навали переможці наклали величезні податки на руських князів, а селянам призначили річну данину «по полугривні з сохи». І якими не були великими вікові запаси, вони протягом другої половини XIII століття вичерпалися, що разом з підривом усієї економіки країни призвело, як би ми тепер сказали, до девальвації — гривну почали рубати навпіл, кожен срібний «рубель» важив уже вдвічі менше, а данники відмовлялися платити більше, ніж „по рублю з двох сох”».

В українській мові є слово *гривня*, яке називає саме цю стару *гривну*. Цим же словом подекуди називали мідну монету вартістю три копійки (в інших місцях — дві з половиною копійки). Сума на ті часи, мабуть, була досить значною, раз виникло прислів'я «не хоче, як старець гривні». Слово *гривеник*, яке означало срібну монету в десять копійок, теж уже застаріло.

На означення карбованця є в українській мові ще одне слово, нині застаріле. Це *цілкови́й*. Його історію розповідають так. У давнину в обігу були головним чином мідні гроші. Це було незручно: вони були великі, важкі, один карбованець, наприклад, важив близько кілограма. Ми вже знаємо, що вага грошей з часом змінювалась: з пуда міді починали робити все більше й більше монет. Тому, коли в 1769 р. з'явилися паперові асигнації, вони швидко ввійшли в обіг як більш зручні. Проте їх випустили надто багато, і обмін їх на металеві гроші скоро почав викликати труднощі; асигнації стали знецінюватися. Вимагаючи виплат сріблом, навіть державна скарбниця не приймала асиг-

націй, а часом і міді. З'явилися подвійні ціни на товари: на асигнації й на срібло, а часом і потрійні (сріблом, асигнаціями й міддю). Так, перед війною 1812 р. карбованець асигнаціями коштував лише 25 копійок. На цей час і припадає народження слова *цілковий* (від «цілий»). Так стали називати повноцінну срібну монету вартістю в один карбованець на відміну від паперового карбованця, який коштував лише чверть ціни. У російській мові слово *целковий* вживається ще й сьогодні.

Кілька разів ми тут згадували слово *монета*. Для нас це «металеві гроші», а для давніх римлян — це одне з імен богині Юнони, дружини Юпітера. Кожен храм цієї богині прославляв якусь з її властивостей: Юнона-Популонія була покровителькою родючості, Юнона-Пропуба вважалася чимось на зразок свахи, були й інші. У центрі Риму на Капітолії височів храм Юнони-Монети (*монета* в латинській мові — «порадниця», *монео* — «раджу»). Появу цієї назви храму пояснюють так. Під час війни з царем Епіру Пірром у 300 р. до н. е. римляни відчули гостру нестачу грошей. І, за тогочасними звичаями, пішли радитися у храм Юнони. За переказами, Юнона начебто порадила їм воювати справедливо. Якщо вони виконають цю її вимогу, Юнона обіцяла дати гроші. Рим, як відомо, переміг, хоч спочатку зазнавав поразки. (Йшла до нас з тих часів крилата фраза «Піррова перемога» і слова самого Пірра про цю «перемогу»: «Ще одна така перемога, і я залишусь без війська»). Як це звичайно буває, переможці-римляни обклали даниною переможених, з'явилися гроші, значить — Юнона дотримала своєї обіцянки. Тому римляни перенесли майстерню, яка робила гроші, під покровительство Юнони-Порадниці, Юнони-Монети, у храм на Капітолії. Гроші, які звідти виходили, почали називати за місцем їх народження *монетами*. Від цього слова у французькій, німецькій, англійській та інших мовах утворилися свої назви металевих грошей. До нас слово прийшло через польську мову. І хоча воно зустрічалося ще в творах ректора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича (1681—1736), значного поширення в українській мові до Жовтня не набуло, про що свідчить той факт, що слова *монета* немає у словнику Б. Грінченка.

Українське червінець (російське *червонец*) за час свого існування кілька разів змінювало значення. Спочатку це була загальна назва золотих чужоземних монет, що були в обігу в допетровській Росії — починаючи з царювання Івана III. Пізніше це золота монета вартістю три

карбованці. Ці золоті монети карбувалися в Росії, починаючи з XVIII ст. Далі слово *червінець* потрапило в розмовну мову, де позначало монети вартістю не лише три, а й п'ять і десять карбованців. У 1922 р. була проведена грошова реформа, і *червінцем* почав зватися фінансовий білет вартістю 10 карбованців (ці гроші були в обігу до 1947 р.). Нового офіційного значення слово *червінець* після 1947 р. не набуло. В основі слова лежить той же *черв-*, що й у словах *червоний*, *червоніти* і рос. *червонный*. І все було б просто й ясно, якби чисте, без домішок золото справді було червоного або хоча б червонуватого кольору. А то зустрічаємо в українській мові *червоне золото*, в російській — *червонное золото*, в німецькій *gotes Gold* — *rottes gольд*, а воно — жовте! А чим золото червоніше, тим більша в ньому домішка міді. Невже стільки народів і так довго могли помилятися в оцінці якості золота? Виявляється, помилка тут є, але помилка чисто мовного, а не позамовного, матеріального характеру. Зробили цю помилку ще давні римляни. Вони запозичили у греків слово *обрусса* на позначення процесу випробування золота вогнем (з метою перевірити його на чистоту). Уже в грецькій мові це слово було непрозорим, отож римляни, щоб якось прояснити його, пов'язали *обрусса* з *руссос* — «червоний». Звідси й виникла назва чистого золота *рубрум аурум* — «червоне золото». Назва, як ми вже бачили, поширилася, потрапила в інші мови, а тепер уже пізно її уточнювати, тим більше, що ця помилкова назва нікому не заважає при оцінці якості золота (для цього існує хімічний аналіз).

К о п і й к а — така маленька, непоказна, а скільки уваги до себе привертала й привертає, скільки спроб пояснити походження назви викликала! Розглянемо найцікавіші з них. Була спроба виводити назву *копійка* з тюркського *кепек* — «собака». Пояснювали це так: на монетах, карбованих за часів Тимура, був зображений гордий і величний лев — символ влади, царювання. Народи Сходу левів не знали, тому зображених на монетах звірів приймали за собак, а саму монету називали *кепек* (собака). Проте більшість дослідників схиляється до того, що *копійка* — слово слов'янське. Пробували виводити його від *копиту*, *копá* — «60 снопів», «велика купа». Проте це пояснення не витримало критики: воно побудоване «задом наперед» — до готового слова добираються підхожі відповідники. Є й інше пояснення. На старовинних монетах Московської Русі зображували Георгія-побідоносця верхи на коні зі списом (*копьем*) у руках, яким він убивав змія. Георгій був одним

з найвідоміших святих православної церкви, легенда про нього сприймалася з такою ж цікавістю, як і звичайні народні казки, тому цілком можливо, що вже тоді монету назвали *копейною*. А ось що записано в Новгородському літописі під 1535 р.: «А при великом князе Василие Ивановиче (це батько Івана Грозного) бысть знамя (зображення) на деньгах: князь великий на коне, а имел меч в руке. А великий князь Иван Васильевич (Грозний) учини знамя: князь великий на коне, а имел копие в руке — и оттоль прозвалися деньги копейные». Ці монети чеканилися до 1719 р. Потім змінювалося зображення на монеті, розмір, матеріал, збереглася лише назва і вартість (одна сота карбованця).

Нам не доводиться мати щоденно справу з такою дрібною монетою, як гріш, шаг. Проте уявити собі вартість цих грошових одиниць, «операції» з ними ще можна (скласти шаг і гріш — от тобі й копійка!). А от «операції» з монетою вартістю в одну восьму копійки уявити важко, хоч і була така монетка. Звалася вона ш е л я г у нас, *шельонг* у поляків і *шіллінк* у середньовіччі в німців. Ставлення до шеляга добре передає вислів «стільки правди, як у шелягу срібла», а крайня бідність описувалась так: «ні шеляга за душею».

А тепер пригадаємо слова однієї жартівливої пісні:

Хоч я руда та погана,
Так у мене батько багач,
Сірі воли на оборі,
А на шиї в мене *дукач*.

Що ж таке *дукач*, щоб ним аж так хвалитися? *Дукач* утворений від *дукат*, а *дукат* — це старовинна монета, спочатку італійська (*ducato*), а потім і будь-яка, що її носили на шиї серед намиста або просто на стрічці, приваривши для цього до монети вушко. Проте *дукачем* називали не лише прикрасу, зроблену з монети, а ще й багача. Таких сільських багатіїв на Україні називали *дука*, *дукар*, *дукач*:

Іде багач, та йде *дукач*,
П'ян валяється,
З козацького отамана насміхається:
За що тая голотонька напивається?

Відчуваєте, які непримиренні соціальні пристрасті палахкотять за словами цієї пісні?

А от ще одна пісня, а в ній — ще одна назва грошей:

Ой на ж тобі, старий Бондар,
Талярчиків бочку,—
Оце тобі, старий Бондар,
За хорошу дочку!

Талярами намагається відкупитися пан Каньовський, який убив горду Бондарівну,— розповідає відома пісня. Т а л я р у XIX ст. на Україні — монета вартістю в 75 копійок, як про це сказано у словнику Б. Грінченка (хоч слово *таляр* відоме було ще раніше). В Росії ця монета звалася *ефимок*, у голландській та англійській мовах — *долар*. А найдивніше те, що всі ці три різні слова пішли з того самого джерела — від німецького слова *іоакімсталер*. У XVI ст. в місті Іоакімсталь карбувалися великі срібні монети, які й було названо *іоакімсталерами*. Назва міста в перекладі означає «Долина Іоакіма»; названа долина так на честь одного з німецьких князів. До речі, срібло для монет добували теж у цих місцях. Тому назва монети цілком виправдана, проте від цього вона не стала коротшою й зручнішою для користування. От і почалося повсюдне скорочення довгої й важкої для вимови назви: німці скоротили її за рахунок першої частини, залишивши *талер*. У Росії навпаки — відкинули *талер*, залишивши *Іоакім*, тільки в російському варіанті — *ефимка*. Голландці й англійці під впливом власної вимови змінили *талер* на *долар*. В українській мові є обидва слова — і *таляр*, і *долар*, тільки називають вони не однакові грошові одиниці й прийшли в різний час і різними шляхами: *таляр* через польську мову й раніше, *долар* через англійську мову й пізніше (у XIX ст.).

Є ще одне слово, яке колись позначало грошову одиницю, але давно вже втратило зв'язок зі своїм первісним значенням. Це слово т а л а н т. У греків було слово *талантон*, яке позначало «55 фунтів». Це була грошова одиниця вартістю приблизно в 26 кілограмів срібла. У європейських народів це слово змінило своє значення до невпізнання: воно стало позначати «обдарування», «здібності». Чому так сталося? Вважають, що причиною була одна широко відома євангельська повчальна притча. В ній розповідається про те, що якийсь господар, від'їжджаючи надовго, залишив дома своїм рабам по таланту золота. Поки господар десь їздив, один з рабів, людина енергійна й беручка, пустив гроші свого господаря в обіг і чимало заробив на цьому. Другий раб, ледачий і не дуже тямущий, просто закопав свій талант (свою золоту монету) в землю. Коли гос-

подар повернувся, цей раб, пишаючись своєю чесністю, ви-копав монету і віддав її господареві. Господар похвалив першого раба й вилаяв другого: адже він не додав до свого таланта жодної драхми. Цілком очевидно, що в цій повчальній притчі йшлося не про гроші, не про талант, а про здібності, енергію, розум цих двох людей; про те, як гинуть душевні сили людини від лінощів і неробства. Спочатку вислів «закопати свій талант у землю» вживався як образний, переносний, до того ж тісно пов'язаний з притчею. У той же час у німецькій мові було слово *Talent* («обдарування»). І от непомітно у вислові «закопати талант у землю» грецьке слово *талантон* (грошова одиниця) було замінене німецьким *талант* (обдарування). Є ще схоже звучанням слово *талан* — «доля», «життєвий шлях». Воно запозичене з тюркських мов, де *тал* — «віднімати», «грабувати». Видно *талан* спочатку означало частку здобичі, а вже пізніше набуло більш узагальненого значення — «те, що людині дістається на її життєвому шляху».

Перебираючи монету за монетою, ми з вами вже назби-рали цілий к а п і т а л — у розмовному, повсякденному значенні цього слова («значна сума грошей»), бо є ще й тер-мінологічне значення («вартість, що дає її власникові-капіталісту додаткову вартість унаслідок визиску робочої сили найманих робітників»). Народилося це слово у латин-ській мові: «предок» його — *капут* («голова»). *Капіталіс* у латинській мові означало «головний». Із значенням «голов-не, основне багатство» слово перейшло в італійську (*капі-тале*), у французьку (*капіталь*) мови, а далі і в інші. У ро-сійській воно вперше засвідчене писемно у 1709 р. У роз-мовній мові, як російській, так і українській, воно побуту-вало у формі *копитал* і пов'язувалось зі словами «копити, накопичувати». Як термін політекономії слово утвердилося у славетній праці К. Маркса «Капітал».

Слово *капітал* у нашій уяві тягне за собою інше сло-во — б а н к. У капіталістичних країнах банк — це фінан-сова установа, що концентрує капіталовкладення, які дає в позику капіталістам з метою одержання прибутків і над-прибутків. У нас банк — державна фінансова установа, яка здійснює кредитування народного господарства і є розра-хунковим центром країни. Як правило, банки займають ве-ликі, строгі, масивні будівлі, так не схожі на первісне, пряме значення слова *банк* — «лава», «лавка», «стілець». Шляхи обох слів — *банк* і *лавка* (магазин) — чимось схо-жі. Наше л а в к а — це насамперед вид меблів для сидіння (дошка на чотирьох ніжках). Ця *лавка* водночас могла бу-

ти і «прилавком», тобто місцем, з якого здійснювалася торгівля. Далі *лавкою* почали називати й те приміщення, в якому щось постійно продавали (це найчастіше була ятка, намет, будка з прилавком). Так само і *банк* спочатку був лавою, лавкою міняйла — того, хто розмінював гроші. Міняйла були в часи середньовіччя «необхідним злом» — в обігу перебувала величезна кількість найрізноманітніших монет; завданням міняйла було добре знати курс кожної з них у своїй країні чи в своєму місті й обмінювати або розмінювати їх. У XIV—XV ст. банківська справа в Європі почала розвиватися; в Італії з'являється ряд похідних від слова *банк*, зокрема *банкрот*, *банкрут* (в українській мові це слово вживається у двох формах: *банкрут* прийшло через польську мову, *банкрот* — через російську). Спочатку слово *банкрут* позначало зламану лаву на знак неплатоспроможності, а пізніше так звалася людина, яка була не спроможна сплатити борг.

Активізується й слово *клієнт* — «людина, що має якісь справи у банку чи в іншій установі». Це слово виникло значно раніше, ніж слово *банк* (у новому його значенні). Походить воно з латинської мови, де означало «слухняний», а ще «підопічний, підвладний». Історія цього слова досить своєрідна. Коли в Римі стали з'являтися цілі натовпи переселенців, особливо з шойно завойованих земель, усіх жителів Риму було поділено на три класи: патриціїв, плебеїв і клієнтів. Патриції й клієнти були корінними жителями Риму, плебеї — пізнішими переселенцями. Клієнти були залежними від багатих патриціанських родин, допомагали їм у політичній діяльності, зокрема на виборах тощо. За це патриції опікувалися клієнтами, допомагали їм матеріально, заступалися за них, були їхніми правовими оборонцями. Особливо важливу роль цей поділ відігравав, починаючи з V ст. до н. е., й до I ст. н. е. Пізніше роль клієнтів стає все меншою, поки не занепадає остаточно. До нас слово потрапило через німецьку мову десь у XVI ст. (спочатку в російську мову, а потім і в українську).

Фінансові операції, які проводилися через банки, покликали до життя цілий ряд спеціальних слів-термінів — *баланс*, *дефіцит*, *бюджет* та ін. З цими словами нам доводиться часто зустрічатися на сторінках газет і чути їх по радіо. Тому варто зорієнтуватися і в їх сучасному значенні і в їх походженні.

Баланс — це підсумок прибутків і видатків при завершенні розрахунків, а також відомість, у якій зафіксовано цей підсумок. Слово походить з латинської мови, де воно

складалося з двох частин: *ланкс* — «блюдо», «миска» і *біс* — «двічі». Тут *біс* скоротилося до *бі*, яке ми зараз зустрічаємо в багатьох словах, що називають «подвійні» предмети: *біцепс*, *біплан*, *бікарбонат*, *бінокль*, *біатлон*, *білабіальний*, *білатеральний*, *біметалізм*, *бінарний*, *біном* та ін. В деяких словах *біс* збереглося: викликати на *біс*, *бісквіт*, *бісектриса* та ін. Таким чином, *баланс* був колись *біланкс* — «дві миски», тобто «ваги-терези».

Слово *бюджет* пов'язується завжди з майбутнім: це кошторис, зіставлення прибутків і видатків держави або окремого підприємства на певний період. Це також сума прибутків окремої людини або родини — теж на певний час. Прийшло до нас це слово з французької (*bougette* — *бужет*) або англійської (*budget* — *баджит*) мов, де воно означало «шкіряний мішечок на гроші», «мішок скарбника».

З прибутками й видатками пов'язане і слово *дефіцит*. Воно означає перевищення видатків над прибутками, збиток. Має це слово і друге значення: «мала кількість, недостача чогось порівняно з потребою». За свідченням дослідників, слово потрапило до нас на початку ХІХ ст. з німецької або французької мови. «Розголосу» набуло це слово під час французької революції 1789 р. Як відомо, на цей час країна була розорена, вона була фінансовим банкрутом, проте «сильні світу цього», говорячи про це, не називали речей своїми іменами, говорили *дефіцит*, оскільки це латинське слово не було знайоме широким масам, але добре знайоме привілейованим верствам, які вивчали ще «модну» на той час латину. Та брошури й газети того часу швидко зняли ореол таємничості з цього слова, пояснили його значення: *дефіцит* — це значить «немає, не вистачає», це значить «збитки». Слово скоро стало популярним не лише у Франції, а й в інших країнах.

Друге значення слова *дефіцит* — «недостача чогось порівняно з потребою» — тісно пов'язується з таким малошановним словом, як *спекуляція*. В основі цього слова лежить латинське *спекулар* — «дивитися», «оглядатися». Так його використовували німецькі купці, які в дієслово *спекулярен* вкладали значення «придивляючись, оглядаючись, обдумувати майбутню операцію». Добре продумана операція давала зиск, тому поступово у слова *спекуляція* з'явилося значення «здійснювати певні операції з великим зиском». З часом це значення поступово «чорнішало», набуваючи різко негативного наповнення: «скуповування та перепродування цінностей (цінних паперів, товарів, майна і т. ін.) з нестійким курсом для одержання зиску на різниці

в курсі, в цінах. Відтінок «придивлятися, роздумувати» зберегло це слово у філософії. Там воно означає «філософська умоглядна побудова». Існує ще вислів *біржова спекуляція* — це біржова гра на підвищення або зниження курсу цінних паперів.

Слово *біржа* означає «установа, яка існує в капіталістичних країнах для укладання торговельних угод». Походження цього слова пов'язують з прізвищем Ван дер Бурсе. Це прізвище фламандських банкірів, які жили в місті Брюгге в XIII ст. і займалися оптовою купівлею й перепродажем цінних товарів. В основі прізвища лежить слово «гаманець», яке в німецькій мові звучало як *бюрсе* (Börse), у французькій — *бурс* (bourse), а в середньовічній латині *burga* (це й було першоосною для слів інших мов; латинська мова корінь запозичила з грецької).

Пов'язане з поняттям *біржа* і англійське слово *business* — *бізнес*, яке означає, крім «справа, угода», ще й «біржова операція». Слово *бізнес* поширене в капіталістичних країнах, особливо в США, де воно є назвою підприємницької діяльності, що дає прибуток (звідси *бізнесмен* — ділок, комерсант, капіталіст). У нас слово *бізнес* почало вживатися в кінці двадцятих років на позначення вигідної справи, того, що є засобом збагачення, легкої наживи. Проте, далеко не про всяку вигідну справу ми з вами скажемо *бізнес*. *Бізнес* — це вигідний, але водночас і нечесний шлях добування грошей.

Оскільки мова зайшла вже про капіталістичну дійсність, не можна не згадати про слово *криза*, яке в економіці капіталістичного суспільства означає періодичне перевиробництво товарів, що призводить до різкого загострення всіх суперечностей економіки країни: до скорочення виробництва, розладу кредитних і грошових відносин, банкрутства фірм, масового безробіття й зубожіння трудящих мас. Це слово дуже давнє — коріння його сягає грецької мови (*крізіс*), де воно означало «рішення, вирішальний поворот у справі» і вживалось переважно в юриспруденції. У часи середньовіччя до основного значення слова *кризис* («різка зміна в чомусь») додалося в європейських мовах ще одне значення, введене астрологами, — «зміни на краще або на гірше в перебігу хвороби під впливом місячного світла». Це значення (принаймні його сліди) існувало в англійській і французькій мовах аж до XVII ст. У російській і українській мовах слово *кризис* з самого початку, з часу його появи у другій половині XVIII ст., набуває значення, яке зберігається і сьогодні, — «різка, вирішальна зміна в чому-

небудь». При цьому значення «перелом в протіканні хвороби» за словом *кризис*, *криза* також зберігається, проте вже без жодних зв'язків з місяцем і місячним світлом. У першій половині ХІХ ст. це значення розширюється: слово *кризис* набуває здатності позначати перелом і в економічному, і в політичному житті суспільства.

І закінчимо розділ про гроші, грошові знаки, грошові операції словами старовинної козацької пісні:

Ой умру я, моя мати, ой умру,
Зроби ж мені, моя мати, з кедроньки труну.
Нехай мене не ховають ні попи, ні дяки,
Нехай мене поховають запорізькі козаки.
Бо ті попи, бо ті дяки за гроші поб'ються...

З яким презирством це сказано, правда? Не варті того гроші, щоб через них за чуби братися, як не варті доброго слова люди, які з грошей зробили собі ідола і моляться до нього. Є в нашому житті цінності, значно дорожчі за карбованці.

19. ІЖА. НАПОЇ

Іжа, їда, їстівне, їсти, наїдки... Ці слова ми чуємо з ранку до вечора, а от слово харчі — з тим же значенням — вживається значно рідше. А був час, коли це слово за частотою вживання стояло чи не на першому місці. Свідчення тому — художня література ХІХ ст.: наймалися пасти худобу, глядіти дітей, полоти город до багатіїв — за харч; в оплату строкових на буряках в економіях входили харчі, — як правило, погані; про дітей казали: «Яке воно слабеньке, немічне, мабуть, захарчоване» (ми б сказали, що в дитини авітаміноз або дистрофія). Не подумайте, що слово це діалектне; походить воно з арабської мови (*хардж*), де означало «прибутки; хатні витрати; витрати на утримання родини», є воно і в турецькій мові. Далі слово зустрічаємо в перській мові, вживається воно і в російській. У сучасній українській мові зафіксоване і в однині (*харч*) і в множині (*харчі*), позначаючи те, що споживають, їдять і п'ють; їстівні припаси, їжу.

Дошкику, дошкику,
Зварю тобі борщику
У новому горщику...

Народна пісня

Як відомо, їжа — це засіб відновлення сил людини, своєрідна їжня реставрація. У слова *реставрація*, до речі, є близький родич, який прямо стосується теми нашої розмови. Це — ресторан. Дивіться: латинське слово *реставраціо* означає «відновлення, відбудова». *Ресторан* — це та ж *реставрація*, яка пройшла через французьку мову (*restaurant*), і, мабуть, польську, поки дійшла до нас. Ще за часів Пушкіна, як свідчать записи того часу, говорили «отобедать в ресторации». Останнє слово — начебто місток між *реставрацією* і *рестораном*, правда ж?

Розпочнемо ми відновлювати свої сили з хліба, адже «хліб — усьому голова». Таке тепле, пахуче, м'яке слово, знайоме з раннього дитинства кожному з нас, а водночас — таке таємниче! Є воно лише в слов'янських мовах і було колись у готській (*гляйф*) і давньонімецькій (*хлейб*). Ці народи, як відомо, колись були нашими сусідами у Наддніпрянщині та на Повіслі. Проте, як свідчать дослідники, слов'янський звук [x] ніколи не відповідав германському [χ]; в обох мовах для цього слова немає відповідного кореня. Тому вважається найвірогіднішим, що і слов'яни, і готи, і германці запозичили це слово з якоїсь ще більш давньої і ще більш таємничої мови, сліди якої, може, й вичерпуються цим словом.

У парі з хлібом завжди ходила сіль. Не тільки в тому значенні, яке ви зараз пригадали: «зустрічати хлібом-сіллю», «подякувати за хліб, за сіль», бо це вже традиційне їх вживання, до того ж образне, узагальнене. Але й у своєму прямому, предметному значенні вони теж ішли поряд. Ось свідчення істориків. На нашій, переважно степовій за рельєфом місцевості, люди жили в основному за рахунок скотарства. Тому харчувалися вони тоді переважно м'ясом і молоком, сіль ще не була їм вкрай необхідною. Не було ще й слова, яке б позначало це поняття. Потреба в солі з'являється тільки тоді, коли люди почали переходити на рослинну їжу.

Саме слово *сіль* дуже давнє, воно простежується в багатьох індоєвропейських мовах.

У ті давні часи, про які ми говоримо, у мові було одне цікаве слово, яке реконструюється як *sold* (корінь *sol* і суфікс *d*). Спочатку воно означало «з сіллю», «солоний», потім ширше — «приправлений», далі — «смачний», а далі почало звужувати своє значення. Це значення можна було передати сьогодні так: «той, що має смак цукру, містить у собі цукор», тобто солодкий. Це дає нам підстави твердити, що такі далекі, часто навіть протиставлювані за значенням

слова, як солоний і солодкий, розвинулися з одного дуже давнього кореня.

Ну, а слово *цукор* — давне, недавнє? Дуже давнє. Воно з'явилося в давньоіндійській мові, писалося *sakhaa*, звучало приблизно як *шаккара* і означало спочатку просто «пісок», а потім «цукор-пісок». Звідси воно перейшло у Персію — разом з цукром — під назвою *шекер*. Виробляли його тоді, як відомо, з цукрової тростини й торгували ним уже по всій Аравії — під назвою *суккар*. Від арабів воно потрапило і в північну Африку, і на південь Іспанії. З Іспанії слово і товар перебралися в Сіцилію, де вже італійці назвали його *цуккєро*. Десь у XII ст. слово було запозичене німцями, які на той час жваво спілкувалися з італійцями. Від німців слово потрапило до поляків (*цукєр*), а вже від поляків запозичили свій *цукор* ми.

У російську мову це саме перське слово йшло коротшим шляхом: з перської мови *шекер* потрапляє до грецької (там це був *саххарон*), а потім через Візантію потрапляє на Русь, гублячи по дорозі кінцеве *он* і набуваючи звичної тепер форми *сахар* (з російської мови слово запозичається в українську, де вживається у ненормованій розмовній мові поряд з літературним *цукор*).

Нам залишилося тепер десь добути грудочку *масла* (колись казали саме так, бо ручним способом масло збивалося спочатку у дрібні грудочки, а потім у велику грудку) — і був би сніданок.

Слово *масло*, утворене від *мазати* й означало спочатку те, що в нас існує під назвою *мазь*. Ним мазали не хліб, а тіло, й було це не коров'яче масло, а те, що ми сьогодні звемо *олія*. Звичай натиратися олією пішов від греків і римлян. Ця процедура замінювала вживання мила, якого тоді ще не було, частково захищала тіло від холоду й спеки, а, крім того, й від бліх та іншої неприємної дрібноти. *Олія* (грецьке *елеон*) дістала свою назву від плодів, з яких виготовлялась, — оливок. Від римлян (вони взяли його у греків) слово *олеум* перейшло до германців, а далі й до слов'ян, де розширило своє значення, служачи назвою для будь-якого рослинного жиру. Що ж до коров'ячого масла, то ставлення до нього у ті давні часи, про які йде мова, було неоднаковим. Греки і римляни не вважали коров'яче масло пристойною їжею, самі його не вживали й ставилися з погордою до варварів — скіфів, германців, — які пили молоко, їли масло, м'ясо (і греки, і римляни віддавали перевагу рослинній їжі). Вони презирливо називали варварів — «*молокоїдці*».

Та час уже нам з вами робити бутерброди (а може, сандвічі, тартинки?). Слово *бутерброд* німецьке, воно складається з двох слів: *буттер* — «масло» і *брот* — «хліб». Проте у нас це слово набуло значно ширшого, ніж первісне, значення: це може бути хліб з сиром, ковбасою, повидлом, варенням, медом, а от масла в ньому може й не бути. Цікаво, що німці слова *бутерброд* уже не вживають, а наші «бутерброди без масла» вони звать *тартинами* (це французьке слово *тартін* з тим же значенням — «бутерброд»).

Про сандвіч розповідають таку історію: лорд Сандвіч, пристрасний гравець, не бажаючи відриватися від карт для того, щоб повечеряти, придумав новий, зручний для нього вид бутерброда: шматочок телятини, шинки або сиру він клав між двома скибками хліба, щоб не бруднити рук і ними карт. Власне кажучи, те, що ми беремо з собою до школи, на роботу, на прогулянку, в дорогу — є не що інше як *сандвіч*, хоча ми зємо його теж *бутербродом*.

Тепер пора і про обід подумати: стіл накривати, на дощечці хліб різати. Хоч столи звичайно теж з дощок робляться, проте слово *стіл*, як бачимо, має зовсім інший корінь у нашій мові. А подивимося, як у інших. Виявляється, що наше *дошка*, російське *доска*, старослов'янське *дъска* походить від грецького *діскос*, яке означало і металевий круг, диск, як знаряддя для метання, і підставку, піднос. Далі слово потрапило до германців із значенням «блюдо», а потім «стіл» (пізнати *діскос* у німецькому *тиш*, правда, важкувато). Такий же перехід відбувся з латинського *табула* — «дошка» до французького *табль* — «дошка» і «стіл». Ми теж запозичили свою *дошку*, але на той час у мові слов'ян уже було слово *столъ*, утворене від дієслова «стелити». З приводу цього слова і його первісного значення висловлювалися різні думки. Найпереконливішим видається твердження, що спочатку *столъ* позначав те, що ми сьогодні зємо скатертина, тобто «підстилку» і то не для їжі, а для сидіння. Доказом тут може бути те, що в Київській Русі *столом* звався не лише *стіл* у нашому розумінні, а й крісло князівське, ми б сказали «трон» (і сьогодні у болгар *стол* — це «стілець»). Звідси ж походять слова «стольний град», «столиця», «престол». Стіл як підставка для їжі спочатку, мабуть, взагалі не існував, а з'явився пізніше, тоді на нього і перейшла назва «підстилки».

Слово *скатерть* було утворене з двох слів — *доска* і *терти*. Це було щось на зразок рушника для стола. Лев Успенський проводить цікаву паралель: у говірках російської мови збереглося слово *рукотерть* — рушник, тому ціл-

ком можливе свого часу і слово *доскотертъ*, яке пізніше скоротилося до *скатертъ*.

Скатертину постелено. Поставимо тарілки. Якби запитали: «А як правильно: *та-рілка* чи *та-лірка*?» — відповідь була б категорично-однозначною: «Безсумнівно — *та-рілка!*» Сьогодні — так, а от на початку, при появі слова? У старовинних документах постійно писалося *талѣрь*, *талерка*. Слово це тоді ще порівняно недавно перейшло до нас з німецької мови, де вибору немає, там є лише *теллер*. Німці, в свою чергу, запозичили це слово з латині, де *таліаре* — «різати». Значить, *тарілка* — це «те, на чому ріжуть м'ясо».

Раніше усякі страви варилися, зберігалися й подавалися у горшках (*горщиках*, *горнятках*). Проте, виявляється, на самому початку призначення горщика, судячи з його назви, було ще й трохи іншим. У великих глиняних посудинах заведено було тримати гаряче вугілля (є спільність і у назві: *горн-ш-ок* — схоже на маленьке *горно*). Ще навіть у художній літературі минулого століття можна зустріти колоритні картинки: базарні перекупки брали з собою горщик з вугіллям, щоб грітися. Довго, видно, тримався цей звичай серед людей, передаючись від покоління до покоління.

Слово *страва* в сучасній мові означає «те, що їдять, уживають для харчування; їжа, харчі». А ось що про нього розповідають. «Готський історик Йордан, описуючи латинською мовою поховання знаменитого гуннського хана Атілли (453), згадує про поховальну учту на кургані й повідомляє при цьому, що називається вона у гуннів *страва*. Але це слово — слов'янське! Це дуже знаменно. *Страва* — назва не якоїсь там байдужої речі, поховальний обряд — справа священна, пов'язана з цілим колом релігійних ідей, які міцно й здавна кореняться в побуті. Якщо гунни його запозичили й використали навіть при похованні Атілли, то це свідчить про культурну перевагу слов'ян, що входили в дружину Атілли. Можливо, проте, що спостерігач користувався допомогою слов'янина-перекладача, який і назвав учту рідним йому слов'янським словом *страва*. Це найдавніше слов'янське слово, засвідчене в історичних документах».

Чи не найдавнішою стравою у слов'ян була каша. Її варили і їли ще тоді, коли хліба пекти не вміли. Тому й обросло це слово, йдучи до нас через століття, величезною кількістю відтінків у значенні. Був час, коли званий обід у свято чи на весілля або на хрестинах теж звався *кашею*.

Пізніше *заварити кашу, кашовар, однокашник* з'явилося як наслідок вживання *артільна каша, спільна каша* та інші.

Борщ і каша були повсякденною їжею наших з вами дідів і прадідів, насамперед селян. Слово *борщ* має побратима серед рослинного царства. *Борщівником, борщиком* звалося лісове зілля, що з нього в ті віддалені від нас часи готували вариво, назване *борщем*. Свою назву рослина дістала за форму листя (значення кореня слова — «гострий»). Хоч зміст поняття (складники борщу, спосіб приготування) змінювалися, назва збереглася.

Традиційною українською стравою вважаються вареники (вони в західноукраїнських говірках зветься *пирого*). Ось яку цікавинку про це слово розшукав письменник П. Загребельний: «...а ще в XVI столітті вареником звався... коштовний камінь, про що свідчить Торгова книга 1575 року: «А вареник знати: хоти красень, ино цѣлое мѣсто свѣтить было, как і всякой хрусталь...» Проте *вареник* сучасний — це «зварений шматок тіста певної форми з якоюсь начинкою»; в основі назви праслов'янське *variti*; а коштовні камені мають у нас такі ж красиві, небуденні і навіть блискучі назви, як вони самі: аметист, аквамарин, рубін, топаз, сапфір... Та повернімось до страв.

Такі назви страв, як (*пожарські*) *котлети, беф-строганов, майонез*, з'явилися у нашому повсякденному слововживанні порівняно недавно, хоч відомі вони вже добру сотню років. Повинні були докорінно змінитися умови життя народу, щоб ці вишукані страви з панських столів перебралися на наш стіл, з мови привілейованих верств суспільства — у мову всього народу. Це сталося у післяжовтневий час.

Пожарські котлети «обезсмертив» (якщо можна так сказати про котлети) О. С. Пушкін, ввівши їх у такі рядки: «На досуге отобедай у Пожарского в Торжке, жареных котлет отведай...» Коли писалися ці рядки, подорожі з Петербурга в Москву і з Москви до Петербурга здійснювалися на конях з традиційною зупинкою в місті Торжок. У готелі і ресторації Федухіна-Пожарського зупинявся і обідав Пушкін (знамениті котлети готувала дружина Пожарського).

Беф-строганов можна побачити не лише в меню ресторанів і їдалень, а й на нашому з вами столі вдома, завдяки простоті й швидкості його приготування. А от походження цієї страви, можна сказати, аристократичне: граф С. Г. Строганов, державний діяч і археолог, засновник Археологічної комісії й училища технічного рисування,

був не лише меценатом (покровителем і фундатором), а ще й гурманом (любителем і знавцем витончених страв). На його честь улюблену його страву — дрібно нарізані шматочки м'яса в соусі — було названо *беф-строганов*, тобто «яловичина по-строганівськи» (*беф* — по-французьки — «яловичина»).

Не менш цікава й історія майонезу. У 1756 р. на щойно завойований Францією острів Менорку на Середземному морі прибув один з французьких придворних вельмож. На званому обіді в порту Маон було серед інших страв подано й новий соус. Його назвали *майонезом*, тобто «маонським». Соус сподобався і був прийнятий у Франції (загалом французька королівська кухня приділяла соусам велику увагу). Зараз цей «маонський», а потім «королівський» соус «демократизувався» і набув у нас значного поширення.

Прийшов час порозмовляти про найулюбленіше — солодкі страви. Колись звичайний бублик, привезений з базару, був для селянської дитини чимось недосажно прекрасним і невимовно смачним. Тепер за п'ять копійок можна купити бублик будь-де та будь-коли — і він утратив свою привабливість. Та й що таке бублик? Це, власне кажучи, «пухирець» — він по-українськи ще зветься *бубел* (праслов'янське *bo^mb*, що потім дало *буб*, означало «розбухати»). Чому ж так — пухирцем — назвали цей кружечок тіста? Бо хороший бублик має бути обов'язково пухким, пишним, м'яким, ніжним. Та скільки б ми не хвалили бублик, однаково йому не змагатися з морозивом.

Морозиво буває з цукатами і без них. Цукати — це зацукровані фрукти; шлях *цукатів* до нас такий: від латинського *сукус* — «сік» італійці утворили слово *суккаде*, яке через польську мову, змінившись на *цукати* (під впливом *цукор*) потрапило й до нас. Назва морозива *пломбір* походить від назви французького міста Пломб'єр, де вперше почали його виготовляти.

Слово *ескімо* справляє враження штучного, спеціально утвореного для назви морозива. Але це слово справжнє, а от слово *ескімоси* — штучне. Давайте розберемося. У мові американських індіанців, які звать себе ітельмени, є слово *ескімо*. Воно означає «люди, які їдять сире м'ясо». Цим словом американці — сусіди ітельменів — почали називати увесь народ цього індіанського племені. В англійській мові від слова *ескімо* було утворено і множину — *ескімос*. Ми, коли запозичали це слово в англійців, прийняли форму їхньої множини за однину, а наша форма множини

(*ескімоси*) є вже подвійною множиною з погляду етимології.

Переважно запозиченими назвами іменуються у нас і різні сорти тістечок. Так, з французької мови ми запозичили слово *бісквіт*, яке корениться в латинському *біс коктус* — «двічі печений, смажений». Такі вишукані страви королівського двору у Франції коштували, як відомо, державі величезних грошей. Німці у XVII ст. використали принцип називання — «двічі печений» — у слові *цвібак*: вони так назвали сухарі. *Двопеком* називають сухарі в Югославії — як бачимо, і слово *двопек* утворене за тим самим зразком.

А от тістечко з назвою *наполеон* і своє ім'я і своє походження пов'язує не з Францією, як можна було б сподіватись, а з Росією. У 1912 р. відзначався столітній ювілей Вітчизняної війни 1812 р. Одна з кондитерських фірм того часу випустила у продаж листкові тістечка трикутної форми — вони нагадували капелюх Наполеона.

Що стосується назв напоїв, то у давнину все, що пиялося, звалося у слов'ян *пиво*; тепер же з одного *пива* розвинулося до сотні назв напоїв різного типу. Переважна більшість вин одержувала назву за місцевістю, де вирощувався виноград, з якого це вино виготовлялося (так, наприклад, *мадера* дістала свою назву від португальського острова Мадера, де виноградники були ще в XV ст.).

Найдавніші слов'янські племена запозичили у готів слово *вейнгардс* — «місце, де росте виноградна лоза» (сучасне «виноградник»). Спочатку слово виноград означало у слов'ян місце, де росте лоза, а не плоди. Лише пізніше з'явилося слово *виноградник*, а слово *виноград* стало назвою як самих ягід, так і всієї рослини.

Першими, хто почав не лише виробляти вино, а й вивозити його на продаж, були фінікійці. Ще 3500 років тому фінікійські кораблі плавали по Середземному морю. Пізніше вони відвідували острови теперішньої Англії, запливали у північні моря, подорожували навколо Африки. Вони вели торгівлю рабами, продавали скло, сушену рибу, славнозвісне фінікійське вино. Від фінікійської назви вина *ваві* утворили свою назву греки (*воїнос*) і римляни (*вінум*).

Запозиченою є й назва такого досить популярного напою, як *ситро*. Свій лимонний напій французи назвали *citronnade* — *сітронád*. Перша частина цього слова — *ситро* — проникла до нас: у російську, а потім і в українську мову. Друга його половина *-над* в англійській мові США перетворилась на *ейд* (*ade*) з тим же значенням — «фруктовий напій».

20. ПРИПРАВИ

...Звари мені судака,
Щоб і юшка була,
І юшечка, і петрушечка...

Народна пісня

Не будемо повторювати того, що вже говорилося про найважливіші приправи — про сіль, перець (сюди ж можна віднести і цукор, який теж надає стравам певного смаку). Аж дивно робиться, коли згадати, що Колумб, зрештою, вирушив у подорож до Індії за перцем, корицею, шафраном — за індійськими приправами, що наші чумаки по кілька місяців перебували в дорозі, пеклися на сонці, мокли під дощами, голодували, хворіли, а часто й помирали — і все це заради солі, яку вони возили з Криму. Виходить, не така це вже й другорядна річ — приправа.

Одна з найбагатших рослинних зелених аптек (про цю якість її ми згадуємо найрідше) — пахуча кучерява зелена петрушечка, така приємна і в салаті, і в супі, — містить у собі вітамін С у п'ять разів більше, ніж яблука. Лікувальні й кулінарні властивості петрушки відомі людям здавна. За це її поважали, навіть легенди про неї склали. Так, у єгипетській легенді розповідається, що петрушка виросла з пролитої на землю крові божества таємниці й мовчання — Горуса. У єгиптян рослина вважалася провісницею горя.

Дика петрушка — гірська рослина. Її батьківщина — південна Греція, царство сірого каменю. Звідси і її грецька назва — *петроселінон*, де *петрос* — «камінь», а *селінон* — «селера». У стародавній Греції петрушка була загальновідомою рослиною, про неї не раз згадують у літературі. Її вирощували в садах Еллади. Грецьких героїв і переможців на Олімпійських іграх увінчували майстерно сплетеними з зелені петрушки вінками. Складається враження, наче греки знали, що в петрушці є ще й вітамін Е, необхідний для спортсменів, у яких м'язи увесь час напружені, а значить і втомлені. Ясно, що греки цього не могли знати, просто вони були спостережливими людьми і бачили результати дії петрушки на людський організм.

І назву петрушки і ставлення до неї у греків перейняли римляни. Далі шлях назви традиційний: з латині в німецьку мову (*петерсілье*), від німців до чехів (*петржелъ*), до поляків (*петрушка*) і до нас — до східних слов'ян. Слід пам'ятати, що на час «пересування» назви рослини все далі на

схід перша частина її (*петрос*) дедалі більше наближалася до імені «Петро» (це ім'я також від *петрос*) і все більше віддалялася від первісного значення цього імені («камінь»), бо городня петрушка давно вже забула про те сіре каміння на півдні Греції, серед якого її вперше помітили люди. У російській мові і назва рослини *петрушка* і скорочена, зменшена, пестлива форма імені Петр — *Петруша*, *Петрушка* збігаються, а тому і з'явилася думка: петрушку назвали за ім'ям *Петро*, хоча насправді її назвали зовсім незалежно від цього імені.

Ще одна дуже давня «міжнародна» приправа — к м и н. Зерна цієї рослини люди вживали як приправу до їжі і напоїв з дуже давніх часів. Ми використовуємо його в парфюмерії, для надання потрібного нам запаху напоям, кмином посипають хліб при випіканні, кладуть у консерви та ін. Про те, що цю рослину знають і культивують здавна, свідчить історія її назви: у дуже давні часи прийшла з семітських мов у грецьку, а з грецької в латинську мову. Пізніше або з латинської мови безпосередньо, або з середньовічної німецької слово перебирається на схід. У середньовіччі назва рослини звучала приблизно, як *кумен*. У поляків це *кмін*, в українській мові існує кілька варіантів тієї самої назви: *кмин*, *кмен*, *кмін*, *цмін*, *тмін*, *тмин*. У російську мову слово *тмин* потрапило через українську.

Серед назв приправ, нетипових для української кухні, але використовуваних у стравах інших народів, є дві — трохи дивні для нас у цій ролі — м'ята й любисток. Для нас це «аборигени» селянських садків і городів, оспівані в народних піснях і віршах українських поетів, це зілля, в якому купають немовлят, яким лікуються, прикрашають хату, але щоб це була приправа до страв?.. Виявляється — так, приправа.

Культура м'яги, як і багатьох інших приправ, дуже давня. Стародавні греки вірили, що в кожного лісового струмка, у кожної галявини є своя німфа. Одна з німф — Мента — навечно оселилася в ботаніці й медицині, в кулінарії й парфюмерії. *Мента* — наукова назва м'яги. Проте греки це слово в когось запозичили, а от у кого — невідомо (кажуть, що це був один з середземноморських народів). Римляни взяли у греків цю назву і передали її далі — іншим народам Європи. Ментол — основна частина олії, яке є в листі і квітах м'яги. Усі сорти дикої м'яги пахучі, але найбільше ментолу в культурній м'ягі (її вивели англійці 300 років тому). Саме англійці й вживають сушену і дрібно розтерту м'яту, розведену водою, як приправу до

м'яса. У нас м'ята, як уже говорилося, використовується у медицині, парфюмерії, кондитерській справі, при виготовленні ликерів та ін.

Любисток — житель гір півдня Європи — вже дуже давно здобув права громадянства на Україні. Він не тільки чудово почуває себе там, де його садять чи сіють, а й там, де він сіється сам і дичавіє. У нас виник цілий ряд назв цієї рослини: усі вони пов'язані з повір'ям про те, що любисток — це зілля, яким можна причарувати когось, примусити себе любити. Через це в народі у нього є ще цілий рядок схожих назв: *любчик, любця, любець, любимене, любист, приворотне зілля*. Проте назва сягає корінням грецької мови — це *лігустікум* (лігурійська рослина). З грецької латиняни зробили *левістікум*, німці — *любештекке*, поляки — *любістек*; так слово дійшло до нас, а потім переосмислилось, завдяки звуковій схожості зі словом *любити*. Так само, як калина або явір, любисток оспіваний у піснях про нещасливе кохання. Використовувався він у народній медицині як засіб від болю голови, від нервових та шлункових захворювань. Любистком українські дівчата мили волосся, щоб було густим і блискучим.

Як приправа любисток використовується на Кавказі. Корінь цієї рослини служить для надання гострого смаку деяким національним стравам (у нього солодкаво-гіркий смак).

У нашій кухні найпопулярнішими приправами можна вважати, мабуть, цибулю й часник (хоч був час, коли хліб і цибуля, хліб і часник були основною їжею — сніданком, вечерею, обідом у полі).

Наша ріпчаста цибуля походить з Азії. Дикі її родичі й досі живуть у горах Афганістану, Уралу, Туркменії. Це одна з найдавніших культивованих людиною рослин: шість тисяч років тому єгиптяни вже вирощували цибулю. Відтоді вона оточена увагою, повагою, любов'ю і... забобонами. Хоч і непоказна річ — цибулина, а все ж вона нагадувала людям місяць, а місяць — символ вічності! Цибуля — в усі часи їжа бідняків — була для них рослиною священною. Коли єгиптянин хотів довести, що каже правду, він клав перед собою купку цибулин і урочисто клявся ними. У роки, коли лютували морові пошесті — холера, чума, у кожній хаті вивішували вінки цибулі: люди вірили, що цибуля може захистити їх від хвороби.

На землі сьогодні є близько 400 видів цибулі, серед них і зовсім для нас чудні й незвичні, як-от багатоярусна цибуля: вона утворює в землі велику цибулину, а на

стрілках у неї виростають невеличкі цибульки, які розташовуються у два-три яруси. Героїчною вдачею відзначається гірська цибуля: навіть промерзла «до кісток», вона після розмерзання відновлює схожість.

Усі ми знаємо, що цибуля, коли її ріжуть, «заходить в очі» — викликає сльози. Це діють фітонциди. Так професор Б. П. Токін назвав відкриті ним у рослин летючі захисні речовини: *фітон* — по-грецьки «рослина», *цидо* — по латині «вбиваю». Ця невидима зброя, якою користується цибуля для свого захисту, може захистити й людину. Що можуть фітонциди? Вони вбивають палички туберкульозу і дезинтерії, бацили черевного тифу. От вам і вінки цибулі, вивішені проти хвороби! Тут, виявляється, вся сила була не у вивішених вінках, а у з'єдених цибулинах. Кажуть, що прийде час, коли цибуля буде захищати не лише себе й людину, а й усе, що людина доручить їй захищати.

А тепер подивимося на оцей ряд слів: українське *цибуля*, польське теж *цибуля*, німецьке давнє *циболле*, *цвіболле*, італійське *чіполліно* (знаємо!), латинське *серулла*... Якщо прочитати цей ряд у зворотному порядку — від латинського до українського слова — то це й буде шлях назви з Риму до Києва.

Ч а с н и к належить до благородного сімейства лілейних. Проте у жителів Еллади запах часнику вважався непристойним: тим, від кого тхнуло часником, заборонялося входити у храм Афродіти Лівійської. Проте і в давнину часник мав своїх прихильників. Як відомо, піраміду Хеопса будувало 10 тисяч рабів протягом двадцяти років. Щоб серед такої кількості людей не виникало пошестей, їм щодня видавали цибулю і часник. За ці роки, як свідчить напис на камені, на цибулю і часник було витрачено 1600 талантів, тобто більше 40 тонн чистого срібла. Єгиптяни свято вірили в безмежність лікувальних можливостей часнику: ним лікували все, починаючи від зубного болю і закінчуючи чумою. У чарівну силу часнику вірили не лише в Єгипті та Індії, де ним відганяли хвороби, а й у нас на Кавказі: тут на шию дитині вішали зашиту в ганчірочку маленьку головку часнику. Це саме зустрічаємо і в Угорщині: там головку часнику клали в постіль новонародженому, щоб запах часнику відганяв нечисту силу. У давнину і німці теж натирали часником підшви ніг і груди біля серця — від чаклунів. Римські воїни перед битвою жували зубки часнику, щоб стати ще хоробрішими. Причина такого ставлення до часнику слід шукати у фітонцидах, які справді здатні боротися з цілим рядом збудників хвороб.

Ми згадали невелику кількість приправ. А які дивовижні приправи до їжі існують у Японії, в Африці, на різних екзотичних островах! Та оскільки вони не дійшли, не допливли, не долетіли до нас, ми й не будемо про них тут згадувати.

21. ОДЯГ

Продай, продай, мій батеньку,
Цей вишневий сад,
Ісправ, ісправ, мій батеньку, дорогий наряд.
Що зеленую та спідницю по землицю,
Щирозлотий поясочок на станочок,
Червоні чобітоньки на ніженьки.

Народна пісня

азви одягу — це слова, які ми теж повторюємо щоденно, а часом і по кілька разів на день. А чи замислюємося ми над тим, звідки вони взялися, який шлях пройшли, що означали раніше? Як правило, часто повторювані, звичні слова стають для нас чимось на зразок п'ятаків, які ми дістаємо з кишень у метро: крім цифри «5», ми на них більше нічого не бачимо. Ось приклад: слово сарафан. Воно викликає в уяві легкий літній жіночий одяг, у якому найвиразніша деталь — дві смужки тканини на засмаглих плечах. Ми це слово запозичили з російської мови, в якій воно живе вже кілька століть. З'явилося воно зі Сходу. Це іранське слово *serapa*; воно означає в себе на батьківщині вид довгої одежі. У російську мову воно потрапило через тюркські мови. Був час, коли в сарафанах ходили тільки чоловіки. Зі Сходу прийшов не лише одяг, а й ставлення до нього: це була святкова, небуденна одежа; навіть у царя Михайла Федоровича було кілька сарафанів. Поступово, з часом сарафан з небуденного одягу перетворюється на домашній, буденний. Це була довга спідня сорочка, поверх якої надягали кафтан, а до простого коміра сарафана чіпляли обнизь — прикрашений перлами й дорогоцінними каменями, розшитий комірець. Цей домашній одяг звався *сарафанець*. Жіночий одяг, трохи схожий на чоловічий *сарафанець*, який вийшов з моди й з ужитку в XVII ст., поступово поширився по всій Росії, ставши загальнонародним. Цей сарафан мало чим нагадував сучасні, проте ми його досить добре знаємо з книг, фільмів і театральних вистав.

А от чи уявляєте ви одяг, який зветься шушун? Отож уявити шушун важко, бо на різних територіях Росії цим словом називали неоднакове вбрання. Слово *шушун* прийшло в російські діалекти з діалектів фінської мови й означало в Сибіру — теплу коротку кофту, в новгородських говірках — сарафан з тканини домашньої роботи, в рязанських — верхню жіночу сорочку з червоними вставками (саме в такому «старомодном ветхом шушуне» пригадав матір С. Єсенін).

Ми розглянемо лише найуживаніші слова — назви одягу, бо й за цими — такими звичними — словами криються й пригоди, й подорожі, й перетворення.

Є в українській і російській мовах два слова, однакових за звучанням, проте не зовсім схожих за значенням і місцем вживання. Це *шуба* і *юбка*.

Шуба — слово арабське; йшло воно до нас не одну тисячу кілометрів і не одну сотню років. Під час хрестових походів учасники їх — європейці — побачили на Сході багато нового, цікавого, незвичного. З ними в Європу прийшов цілий ряд незнаних речей і понять разом зі своїми назвами. Серед цих речей був і арабський одяг з довгими рукавами — *джубба*. Це слово, потрапляючи у різні європейські мови, змінювалося (часом до невпізнання) і позначало неоднакові види одягу. Так, до нас слово *джубба* дійшло через німецьку мову десь у XIV ст. Вперше слово *шуба* зустрічається в руських писемних документах у 1382 р.

У французькій мові слово *джубба* перетворилося в *жюп* і через польську мову прийшло до нас у формі *юбка*. Існує й інше пояснення: слово *юбка* утворилося не від *джубба*, а від *шубба* — теж арабського слова, що позначало «нижній одяг з бавовняної тканини» і пройшло довжелезний шлях — через італійську, старофранцузьку, середньовічну німецьку і польську мови. У нас з'явилося десь у XVI чи XVII ст. Цікаво, що в українській мові є два слова — *юбка* і *юпка* — з неоднаковим значенням. Слово *юпка* відоме з XVI ст. і означає «верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки (переважно з рукавами)». Приблизно таке ж значення мало польське *юпа* (куртка, жіноча кофта) та італійське *гюппа* (безрукавка). *Юбка* входить у просторічний вжиток лише у XVIII ст. і означає «спідниця» (літературною нормою не стало).

Ще один нащадок арабської *джубби* — *жупан*. Ось його шлях: в італійській мові було слово *джуппоно*, яким називали один з видів селянського одягу; звідси слово було

запозичене в польську мову, де набуло форми *жупан*. З польської мови слово потрапило до української та російської на позначення того самого виду одягу. Це старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром та позументом; він був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти.

Що відомо про походження слова *пальто*? Це французьке слово (*paletot* — *пальто́*) було запозичене в російську мову на початку XIX ст. (цікава деталь: у творах О. С. Пушкіна його ще нема, а у творах М. Ю. Лермонтова є, датовано 1841 р.). У французькій мові це слово існувало здавна, вперше писемно засвідчене воно в 1370 р. Це одяг, який носили тоді моряки, солдати, слуги. У російській мові воно ще кілька разів змінювало своє значення. Спочатку воно позначало офіційний одяг моряків — вид плаща, далі ще й домашній чоловічий одяг на зразок сюртука, в якому, наприклад, не годилося приймати гостей. До 70-х рр. XIX ст. — це лише чоловічий одяг, пізніше — і жіночий. Змінився й вигляд пальто. Спочатку це був піджак, жакет, куртка; відрізнялося пальто від інших видів такого одягу наявністю накладних бокових кишень. Тепер, як відомо, це одяг значно більшої довжини й дуже різноманітної форми (ми вже не згадуємо про моду, яка змінює і форму, і довжину наших пальто майже щороку).

Макінтош — це один з тих видів одягу, які то входять у моду, то виходять з неї. Спочатку так звався не вид плаща, а тканина, з якої його шили. Це була водонепроникна тканина, спосіб виробництва якої з додаванням гуми знайшов шотландський хімік Чарлз Макінтош (1766 — 1843).

Повсякденний, звичний чоловічий і жіночий одяг — *к о с т ю м* — дістав назву, пов'язану саме з цією звичністю. Французьке слово (*costume* — *костю́м*), запозичене нами, походить від латинського *consuetudo* — «звичка». Малось на увазі звичне поєднання частин одягу, а також, мабуть, те, що це одяг, який носять постійно.

Класичний костюм складається з двох частин: це *піджак* і *штани* (спідниця у жінок). Здавалося б, якщо *костюм* — слово французьке, то і його складові частини теж повинні зватися французькими словами. Проте слово *піджак* запозичене з двох мов одразу: *ні* (*реа*) — це англійська назва тканини на зразок нашого «бобрика», а *жак* — французьке слово (у них це теж запозичення — з арабської мови), що позначає те, що зветься «куртка». Ми слово *жак* у зменшеній формі (*жакет*), теж запозичили як окрему

назву короткої жіночої одежі, яку носять поверх блузки або плаття.

І слово *куртка* також узятю нами з французької мови (*вест курт*); французьке *курт* пов'язане з латинським *куртус* — «короткий». До нас йшло через польську мову, де це воно звучить як *кърта*. У словниках української мови засвідчено дві форми цього слова: *курта* — застаріле і *куртка* — сучасне («короткий верхній одяг, що наглухо застібається»). Популярність форми *куртка* і непопулярність *курти* можна пояснити тим, що цілий ряд назв одягу має суфікс *-ка* (сорочка, хустка, шапка, блузка та ін.). До речі *блузка* — легкий короткий (до пояса) жіночий одяг і *блуза* — верхній легкий робочий одяг так само, як *куртка*, прийшли з французької мови з тією різницею, що *блуза* і *блузка* розійшлися у значенні, тому мова зберегла обидва слова. Цікава історія французького *blouse* — *бюз*: воно походить від латинського *pelusia* — «одяг з Пелузіїуму». В єгипетському місті, відомому в Європі як Пелузіїум, вироблялася синя фарба для тканини (вона звалася *індиго*), а також і тканини, пофарбовані в синій колір. Хрестоносці першими побачили ці сині куртки — *блужи* і завезли їх разом з назвою в Європу.

Назва другої частини костюма — *штани* (спочатку *штони*) — запозичена з тюркських мов, де слово *іштон* (*ичтон*, *іштан*) означало чоловічу білизну, спідній одяг.

Популярний останнім часом вид штанів — *джинси* дістав назву від тканини, з якої їх шують. Слово прийшло до нас з англійської мови, куди воно потрапило з італійської. У середньовіччі *jean* — *джейн* — назва тканини, утворена від назви міста, де вона виготовлялася. Це місто — Генуя (*Janpa*). З цієї тканини робилися вітрила й одяг для матросів. В Америці слово *jean* у множині (*jeans* — *джінз*) стало позначати штани певного покрою, пошиті з товстої цупкої синьої тканини, схожої на ту, яку свого часу ткали в Генуї. У нашу мову слово прийшло в кінці 50-х років усним шляхом (при цьому знову ж була утворена «друга множина» — *джинси* — як і *ескімоси*).

Змінило своє значення за час перебування в нашій мові і слово *рейтузи*. Запозичене воно було з німецької мови (*reiten* — «їхати верхи» і *Hosen* — «штани») саме з таким значенням — «штани для верхівців, для верхової їзди». У сучасній мові слово *рейтузи* має два значення: 1) вузькі штани, які щільно облягають ноги (переважно для верхової їзди) і 2) дитячі або жіночі в'язані довгі штани. Були у вжитку ще одні штани для вершників — *галіфэ*. На

відміну від рейтузів, галіфе, обтягуючи литки та коліна, дуже розширюються на стегнах. *Галіфэ* — це прізвище французького кавалерійського генерала, який придумав цей крій для військових (кавалерійських) штанів. Сам генерал Галіфе не вартий доброї пам'яті: він був людиною жорсткою і мстивою, особливо люто він розправився з паризькими комунарками в 1871 р.

Коли ми вже заговорили про одяг, то не слід минати і такого дріб'язку, як краватки, рукавички, панчохи.

Слово *к р а в а т к а* прийшло до нас з французької мови через польську. Походить від французької назви хорватів — *крати*, які служили в найманих військах і носили на шії хустинку.

Друга назва цієї речі — *г а л с т у к* — з'явилася в Росії в епоху Петра I і вимовлялася *галздук*, бо прийшло скоріш за все, з Голландії, де *galsdoek* — «хустка на шию». У словнику того часу це слово тлумачилося так: «Полотенце, котрим шею обвивають и украшають». Пізніше це слово вимовляється і як *галстук*, і як *галстух* — за німецьким взірцем (*Halstuch*).

Рукавиці — слово слов'янське, наявне майже в усіх слов'янських мовах. Утворене воно, кажуть, з двох слів: *рука* і *вити* (у зн. «обвивати»). Цієї другої частини ми в слові, як правило, не відчуваємо, бо й важко одразу збагнути, як можна від *вити* утворити *виця*. Та, як кажуть у казках, «скоро казка кажеться, та не скоро діло робиться», «робилося» слово *рукавиця* давно й довго, тоді ще була і *ногавиця* — тобто цей спосіб творення слів був активним.

Слово *п а н ч о х а*, яке, крім української мови, є ще в білоруській, у діалектах російської мови, у польській і чеській мовах, прийшло до нас через польське (*пoньчоха*) або чеське (*пунчоха*) посередництва з середньовічної німецької мови, де було слово *buntschuoch* — *бунчуох* — «личак», «постіл».

Доповнять портрет ділової людини портфель і парасолька.

П о р т ф е л ь прийшов до нас з французької мови не один, бо ще є *портсигар*, *портмоне*. Це все те, що ми носимо з собою (*порте* — «носити»): *портфэль* — «те, в чому носять аркуші паперу»; *портмонé* — «те, в чому носять гроші»; *портсигáр* — «те, в чому носять сигари (сигарети)». Крім однакової першої частини, вони ще мають однаковий наголос — на останньому складі.

П а р а с о л ь к а теж прийшла з французької мови — і теж не одна, а з родиною: *парасолька*, *парашут*, *параван*.

Усі вони мають однакову першу частину *пара*, запозичену французами з італійської мови, де вона має значення «захищай!» *Параван* захищає від вітру, *парасолька* — від сонця, а *парашут* — від падіння.

Залишилось розглянути слово *халат* — одяг домашній, неофіційний, часом не дуже новий і не завжди привабливий. Це сьогодні. А раніше? Розповідають, що у давнину в арабів і персів халат був найціннішим подарунком, який міг зробити халіф або шах. Це була найпочесніша нагорода, разом з одержанням якої підвищувався і сан того, хто її одержував. Самі халати були дуже коштовні, прикрашалися перлами й дорогоцінними каменями, вишивалися золотом. Схожий звичай відбився у російському вислові «шуба с царского плеча». Коли дарували халат, то це був не обов'язково лише халат, а цілий набір речей, куди входили і сорочка, і черевики, і шапка, і жилет, і навіть кінь, і сідло, і зброя... І все це було халат! Слово *халат* утворене від арабського дієслова *ххалаа* — «роздягати, скидати». Слово і одяг потрапили до руських князів від татар, які, мабуть, привозили *халат*, укладаючи вигідні для себе угоди (є свідчення, що князі й бояри носили цей східний одяг). Звичай *дарувати халат* тримався на Сході дуже довго — до ХІХ ст., коли він був замінений орденами.

Ми розглянули гардероб людини. До речі, слово гардероб (запозичення з французької мови: *гарде* — «оберігати», *роб* — «одяг») вживається в двох значеннях: місце зберігання речей і сукупність усіх речей, з яких складається одяг кожного з нас. Залежно від віку людини, статі, місця проживання, оточення, смаків гардероб буває дуже неоднаковим; значною мірою це залежить і від того, що зветься «внутрішня культура» і «стиль».

Слово *стиль* зараз уживається досить широко: це і «функціональні стилі мови», і «стиль гри в шахи», і «архітектурні стилі», і «стиль роботи». А на самому початку шляху *стиль* (*stilus*) був маленькою загостреною паличкою з очерету, якою в стародавньому Римі користувалися як знаряддям для письма: нею писали на табличці, покритій воском, а якщо помилялися, то тупим кінцем палички зтирали написане. Коли щось було погано, невизначено написано, римляни казали: «Поверни стилус!», тобто «виправ, поліпши написане». Стилем почали називати манеру писати, спосіб висловлювати свої думки. Поступово діапазон уживання слова розширювався. Коли ми говоримо: «стиль — це людина» (вислів належить природознавцеві Бюффону), то маємо на увазі, що справжня людина, яскрава особи-

стість виявляє себе в усьому: і в способі мислення, і в манері розмовляти, і в ставленні до свого оточення, і в своїх смаках і уподобаннях, зокрема і в одязі.

Висока внутрішня культура людини є, як правило, наслідком значної праці і зусиль над самовдосконаленням. Недарма слово *культура* у давніх римлян спочатку означало «обробіток землі», а вже пізніше розширило значення. Проте в понятті «культура» зберігається й донині той елемент праці, роботи, без яких немає справжньої культури.

Оскільки ми розмовляємо про одяг, то внутрішня культура людини проявляється тут і в ставленні до власного одягу, й у ставленні до свого оточення: залежно від часу й місця, культурна людина одягається так, щоб не вразити неприємно смаків і уподобань оточуючих, не образити їх своїм виглядом і поведінкою.

Низька культура в манері одягатися, розмовляти, поводити себе звичайно називається *вульгарність*. Проте слово *вульгарний* часто вживають на позначення чогось непристойного, хоч етимологічно якраз цього відтінку значення в ньому найменше. *Вульгарний* означає «плебейський, простонародний, грубий». Походить воно з латинської мови, де *вільгус* — «чернь, юрба, натовп грубих і неотесаних людей». До нас це слово прийшло через англійську мову (*vulgar*), де воно в аристократичних колах позначало «простий, народний, банальний».

Що ми називаємо *вульгарним*? Це «розперезана», надто емоційна манера розмовляти з інтонаціями лайки, сварки, постійного незадоволення, це низькі смаки у виборі слів для оцінки (малохольний, балда, дубина), це надто крикливі кольори в одязі, грубе й спрощене розуміння моди, надмірне користування косметикою та ін. Можна сказати, що це карикатура на справжній стиль.

Словом *франт* називають людину, яка всю себе вкладає в одяг, любить ним похвалитися перед іншими, показати себе. Слово це трохи образливе, якщо поглянути на нього з боку походження, хоча в нашій мові воно має лише глузливий, насмішкуватий відтінок. Це чеське слово, точніше скорочене чоловіче ім'я: *Франтішек* — *Франта* — *франт*. Так чехи називають веселого, хитрого жартівника, героя народних оповідок. Поляки запозичили це слово, але в польській мові воно набуло зовсім негативного значення: «пройдисвіт», «шельма». За якими ознаками можна впізнати франта? У нього все надто: надто вузькі штани (якщо в моді вузькі) або надто широкі, надто обтягнута

або надто широка сорочка, від нього надто сильно пахне косметикою.

Шикарні франти і франтихи, у яких усе надто, час від часу випливають з натовпу, виштовхнуті хвилею примхливої моди. *Шиком* називають особливу, підкреслену, розраховану на ефект вишуканість у манері триматися, одягатися тощо. Історію цього слова так розповідає французький мовознавець А. Доза. Включення до складу Франції Ельзасу призвело до поширення ельзаськими унтер-офіцерами казармених слів. Слівце *шик* у німецькій мові означало «те, що вдається», у жаргоні ельзасців — «мати гарну, підкреслено гарну виправку». Потім слівце потрапило у французьку розмовну мову, розширивши своє значення, і перебралося в інші мови з уже цим — ширшим — значенням: усе підкреслене, показне, розраховане на ефект.

Про тих, хто аж надто низько вклоняється авторитетам, намагаючись у всьому їх наслідувати, кажуть с н о б. Сноби беззастережно схиляються перед модами, манерами, смаками — усім, що прийнято в буржуазно-аристократичному середовищі. Снобами звать також людей, які свої смаки, манери, уподобання вважають винятковими й ставляться зневажливо до людей з іншими уподобаннями. Історія слова *сноб* значно цікавіша й привабливіша, ніж люди, яких називають цим словом.

У 1848 р. відомий англійський письменник У. Теккерей опублікував роман «Книга про снобів». З того часу слово набуло популярності спочатку в англійській мові, а потім і в інших. Вважається, що слово *сноб* виникло в мові студентів Кембріджського університету і стосувалося багатих іноземних студентів, які не могли похвалитися знатністю своїх батьків, але за всяку ціну намагалися бути в усьому схожими на студентів з аристократичних англійських родин. А звідки ж слово потрапило до студентського жаргону? Кажуть, що в середні віки два університети ставили біля прізвищ студентів — вихідців з нетитулованих родин примітку латиною *sine nobilitate* («не аристократ»). Ймовірно, пізніше ці слова почали писати скорочено — *s. nob.*, отже — *сноб*.

Ми щойно розглянули ряд слів, які позначають далеко не найкращі риси у людських характерах. А в чому ж краса людська? І хоч слова *краса*, *красивий* і *прикраса*, *прикрашений* мають спільний корінь, все ж вони настільки часом розходяться, що можлива й така фраза: «прикраса не зовсім окраса і зовсім не краса».

До речі, про прикраси. Вони могли з'являтися спочатку

як предмети першої необхідності, от як, приміром, б р о ш -
к а. У розкішній броші, брошки є сестриця-попелюшка
брошура. Обидві вони походять від французького дієслова
brocher — броше́ — «зшивати, скріплювати», тобто обидві
з'явилися з необхідності, а вже пізніше одна з них стала
прикрасою, заблищала діамантами (чи алмазами, а може
брильєнтами?). Обидва слова — ді а м а н т і а л м а з —
вийшли з одного — з грецького слова адамас (род. адаман-
тос). У греків його запозичили араби (вони вимовляли
ель іммас, тобто «незламний»); турки взяли його у арабів
і вимовляли ельмас; у татарській мові це вже алмаз. Звід-
си слово прийшло в російську і в українську мови. У За-
хідній Європі грецьке слово адамантос перетворилося на
діамант і в такій формі потрапило в українську мову. У су-
часній українській мові вживаються дуже близькі за зна-
ченням три слова — алмаз, діамант, брильєнт. Все ж різ-
ниця є. Алмаз це насамперед назва мінералу, — прозорого,
безбарвного, який перевищує твердістю всі інші мінерали;
брильєнт — це алмаз; огранований певним чином; ді а -
м а н т — алмаз, огранований будь-яким способом.

Ставлення до коштовностей у різних народів не одна-
кове — це залежить від традицій народу, укладу його жит-
тя, вірувань та ін. Так, наприклад, скромний блакитний
непрозорий камінь бірюза, виявляється, носить дуже
пишне й гучне ім'я: піроза у персів означає «всеперема-
гаюча», тобто така, що затьмарює своєю красою всі інші
дорогоцінні камені, у той час як на Заході бірюзу назива-
ють просто туркеня, турчанка, не вважаючи її аж ніяк ко-
ролевою дорогоцінних каменів.

Коли вже мова зайшла про коштовності, то слід згада-
ти й про такі коштовності, як ароматичні речовини (у дав-
нину ціна їх була надзвичайно високою, бо вивозилися
вони, як правило, здалеку й використовувалися в релігійних
відправах як жертви богам). Слово а р о м а т було запо-
зичене з грецької мови ще в XI ст. Спочатку воно означало
«запашні трави»; «коріння», а пізніше «прянощі». Тепер
слово аромат означає «приємний і ніжний запах, пахощі»,
тобто воно з конкретного поняття стало абстрактним.
Зате французьке абстрактне parfum — парфьом («пахощі»)
стало в нас конкретним. Парфуми, духи — це спир-
товий розчин запашних речовин (духи — це російський
переклад-відповідник французькому parfum, що виник у
XVII ст.).

Слово одеколон^у з першого погляду справляє вра-
ження запозиченого. Якщо спробувати пошукати йому від-

повідників, хоча б слів з основою *колон-*, то першим, мабуть, пригадається слово *колонія*. Хоча що спільного може бути між одеколоном — запашною рідиною, яка викликає уявлення свіжості, чистоти, запаху трави і квітів, і колонією — похмурим словом, що викликає ^угадку ^у про загарбання, рабство, утиски і приниження. Виявляється, що спільність є, тільки слово *колонія* від часів Стародавнього Риму й до наших днів змінило своє значення. У Римі на початку нового тисячоліття (I ст. н. е.) *колонією* звали дрібну ділянку землі, яку давали в аренду селянам — *колонам*. Слово *колонія* на той час було багатозначним; у нього було ще значення «поселення за межами держави». Як відомо, греки й римляни на завойованих землях заснували свої поселення для нагляду, урядування й торгівлі. Однією з таких старовинних колоній було місто на Рейні, яке по-французьки звалось *Колонь*, а по-німецьки — *Кельн*. Ароматну воду, яку виготовляли й вивозили на продаж з цього міста, французи назвали *eau de Cologne* — *о́де коло́нь*. Ми запозичили у формі *одеколон*, у польській мові воно існує в калькованому перекладі — *во́да колю́ньска*.

Ми з вами розглянули лише незначну кількість запозичених назв одягу і способів одягатися, які в нашій мові досить міцно закріпились і належать до найчастіше вживаних і загальновідомих. Проте майже щороку разом з новою модою в мову приходять і нові слова. Тримаються вони, як правило, недовго, обслуговуючи цю нову моду, а потім переходять у мовний пасив. Так, у нашій мові за останні роки побували такі назви взуття, як *шпильки*, *танкетки*, *в'єтнамки*, *панталети*, *сандаleti*, *кросовки*.

І кожне з цих слів поступово осідало «на дно» мови, приречене на повне забуття. Проте, якщо врахувати, що «нове — це добре забуте старе», то не будемо дуже дивуватися, якщо колись окремі слова знову піднімуться з дна на поверхню нашої мови.

22. ТКАНИНИ

Ой, у полі жито копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито.
Ой, убито, вбито, затягнуто в жито,
Червоною китайкою личенько накрито.

Народна пісня

що це за тканина — «червона китайка»? Виявляється, що це шовк червоного кольору. Від *китайки* — «китайської тканини» — до слова *ш о в к* стелиться довга і да-

лека дорога, хоч виходять обидва слова з одного поняття — «китайський». У латинській мові тканина звалася *серікус* — «китайська» (тканина), бо Китай по-латині *Серес*. Потрапивши в середні віки до Скандинавії, слово перетворилося на *селькі*, а пройшовши у нашу землю, стало звучати, як *шёлк* (російське), *шовк* (українське). Тому застаріле українське *китайка* спочатку означало «шовк» (кажуть, що завозився переважно цупкий синій шовк), а пізніше китайкою звалася бавовняна тканина, яка вироблялася в Росії.

Схожа на шовк блискуча і гладенька тканина — атлас — має назву тюркського походження (*атлас* — «гладенький, рівний»). В українську і російську мови це слово могло прийти через польську або німецьку мову (зверніть увагу на наголос, тканина — *атла́с*, збірник географічних карт — *а́тлас*).

У художніх творах XIX ст. та в сучасних історичних романах можна зустріти назву тканини, нам незнайомої, — *димка*. У давнину цю тканину у нас не виробляли, її завозили зі Сходу. Назва її походить від турецького *дим* — сорт тонкої, легкої, напівпрозорої тканини. У свою чергу, це слово у турецькій мові — запозичення з грецької, в якій було слово *дімітос* — «двонитяний», «зітканий у дві нитки». Пізніше *димкою* звали товсту смугасту бавовняну тканину. І ще одна назва може нам зустрічатися в тих же романах і повістях — *серпанок*. Слово це теж позначало легку прозору тканину, з якої робили головні убори для заміжньої жінки. Походить слово *серпанок* від перського *сарпак* — «жіночий головний убір». Тканини давно немає, а от слово *серпанок* залишилося — воно позначає легкий прозорий туман, який по-російськи називають *дымка*. Так і живуть обидва слова в переносному значенні.

Якщо *димку* ткали у дві нитки, то *оксамит* — у шість ниток (теж буквально значення цього грецького слова): У російській мові слово *оксамит* не збереглося (його змінив *бархат*), в українській воно живе й досі, вживаючись у прямому й переносному значенні (оксамитова сукня, оксамитові брови, голос, руки, шкіра).

Такою ж давньою є назва тканини, популярної і в наш час, — *ситець*. Оскільки це тканина, яка виробляється з бавовни, то цілком очевидно, що вона у нас була привізною, «заморською». Назва її прийшла до нас з голландської мови, в якій до невпізнання було перероблене слово, вивезене з Індії разом з тканиною, — *шітс*. Слово це у бенгальській мові означало «строкатий», «пістрявий». Мабуть,

ця тканина відзначалася саме яскравими різноманітними барвами.

Досі мова йшла про тканини з натуральної сировини — шовку, бавовни. Та ось з'являються синтетичні тканини, вони стають модними, відсуваючи на певний час на другий план тканини натуральні.

Звідки беруться назви для цих тканин? Ось як, наприклад, з'явилося слово *нейлон*. Одна англійська фірма почала випускати нове синтетичне волокно, яке мало вже формулу й технологію виробництва, але ще не мало назви. Фірма оголосила конкурс на кращу назву волокна. Було прислано на конкурс 350 слів. Серед них вибрали слово *пулоп* — *нейлен* (у нас *нейлѳн*). Відтоді (30 рр. ХХ ст.) слово разом з новим синтетичним матеріалом швидко розійшлося по світу. У різних країнах тканини з цього волокна діставали неоднакову назву: *капрон* (СРСР), *силон* (чехи), *стилон* (поляки), *дедерон* (німці), *релон* (румуні), *ліліон* (італійці), *грилон* (японці). Ну, а слово *лавсан* виникло як скорочення повної назви місця, де лавсан було виготовлено: це «Лабораторія високомолекулярних соединений Академії наук (СССР)».

Та ось знову повернувся в моду *крепдешин*. А це що? Запозичене з французької мови слово, яке означає «тканина з Китаю». Так ми починали з «китайки» і закінчуємо нею, а все тому, що батьківщиною шовківництва і багатьох тканин є Китай, там шовк виробляють уже п'ять тисяч років.

23. ГОЛОВНІ УБОРИ

На козакові-петязі
Шапка-бирка,
Зверху дірка...

Дума

М

и не будемо зупинятися на рідкісних та екзотичних накриттях голів, які побували в нашій мові — та й на головах наших з вами предків... Хоча саме про деякі з них, може, і слід було б розповісти, а то зустрінуться раптом отакі рядки: «Надев широкий б о л и в а р, Онегин едет на бульвар...» Знайомий текст — «Євгеній Онегин», хто ж його не знає! А от що саме надів Євгеній — плащ, капелюх, перлину? І слово знайоме: адже нещодавно людство відзначало сторіччя від дня народження генерала Сімона Болі-

вара — славнозвісного вождя південноамериканських колоній, які відділилися від іспанської держави у 1819 р. Республіка Болівія була названа так на честь Сімона Болівара, населення її й донині сповнене поваги і вдячності до свого славетного героя. Невдовзі після перемоги генерал Болівар приїхав у Париж, де був гаряче прийнятий прогресивними колами і став надзвичайно популярним. Його крилатий капелюх — ми знаємо його під назвою *с ом б р е р о* — увійшов у моду спочатку у Франції, а потім і за її межами. Оце і був «широкий болівар», який одягав на прогулянку наш знайомець — Онегін.

Та повернемося до звичайної шапки. Слово це походить від тюркського *шапа*; воно було запозичене в російську мову десь у XIV ст. й існувало у двох формах — *шапа* і *шапка*. Пізніше в російській мові відбулося своєрідне вирівнювання форм назв головних уборів: усі вони почали вживатися з суфіксом *-ка*: *шапка, кепка, феска*, хоча форма, в якій ці слова приходили в російську мову, була далеко не однотипною (*шапа, кепі, фес*). Спочатку словом *шапка* називали корону: «И взем шапку, сиречь венец, да перекрестил великого князя крестом, и положил на него шапку» (запис 1547 р.). Звідси і знаменита «шапка Мономаха». До XVI ст. слово *шапка* на Русі вживалося тільки з таким значенням. Пізніше значення його розширилось: слово почало вживатися на позначення чоловічого головного убору будь-якої форми, про що свідчать хоча б прислів'я, приказки, стійкі вислови: «знімати шапку», «ламати шапку», «на злодієві шапка горить», «закидати шапками», «братися за шапку», «по шапці давати», «накривати шапкою», «не під шапку», «прийти на шапкобрання» та ін.

Тепер мало хто носить *картузи*, а тому й рідко хто знає це слово, а почувши або побачивши його на сторінках художнього твору, може подумати, що це якась місцева, діалектна назва головного убору: *картуз, картузик, картузяка*... А насправді це запозичене слово, і має воно таких «високорідних» кривних, як *карта, картина* і навіть *хартія*. Усі ці слова прийшли через французьку мову, де вони з'явилися як запозичення з італійської, в якій є слово *карта*, що означає «папір». Італійці дістали його в спадщину від давніх римлян (у латинській мові було слово *харта*, перероблене з грецького *хартес* — «аркуш паперу, виготовленого з папіруса»). Спочатку цим словом називали *кисет*, а потім — головний убір з бавовняної (рос. — хлопчатобумажной) тканини (кажуть, що його ввели у російській селянський побут німецькі колоністи Поволжя).

Та скільки б ми не перебирали в пам'яті назв головних уборів, є серед них одна, яка викликає в нас особливе — шанобливе, трепетне — до себе ставлення. Це будьонівка.

Ось як розповідають її історію. У травні 1918 р. Народний Комісаріат у військових справах оголосив конкурс на кращу військову форму для Червоної Армії. В положенні про конкурс говорилося, що цей одяг має повністю відрізнятись від старого обмундирування, він повинен бути спортивно-строгим, але водночас і вишуканим у своїй демократичній простоті, за стилем він повинен відповідати духові народної творчості.

В ескізах, поданих художниками на конкурс, за основу головного убору більшість узяла форму давньоруського богатырського шолома — шишака. Ось що розповідає про шоломи письменник В. Чивіліхін: «Руський шолом — на відміну від плосковерхих чи овальних західних і заокруглених східних, основу яких складав дерев'яний каркас, — був з давніх-давен скоріше начебто конічним, з нього зісковзувала шабля чи меч противника, і цей шолом набагато пізніше взяв Васнецов як прообраз червоноармійського шолома».

Мабуть, саме тому новий головний убір для бійців Червоної Армії спочатку дістав назву бога тирки. Першими богатырку наділи червоноармійці Вознесенська. Та ось у кінці 1920 р. прогриміла слава командарма Першої Кінної Семена Михайловича Будьонного. Звитяжні кіннотники в гостроверхих шоломах з червоними зірками наганяли страх на ворогів. Тоді й назвали богатырку *будьонівкою*, і ця назва закріпилася за нею. Не меркне слава героїв громадянської війни, безсмертні їх імена; разом з ними пішла у безсмертя і будьонівка.

24. ШКОЛА. ШКОЛЯРИ, ВЧИТЕЛІ

...«Учися, серденько, колись
З нас будуть люди», ти сказала.

Т. Шевченко

Слово школа є в усіх слов'янських мовах; було воно ще в давньоруській мові (перший запис датується 1388 р.). У давньогрецькій мові було слово *схоле*, від якого походить і наше *школа*, от тільки буквально значення його

у греків було іншим: спочатку «затримка», потім «заняття у вільний час», далі «читання»; а вже пізніше — «лекція», сучасне — «школа». З'явилися там школи десь у VI ст. до н. е., вчилися в них хлопчики з вільних родин. Спочатку вони відвідували школу, де навчали читати, писати й рахувати, потім школу, де їх навчали співа^в, музики^и поезії, ще пізніше, в інших школах, здійснювалося фізичне виховання й загартування: тут готували майбутніх воїнів. Усі ці школи були приватними.

Наша середньовічна школа теж була багатоступеневою; спочатку елементарна школа, потім граматична, далі школа риторів. Училися тут також лише діти привілейованих верств. У Київській Русі перші школи з'явилися в кінці X ст.

Дві назви — гімназія і гімнастика — мають спільного «предка». Слово *гімназія* у нас сьогодні — історизм: воно називає той тип середньої школи, який з'явився в Росії за Петра I і проіснував до Жовтневої революції, а от слово *гімнастика* — сучасне, широко вживане слово. Походять обидва слова від грецького *гімнос* — «голий» (гімнастикою тоді займалися без одягу; *гімназо* — «я роблю вправи»).

Відійшла в минуле і майже забулась така школа, як *бурса*. У Західній Європі так звалися гуртожитки для бідних студентів при середньовічних університетах. Бурси утримувалися частково на кошти університетів, а частково на кошти, які збирали студенти у багатих мешканців міст. Слово *бурса* походить з латинської мови; там воно означало «волова шкіра», «гаманець із шкіри». Так от, цей гаманець (скоріше «гаман», бо він був великий) прибивали на дверях бурс, щоб багаті міщани клали туди свої пожертвування.

У 1631 р. була відкрита Києво-Могилянська академія; при ній була відкрита й бурса. Пізніше цим словом почали називати також гуртожитки при середніх і нижчих духовних закладах. Про життя бурсаків написана дуже цікава книжка Пом'яловського «Нариси бурси». Та є у нас з вами й інші знайомі бурсаки — це знаменитий Хома Брут і його приятель Тіберій Горобець з повісті М. В. Гоголя «Вій». Тому про бурсу й бурсаків ми більше говорити не будемо.

В основі слова університет лежить латинське слово *універсум* — «світ», «всесвіт». Вищі навчальні заклади почали називати університетами тоді, коли в них почали вивчати усі відомі на той час науки. Цим, до речі, відрізня-

Ласкерана

ються й сучасні університети від інших навчальних закладів, у яких кількість факультетів і їх характер вужчі за спеціалізацією. Поступово змінюючи своє значення, слово *універсальний* в європейських мовах стало позначати «різносторонній», «всеосяжний», «такий, що виконує різноманітні завдання» (ми вже говорили про це, коли йшлося про *універмаг*). Вислів *універсітас літерарум* («сукупність наук»), скоротившись до одного слова, і дав сучасне *університет*. Про середньовічні університети залишилась велика кількість свідчень і розповідей. Ось одна з них, яка трохи інакше пояснює й появу назви *університет*.

Середньовічні університети виникали в тих містах, де в школах були вчителі, що прославилися своєю вченістю. До них звідусіль, навіть з інших країн, приїздили й приходили пішки студенти. Потрапляючи в чужу країну чи чуже місто, ці молоді люди ставали беззахисними й безправними, бо були самотніми й незгуртованими, а всі інші жителі міст були на той час об'єднані в цехи; цехи ж, як відомо, мали і свої права, і свої привілеї. Тому із студентів брали плату за житло, їжу й послуги таку, яку хотіли, без обмежень. Коли ж виникали суперечки й справа доходила до суду, суд ставав на бік міських жителів. Через це чужинці й змушені були теж об'єднатися в спілку, куди входили вчителі, учні, слуги, палітурники, навіть банщики й трактирники. Цей своєрідний «цех» дістав назву *університет* (від латинського *універсітас* — «сукупність»). Поступово становище університетів змінювалося: вони одержували права й привілеї від королів, міста були все більше зацікавлені в них — адже велика кількість приїжджих поживляла торгівлю й ремесла. Тільки набагато пізніше слово *університет* почали тлумачити не як «союз, спілка», а як «сукупність факультетів».

Грецьке з походження слово *академія* утворене від власного імені *Академ*. Цей Академ був героєм, тільки не в нашому розумінні цього слова, а в давньогрецькому: герої за їх віруванням — це дух померлого визначного предка, який міг впливати на долю живих, а тому був своєрідним посередником між богами і людьми. Хоча герої й були захисниками людей, їх боялись і шанували, гробниці героїв були предметом шани й поклоніння. Могила Академа була начебто у передмісті Афін, за міською брамою, у священному саду, який звався Академією (за іншими переказами, цей сад і ділянка землі належали колись Академу). В цьому саду філософ Платон заснував свою школу. Згодом цим словом почали називати різні наукові й навчальні заклади.

Старе українське слово *акадiмiа* запозичене безпосередньо з грецької мови і відбиває новогрецьку вимову слова.

Тих, хто навчається сьогодні, називають неоднаковими словами, залежно від місця навчання, навчального закладу, характеру навчання. Усіх, хто навчається у вищих учбових закладах, звичайно звать студентами. Латинське слово *студере* означало «вчитися», «вправлятися», «старатися»; *студенс* — дієприкметникова форма дієслова *студере*, а *студентіс* — родовий відмінок цього дієприкметника. До нас слово прийшло через польську мову.

Сьогодні слово абітурієнт означає «той, хто вступає до вищого навчального закладу; вступник». Це значення з'явилося у нього зовсім недавно. Раніше це слово в нас, а перед цим у німецькій мові означало зовсім інше, а саме: «той, хто складає випускні іспити; випускник». Утворене це слово було від латинського *абітурієнс* (родовий відмінок — *абітурієнтіс*), що означало «той, хто збирається йти». Слово було запозичене з німецької мови всередині ХІХ ст. і вийшло з ужитку в перші післяреволюційні роки. Повернулося воно в активний словник в кінці 20-х чи на початку 30-х рр. — за нових умов життя й навчання і в новому значенні: «випускник школи, який вступає до вищого навчального закладу». Тепер слово відірвалося од свого першого значення — «випускник середньої школи»; за ним закріпилося значення «вступник до вузу».

Час у школі летить швидко, і вчорашній першокласник стає справжнім учнем, знаходить собі товаришів, друзів, яких об'єднує спільне навчання, спільність інтересів. Цю дружбу, теплі почуття до своїх шкільних товаришів людина часто зберігає протягом усього свого життя.

Слово товариш з'явилося на Русі в ХІV ст. Походження його пояснюють так: це сполучення двох слів, а не одне слово: *тавар* і *іш* (або *еш*). Запозичені вони з якогось дуже давнього тюркського джерела. Слово *тавар* у тюркських мовах означало «караван», «табун», а також «майно», «власність» і ще ширше — «предмети торгівлі». Це слово було запозичене ще раніше — у ХІІ ст. (в українській мові слово *товар* зберегло значення «велика рогата худоба»). Слово *іш* означало «друг», «супутник». У сучасній турецькій мові збереглося слово *еш*, яке означає «друг», «товариш», «близька людина». Словосполучення *тавар еш* означало «спільник, компаньйон у торгівлі». Мабуть, таке ж значення слово *товариш* мало на початку свого існування у давньоруській мові. Проте здавна слово *товариш* уживалося також, коли мова йшла про близьких людей,

про добровільне їх об'єднання, засноване на рівності: про це свідчать рядки з «Енеїди» Котляревського: «Я буду щирій твій товариш». Таким оспівували в народних піснях і думках *січове товариство* — співдружність рядових козаків перед лицем небезпеки; про це із захопленням писав і М. В. Гоголь у «Тарасі Бульбі».

Пролетаріат царської Росії почав вживати слово *товариш* при звертанні до соратників у класовій боротьбі, як символ свободи й рівності в тому суспільстві, побудова якого була його метою. Таке значення слова *товариш* з'явилося в кінці ХІХ ст.

У сучасній українській мові слово *товариш* зберігає своє старе значення — «спільник, співучасник; людина, яка спільно з ким-небудь робить якусь справу»; друге — теж старе — значення: «друг, приятель»; третє значення — про нього ми щойно говорили — «людина, ідейно зв'язана з іншими людьми; соратник, одностудець». Є у цього слова ще кілька значень, які з'явилися вже в новому, соціалістичному суспільстві. Це вживання слова *товариш* тоді, коли йдеться про радянську людину, зокрема про представника певної радянської установи, організації; це вживання його перед прізвищем людини для підкреслення її належності до радянського чи партійного середовища людей; це форма звертання до людей-співвітчизників.

Слово *піонер* не було першою назвою славнозвісної дитячої організації: перша назва її — *юний комуніст* — зустрічається з 1919 р. Як відомо, піонерська організація народилась 19 травня 1922 р.; назва *юний піонер* з'явилась трохи раніше. Слово це потрапило до нас через англійську мову з французької, де було слово *pionnier* — *піоніє* — «солдат інженерних військ»; завданням цих військ було рухатися попереду і прокладати шлях армії. Ще раніше слово мало значення «піхотинець» (*pioup* — «піший» по-французьки), а походить слово від латинського *pes* (род. відм. *pedis*) — «нога». В Америці це французьке слово набуло трохи інших «барв»: воно позначало не воїна, а людину, яка вперше проклала шлях у незвідане, обробляла одвічно неорані землі, проникала у дикі пущі. Далі *піонером* почали називати й людину, яка створює нову галузь науки. Вже в такому широкому, оновленому значенні слово й було запозичене нами, а потім використане як назва піонерської організації.

Поняття «той, хто вчить» може бути передане кількома словами: *вчитель, викладач, педагог*. Чи ці слова зовсім однакові за значенням? Ні, не зовсім. *Учитель* — це

людина, яка навчає, викладає який-небудь навчальний предмет у школі. В и к л а д а ч — це той, хто читає лекції, веде уроки в начальних закладах (найчастіше у вищих або спеціальних середніх школах). П е д а г о г — це людина, яка веде викладацьку й виховну роботу (або розробляє проблеми педагогіки). Грецьке слово *пайда-гогос* — складене з двох слів *пайс* — «дитина», «хлопчик» і *агогос* — «ведучий», а разом — «дітовод», «вихователь». Виходить, що слово це одним боком повернене до свого дуже давнього, буквального значення — «дітовод», а другим — до цілком сучасного, абстрактного — «педагогіка» (наука про виховання й навчання). З цих трьох слів два можуть вживатися в переносному значенні. Можна сказати *вчитель життя*, можна *природжений педагог* — і в тому, і в тому разі йдеться не лише про вчителів, а про будь-яку людину такого типу. Слово *викладач* у переносному значенні не вживається.

Ми кажемо: «Викладач прочитав цікаву, змістовну лекцію». А чому «прочитав»? Адже він говорив, а не читав. Слова *лектор*, *лекція* в основі своїй — «читач», «читання». Слово *лекція* походить з латинської мови, де *lego* — «читаю» (з'явилось у нас за часів Петра I, прийшло через польську мову). А все ж: чому *читати лекцію*?

У середньовічних університетах оволодіння науками зводилося до вивчення творів визнаних церквою авторитетів. Основною формою занять було читання: викладач читав книжку й пояснював незрозумілі місця. Чому ж студенти не читали цих книжок самі? Та тому, що книжки тоді ще не друкувалися, а переписувалися. Такі книжки були дорогі й малодоступні, будь-хто їх читати не міг. Ось звідси й походить вислів *читати лекції*. А книги, які читалися на цих лекціях, теж були «середньовічні», не схожі на наші: вони писалися великими літерами, а тому й були гігантського розміру — до півметра і більше. Через вагу й розміри носити з собою таку книгу було майже неможливо. Коштували ці книги дуже дорого, а щоб їх не вкрали, то часом доводилося прикріплювати їх до столу ланцюгами.

Якби нашого першокласника запитати, хто такий директор школи, то він, мабуть, цілком несподівано для себе й для нас точно вгадає первісне значення слова: він сказав би — «той, хто керує всіма нами». І справді: *dirigere* латинською мовою — «спрямовувати», *director* — «керівник». Є у цього слова «родич» — *диригент* — людина, що керує оркестром.

А тепер увійдемо у шкільний коридор, який недарма

має спільний корінь з коридою (обидва походять від латинського *currere* — «бігати») і пустимося в плавання по хвилях «моря житейського» — шкільного.

25. НАВЧАННЯ В ШКОЛІ

... Треба було бити-вчити
Як маленька була...

Народна пісня

У

цій пісні, як бачите, слова *вчити* і *бити* написані через дефіс, складають одне поняття. У старій дореволюційній школі так і було. Про це свідчать вислови, які збереглися від тих часів: *прописати іжицю* (вигляд літери — слід від різок), *дати березової каші* (бити березовим прутом), *дістати субіток* (бути битим у суботу) — і все це про фізичні покарання учнів з відома і наказу шкільних властей. Муштра, побої, зубріння незрозумілого тексту викликали появу таких слів, як російське *ерунда*, раніше — *герунда* (від латинського слова *gegundium* — одна з граматичних форм латинської мови), як прізвиська донощиків *фіскал* і *ябеда*. Це два досить давніх запозичення і, що цікаво, запозичення, далекі за змістом від шкільного життя. Так, слово *фіскал* у XVIII ст. було досить високим званням чиновників, інспекторів і ревізорів з фінансових питань (вони ревізували стан державних і церковних фінансів). Назва походить від латинського слова *фіскус* — «ящик для зберігання грошей»; «казна»; *фіскаліс* — «той, що при казні». Цілком очевидно, що такі чиновники, оскільки вони повинні були виявляти надужиття і злочини і повідомляти про них, не викликали до себе приязні, а особливо тоді, коли не були безсторонніми. Ось чому спочатку в церковній школі, а потім і в усіх інших слово набуло свого негативного значення («донощик», «наклепник»).

Слово *ябеда* гарно описане у книжці Л. Успенського «Почему не иначе?». Ось що там про нього говориться. Сучасне значення цього слова ми знаємо — у ньому хорошого мало, а от за походженням, за первісним своїм значенням було звичайнісіньким. Це змінене до невпізнання, перероблене слово старої скандинавської мови *embaetti* — «служба», «контора». Німці з цього давнього північного германізму зробили своє слово *Ampt* — «контора», а російська мова переробила те саме — *embaetti* — на старовинне *ябедник* —

«службовець, чиновник». Трохи пізніше з ним відбулися зміни: додалося інше значення — «донощик», а звідси вже виділилося окремо значення слова *ябеда*, в якому є момент «доносити, виказувати» і нема — «бути чиновником». Видно, «хороші» були в той час службові особи, коли мова свідчила, що кожен чиновник — донощик, а кожен фінінспектор (фіскал) — наклепник!

У сучасній шкільній мові до негативних характеристик належить і слово *хуліган*. Воно теж має свою історію. Розповідають, що в Англії, поблизу Лондона, у XVIII ст. жив хазяїн заїзду на прізвище *Хуліген* (Houlihan), який разом зі своїм сімейством тероризував усю околицю. Непогамовні бешкетники й забіяки, члени цієї сімейки настільки «прославилися» своїми дикунськими витівками, що ім'я їх не забулося, більше того — стало прозвучним. Хуліганями в кінці XIX ст. англійці почали звати вуличних забіяк південно-східної дільниці Лондона, а пізніше — всіх тих, хто грубо порушував загальноприйняті норми поведінки. Закріпленню слова в англійській мові сприяла поява у 80—90 рр. минулого століття гумористичної пісеньки, героєм якої був глава сімейства бешкетників Іріш Хуліген. Через кілька років після цього одна з газет зробила його персонажем цілої серії пародій, жартів, малюнків, які стали відомі й за межами Англії. Слово проникло і в Росію. На початку нашого століття воно є вже не тільки в розмовній мові, а вживається й як юридичний термін.

Цю «компанію» негативних оцінних слів, які живуть у мові школярів і сьогодні, а з'явилися давно (вони переважно прийшли зі старої школи), можна розширити за рахунок і деяких популярних висловів. До речі, про слово *компанія*, про нього слід сказати хоча б тому, що його часто плутають — у вимові й написанні — зі словом *кампанія*. Слово *компанія* походить із середньовічної латині, де було слово *супрапіа* — «товариство». Тут *суп* — це латинський префікс, який означає — «разом», *рапіс* — «хліб», щось на зразок «однокашника».

Слово *кампанія* має в основі своїй латинське *сампус* — «поле (бою)» і прийшло до нас через польське й німецьке посередництво з французької мови, де *кампань* (*сампагне*) — це «військовий похід».

Згадувані вислови — негативні характеристики — могли б бути представлені значною кількістю ілюстрацій, але ми зупинимось на двох — часто вживаних, але непрозорих для нашого сучасника. Один з них — *фільчина грамота*. Так кажуть про безграмотний документ, який не має юридичної

силля, а ще про неграмотний лист, безглуздий запис. Походження цього вислову пояснюють по-різному. Найчастіше можна зустрітися з таким поясненням: слово *філя* («дурний», «неосвічений», «роззява») утворене від розмовного російського слова *простофіля* (і навпаки, *простофіля* від *простий* і *Філя*). Справа в тому, що частина імен викликає у людей неприємні асоціації (Хима, Терешко, Філя та ін.).

Інше пояснення конкретизує щойно наведене. Воно стосується конкретних осіб. Коли цар Іван IV Грозний увів опричину, щоб послабити вплив бояр і духівництва, митрополит московський Філіпп був серед тих, хто виступив проти цього нововведення. У своїх численних посланнях-грамотах, звернених до Грозного, він переконував його розпустити опричину. Митрополита, який не погодився з царськими починаннями, Грозний зненавидів, він називав його презирливо *Фількою*, а його грамоти-листи — *Фільчиними грамотами*. Слово *філька* таким чином стало синонімом недотепи, недоумка, а *фільчина грамота* — пустою чи безглуздою писаниною.

Багато чого в школі — в найсучаснішій нашій школі, навіть щойно збудованій — нараховує сотні років життя. Нехай сучасні партії мало нагадують ті, які були, скажімо, до війни або до революції, проте в назві їх сидить зернятко ще ~~давні~~ шкільної реальності. Висловлювалась думка, що слово *парта* походить від французького *a part* (*a part*), що означало «окремо». Так називали сидіння для одного чи двох учнів, на противагу довгим спільним шкільним лавам, якими користувалися до парт. Бачите, як *парта* показує нам шкільну *лаву*, про яку всі вже давним-давно забули.

На стіні класу — карта, на столах *а т л а с и* — альбоми географічних карт. Як давно школярі користуються атласами? Хто їх уклав першим? Свою книжку «Атлас, або Картографічні роздуми про будову світу», яка з'явилась у 1585 р., видатний німецький географ і картограф Гергард Меркатор (так по-латині звучить його справжнє прізвище — Крамер, про що ми вже згадували) укладав протягом п'ятидесяти років. Він перший склав загальну карту обох півкуль, в яких ці півсфери були математично перенесені на площину. Разом з іншими вченими він був схоплений інквізицією (двох було спалено, двох закопано живими в землю, одного повішено; Меркаторові вдалося втекти). Праця Меркатора стала знаменитою, а обкладинка альбому дала назву усім пізнішим виданням цього типу. На

обкладинці був зображений міфічний гігант Атлас, що тримав на своїх плечах небесне склепіння, як про це розповідали давньогрецькі міфи. З того часу слово *атлас* стало назвою збірників географічних карт, а пізніше так стали називати й альбоми креслень, планів та ін.

Слово *таблиця* походить від латинського *tabula* — «дошка», «список», «таблиця». *Таблицею* ми звемо перелік відомостей, цифрових даних, розміщених у певному порядку за графами. У нас таблиці з'явилися на межі між XVII і XVIII ст. Це слово вже вміщують словники петровської епохи; прийшло воно через польську мову, а туди потрапило з інших європейських мов, які поповнювали свої термінологічні запаси за рахунок середньовічної латині. До речі, новеньке (йому років тридцять) слово *табло*, запозичене безпосередньо з французької мови як спеціальний термін, утворене від того самого латинського слова *tabula*, що й *таблиця*. Тільки значення у слова *табло* інше: це сигнальний щит, який інформує про стан об'єктів, що контролюються. Виходить, що ми те саме слово запозичили двічі — тільки у різний час, з різних місць і з неоднаковим значенням.

Новенький блискучий *циркуль*, що лежить на парті, нараховує добрих дві тисячі років. Латинське слово *circus* — у пізнішому читанні *ціркус* — «коло» — дало нам *цирк*, а *ціркулюс* — «кілець» (зменшена форма *ціркус*) дало нам *циркуль* — інструмент для креслення кіл і кілець.

На столі у вчителя — *класний журнал*, в якому він веде облік успішності учнів за прийнятою у нас п'ятибальною системою. Звідки *журнал*? З французької мови, в якій слово *journal* (*журна́л*) означає «щоденник», бо слово *jour* означає «день». Зі словом *бал* ми ще зустрінемось. Де? У розділі про спорт, де мова йтиме про футбол, баскетбол, волейбол. Адже це саме — *бол* — «м'яч» пишеться в англійській мові *ball*. У давньофранкській мові було слово *балла* — «куля». Колись при голосуванні було прийнято ~~коти~~ в урну не бюлетені, а кулі: білі — «за», чорні — «проти». Після виборів звичайно казали: він зібрав стільки-то *балів*. Пізніше слово *бал* набуло ширшого значення — «оцінка».

Навіть скромний *диктант* — і той «римлянин»: у латинській мові *діктаре* означало «говорити для записування». Далі слово *діктаре* почало позначати «распоряджатися, наказувати». Так що серед нащадків цього латинського слова ми зараз зустрічаємо й нашого старого знайомого —

шкільний диктант, і страшного диктатора з його диктантом і ще багатьох інших.

Екзаменаційний білет має всі підстави, щоб бути неприступним і мовчазним: у нього такі пишні й високорідні родичі, що йому не можна з ними не рахуватися. Це *булла* — указ римського папи і *білля* — проект закону, що його вносить уряд в англійський парламент. Староіталійське слово *bulla* означало «розпорядження з підвищеною печаткою». Зменшена форма *булетта* означала «записка», «довідка». Французи зробили з цього слова своє *billet* (*біє*) — «записка», «білет». Поки це *біє* дійшло до нас, воно по дорозі — у німців чи поляків — набуло іншого звучання і стало *білетом*.

— Ну, а найпростіші речі — *крейда*, *олівець*, *папір*, — запитаєте ви, — може хоч вони прийшли не з таких далеких країв? Подивимось.

Виявляється, що *крейда* — це глина з острова Крит. Як будівельний матеріал римляни вивозили білу глину з того острова і називали її *крета*. Цей будівельний матеріал почали застосовувати у себе германці, називаючи його *кріда*, *креда*, а потім *крайде*. Від германців слово дійшло й до слов'ян.

Тепер про *олівець*. У давнину писали на пергаменті, який був дуже дорогим матеріалом, тому писати на ньому було справою відповідальною. Щоб писати рівно й красиво, олов'яними кружками проводили на пергаменті лінії, а вже потім по них рівненько й акуратно писали. Пізніше з'явилися олов'яні палички у дерев'яній оправі. В Італії серединки олівців робили також зі сплаву двох частин олова та однієї частини цинку. Олівці набули поширення в Європі. Тоді ж з'явилась і їхня назва у німців — *Bleistift*. де *Blei* — «олово», *stift* можна перекласти як *обрубок*, *стержень*, *штифт*. У нас і в поляків у назві збереглося лише олово — *олівець*, *олувек*. І хоч пізніше олов'яні олівці вийшли з ужитку (вони були замінені графітними), назви *бляйштифт* — *олувек* — *олівець* збереглися.

Говорючи про слово *олівець*, ми згадували *пергамент*. Що це за «папір»? У II ст. до н. е. у Пергамському царстві, яке було розташоване на малоазійському узбережжі, почали обробляти телячі шкури таким способом, що вони ставали придатними для писання на них. Їх старанно вишкрібали з обох боків, вибілювали у вапні, натягали на раму, сушили, а потім обрізали — і виходив гладенький, тонкий і дуже міцний «папір», на якому було зручно писати. За місцем, де його виготовляли і звідки вивозили, цей мате-

ріал назвали *пергамен, пергамент*. Ним користувалися ще досить довго після появи сучасного паперу, бо пергамент був значно міцніший і не псувався так швидко, як папір. На Україні користувалися ним ще у XVI ст.: польські королі писали на ньому грамоти на володіння землею своїм і українським панам. Пергамент можна побачити в музеях і в бібліотеках, де зберігаються старовинні книжки.

Як бачите, навіть такі звичайні предмети шкільного вжитку, як олівець, папір, крейда, виявилися такими ж давніми, як і сама ідея школи, навчання, освіти. Народи-сусіди передавали один одному свої здобутки у цій галузі — і предмети, і їх назви, починаючи від крейди й закінчуючи назвами галузей наук, їх об'єктів і методів дослідження, про що ми поговоримо в наступному розділі. А зараз — «канікули, канікули, веселая пора...» А канікули звідки? Канікули від Сіріуса: Сіріус — зірка у сузір'ї Пса — мав латинську назву *канікула*, бо в латинській мові «собака» — *каніс*, сузір'я Пса — теж *Саніс*. Сонце перебуває у сузір'ї Пса у період з 22 липня до 23 серпня. У цей час у Римі починалась найбільша спека, і римський сенат робив перерву у своїх засіданнях; пізніше — робили перерву в заняттях навчальні заклади; а згодом цей час став постійною, «узаконеною» перервою в заняттях учнів і студентів. Греки першими у ті давні часи дали назву дням, а вже римляни у них запозичили і уявлення, і назву. Так, наприклад, греки вважали, що спека йде не від сонця, а від Сіріуса; це від них пішов вислів «собача спека», який зустрічаємо у німців (*Hundstage — гундстаг*), в англійців (*dogdays — догдейз*), у французів (*jours caniculaires — жур канікюлер*), у росіян (собачья жара).

26. ШКІЛЬНІ ПРЕДМЕТИ

...Учіться, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Т. Шевченко

Спершу ми подивимося, звідки взяли назви деяких наук, що вивчаються в школі, а далі будемо вчитися писати й рахувати, як і належить у початкових класах школи.

Слово *алгебра* — як термін — з'явилося в арабській мові, де *аль-габр* означало «відновлення (розрізаних частин), (рівності)», а слово *габара* — «вправляє (вивих)»,

«відновлює, приводить до нормального стану». Яким чином це загальноновживане арабське слово стало найменуванням науки? Воно потрапило в заголовок книжки арабського математика Мухаммеда ібн-Муси Алхварізі (IX ст.) *Аль-габр ва'ль-муґабала* — «Відновлення і протиставлення».

З Як відомо, у середні віки в Європі розвиток наук завмер, майже припинився під тиском всесильної тоді мертвої церковницької науки. У народів Сходу, особливо в арабів, математика вирвалася далеко вперед. Європейські вчені запозичали в арабів чимало наукових відомостей, а з ними — і наукових термінів. Так, наприклад, знаменитий математичний «містер ікс» — математичне невідоме першими ввели араби. Правда, вони вибрали для цього свою букву *ше*: з неї починалося слово *шей* — «щось», «дещо». Іспанці, коли перекладали вчені трактати арабів, замінили арабський знак *ше* своїм *х*: в їх мові він вимовлявся як *ше*. Французи, коли запозичили *х*, стали називати цю літеру по-своєму — *ікс*. Своїм *іксом* ми завдячуємо, отже, безпосередньо французам, але в першу чергу арабам, які ввели це поняття в обіг.

У нас перший підручник з геометрії був виданий у 1708 р., звався він «Геометрия славенски землемерие» (тут слово *землемерие* — точне калькування грецького слова *гео-метрия*). У цій книжці вперше застосовується цілий ряд термінів геометрії, які походять з грецької мови, але запозичені нами були безпосередньо з країн Західної Європи, де в освіті і науці панувала латинь; це *паралелограм*, *піраміда*, *призма*, *ромб* та ін. Слово *теорема* також грецького походження, буквально значення його — «видовище» (і *теорема*, і *театр* пов'язані з грецьким словом *теомай* — «дивлюся»). Значення слова *теорема* розвивалось від конкретного до абстрактного: у нього з'явилося значення «розгляд чогось», а потім і «розгляд певного твердження для його доказу».

Про походження слова *хімія* є дві думки. Обидві вони цікаві й до певної міри вірогідні, тому заслуговують на увагу. Перша виводить слово *хімія* від грецького слова, яке прийшло через латинь, — *схутіа* — «мистецтво литва». Хоч і дуже далеке це значення від сучасного, проте литво, як і всяка плавка металу, — хімічний процес, так що зв'язок між минулим і сучасним спостерігається. Друге пояснення виводить слово *хімія* з *алхімія*, яке, мабуть, означало «египетська (наука)», бо *хем* — це «Єгипет», точніше «земля» по-египетськи. Науку цю араби назвали єгипетською, бо початки її були закладені в Єгипті після завою-

вання його греками при Олександрі Македонському. Назвати наукою алхімію не можна. Адже це було скоріше фантастичне вчення про перетворення одних речовин в інші, основним завданням якого було, як відомо, перетворення простих металів у золото. Таким чином, за цією версією слово *хімія* — це скорочене слово *алхімія*, утворене, в свою чергу, з двох арабських слів: *аль* — префікс і *хем* — «Єгипет».

А тепер будемо вчитися писати. Спочатку слово *писати* означало лише «розмальовувати фарбами», «покривати щось узорами». Значення слова *писати* було близьке до спільнокореневого з ним слова *пестрѣ, пістрявий; писати* — «створювати твір живопису». Звідси ж походить і слово *писанка* — назва розмальованого великоднього курячого або декоративного, глиняного чи дерев'яного, яйця. Загальновідоме й багатозначне порівняння «мов писанка» — або про щось строкате, яскраво розмальоване, або про щось дуже гарне, або про когось дуже вродливого.

У сучасній українській мові є аж три назви одного добре знайомого вам поняття: *абетка, алфавіт, азбука*, ще є й четверта, застаріла, *альфабет*. *Абетка* — це власне українська назва азбуки, створена за вимовою перших двох літер алфавіту — *а, бе* під впливом інших назв — *азбука, альфабет, abecadlo — абецадло* (у поляків перші три літери *а, бе, це*). Слово *азбука* утворене в давньоруській мові за зразком слів із закінченням на *-а* від давньоруського *азъбуки*, запозиченого із старослов'янської мови, де перші дві літери звалися (зверніть увагу: не вимовлялися, як у попередніх випадках, а звалися) *аз* — «я» і *буки* — «буква». Називати букви повними іменами, щоб їх легко було запам'ятати, почали ще фінікійці. Так, у них перша літера абетки була схожа на обриси голови бика, тому вони її назвали *алеф* — «бик». Друга літера була схожа на обриси будиночка, вони назвали її *бет* — «дім». Коли греки переймали у фінікійців абетку, то взяли у них і назви цих двох перших літер, хоч і не знали значення запозичуваних нижче слів. Їх дещо змінили, пристосувавши до своєї вимоги: з *алеф* зробили *альфа*, а з *бет* — *бета*. Назви цих двох літер, як і назву абетки (*alphabetum*) римляни запозичили у греків. Тепер зрозуміло, звідки взялася застаріла українська назва абетки *альфабет* — вона відтворює майже точно латинське слово *альфабетум*, в свою чергу, запозичене, як і багато чого іншого, у греків. Залишилося з'ясувати, звідки взялися два дуже близьких за звучанням, та все ж неоднакових, слова: *альфабет* і *алфавіт*. Виявляється, що звук,

позначуваний літерою *бета*, у греків вимовлявся неоднаково, і слово *алфавіт* відтворює саме пізньогрецьку вимову, коли цей звук став вимовлятися як *в* і називався *віта*.

Про те, що *азъ* означає «я», ми вже згадували, а от що означає *буки* — «буква»? В усі слов'янські мови це слово прийшло від германців. У них це слово означало і букове дерево, і дощечку з бука, на якій накреслювалися письмена, і літера, вирізана на буковому брусочку. У нас слово *буки* спочатку було назвою літери *б*, а пізніше — будь-якої літери.

А тепер вчимося рахувати, тільки не так, як один учень, який на питання вчителя: «Скільки буде, якщо поділити вісім навпіл» — відповів: «Це залежить від того, як ділити, бо якщо поділимо впоперек, тоді буде два нулі, а якщо вздовж, то буде дві трійки».

Слово *арифметика* запозичено в східнослов'янські мови з грецької, де слово *арітмос* означало «число», а *арітметіке тэхне* — «наука про рахунки, про числа». Грецька літера *тета* вимовлялась і як *т* (звідси латинське *aritmética*, польське і застаріле українське *аритметика*). Сучасна українська форма *арифметика* постала, очевидно, із старого слов'янського *арифмитикия* під впливом польського *aritmetyka* і перейшла до російської мови, звідки пізніше з'явилася в українській мові повторно.

Перш ніж говорити про слово *цифра*, проведемо чітку межу між двома поняттями — «число» і «цифра». Цифр є всього десять: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0, а от чисел є безліч, і кожне з них можна записати з допомогою цих десяти цифр. Таким чином, цифра і число співвідносяться приблизно так, як скажімо буква і слово. Шлях слова *цифра* можна «прокласти» так: арабське *сіфр* — середньовічне латинське, а потім італійське *цифра* — німецьке *Ziffer* — *цифер*, польське і українське *цифра*. Дивлячись на цю «доріжку», можна подумати, що і в арабській мові слово *сіфр* означало певну величину, як в усіх інших щойно названих. А насправді арабське слово означало «пустота»: цим словом араби хотіли передати індійську назву нуля — «знак відсутності». В європейських мовах слово *цифра* стало позначати «усякий знак числа», і лише в англійській мові збереглося «арабське» значення слова: англійське *сіфер* означає «нуль».

Усі перелічені десять цифр дуже давнього походження, саме тому назви їх схожі між собою в усіх споріднених мовах. Слова для позначення великих чисел утворювалися пізніше; тут уже кожен народ виробляв свої найменування,

порівняйте латинське *мілле* з нашим *тисяча* і скажіть, що у них є спільного, крім значення? Проте проходить час, розвиваються різні галузі науки, з'являються знову спільні для багатьох мов слова, створені з античних коренів,— *мільйон*, *мільярд* та ін.

Ми звикли до того, що предмети лічать десятками й сотнями, і вважаємо, що це нормально, так і має бути, а значить — так і було. Отут ми й помиляємось, бо не завжди так було. Ілюстрації до цього — назви чисел *сорок* і *дев'яносто*, які випадають із системи назв десятків. Система виявляє себе досить виразно: *два-десять* — *два-дцять*, *три-десять* — *три-дцять*, *п'ять-десять* — *п'ят-десят*, *шість-десять* — *шіст-десят*. Значить, мало бути і *чотири-десять*, і *дев'ять-десять* (ці форми є в діалектах української мови і в болгарській мові — *четиридесет*, *деветдесет*), а є *сорок* і *дев'яносто*. Чому? Існує думка, що *дев'яносто* — форма, старіша за систему, і виникла вона на базі праслов'янського *невеносъто* (схожі форми були у грецькій мові — *енене-конта* та в латинській — *нонагінта*). Під впливом звучання слова *десять* старе *невен* стало звучати як *девен*. Нова форма — *дев'ятдесять* свого часу була утворена, але не витримала «конкуренції» зі старою формою *дев'яносто*, бо, виявляється, вона була «вузловою» — це було число, за яким вели рахунок нарівні з рахунком на десятки й сотні. У давньоруських пам'ятках є підтвердження цього: там зустрічаємо «два дев'яноста мерных версть...», «за тридєвять земель», «в тридев'ятом царствє».

Вузловим було й 40, яке спочатку звалось *четыредесяте*, а потім *сорок*. Нова форма витіснила стару, бо цим способом рахували шкурки соболя й білки. Саме стільки їх було треба, щоб пошити один *сорок* — стародавній хутрянний одяг (*сорочка* має той самий корінь). Спочатку так рахували лише шкурки, потім це слово стало вживатися в усіх видах рахунків.

Вузлове число дюжи́на (12) з'явилося досить пізно — у XVII ст. З цього часу воно зустрічається в писемних текстах, насамперед у митних книгах. Запозичене це слово з французької мови (*douzaine* — *дузен*), в яку воно прийшло з італійської (*dozzina* — *доціна*), а там його одержали в спадщину від латинської мови (*duodecim* — *дуодецім* — «два над десять»). Після запозичення цього слова ним рахували дрібні предмети (яйця, носові хусточки, білизну, гудзики та ін.). «Чортовою дюжиною» називали число 13, оскільки його взагалі боялися, бо вважали нещасливим.

Вузловим числом є і слово *пáра*, що означає 2 і вживається стосовно до так званих «парних» предметів (рукавички, панчохи, шкарпетки, взуття, погони, серги і багато чого іншого). В основі слова лежить латинське *par* — «рівний», «однаковий». Воно вживалося у тих випадках, коли говорили про двох однолітків, подружжя, нерозлучну пару та ін. Словом *пар* підкреслювалась не тільки кількість предметів, а й їх рівність. Цей відтінок наявний в усіх мовах, які запозичили слово, і в похідних від нього. Наприклад, англійське слово *per* (від латинського *par*) означало «рівний за становищем привілейований дворянин». До нас слово прийшло з німецької мови через польську. У сучасній українській мові слово *пара* нараховує аж десять значень.

Цікаво побудоване слово *тисяча*, яке зараз уже не розкладається на два слова, хоч колись було складене з двох слів: зі слов'янського слова *тук*, *тыти* — «жир», «жиріти» і слова *сет*, пов'язаного з індоєвропейським позначенням цифри 100 (схоже за звучанням на латинське слово *centum* — «сто»). Мабуть, на початку цим словом хотіли сказати: «Це товста сотня», «Це велике сто».

Слово *мільйон* має свою окрему історію. Венеційський купець XIII ст. Марко Поло, повернувшись додому після 24-річних мандрів і розповідаючи про Китай, де він побував, намагався описати величезні багатства, якими володів монгольський хан Хадилай. Для цього він до італійського слова *мілле* — «тисяча» додав суфікс збільшення, згрубілості — *-он-е* (він за значенням відповідає нашому *-ищ-е*). І виходило у нього *мілліоне*, тобто «величезна тисяча», «тисячище». Так народилося слово *мільйон*, яке пізніше почало позначати число «тисяча тисяч». Ніхто не вірив розповідям Марко Поло, усі насміхалися з нього, називаючи «Мессер Марко Мільйон» (зберігся навіть документ, датований 1305 р., де серед поручителів одного венеціанця згадується «благородний пан Марко Поло Мільйон»). Слово стало популярним і поступово увійшло в мову, а «добре ім'я» Марко Поло було очищене від усіляких закидів після того, як у Китаї побували інші купці й пересвідчилися, що майже всі розповіді Марко Поло були правдивими. У нас слово з'явилося за часів Петра I, прийшовши через німецьку або французьку мову.

Ой полети, галка, ой, полети, чорна,
 Да й на Січ риби їсти;
 Ой принеси, галко, ой принеси, чорна,
 Від кошового вісти!

Народна пісня

Передавати вісті на далекі відстані, передавати швидко й безпомилково... Скільки драм і трагедій сталося в минулому саме через те, що якась вістка несвоєчасно потрапила за призначенням! Яких тільки способів не придумували люди, щоб якнайшвидше передавати звістки про перемогу чи поразку, про наближення ворожого війська чи про годину повстання... І скакали гінці, заганяючи коней, і палали козацькі сторожові вежі, повідомляючи про наближення ворога, і ходили по Україні бандуристи й лірники, розносячи вірним людям вісті з Січі, від Богдана Хмельницького... А коли в нас з'явилося саме слово «пошта»?

Ще в Стародавньому Єгипті люди винайшли систему поштового пересування; ця система була вже добре налагоджена в Стародавньому Римі: існували поштові станції, на них можна було поміняти коней; змінювалися й люди, які цю пошту перевозили. Вже за імператора Октавіана Августа, в I ст. н. е., у римському війську для перевезення вантажів, повідомлень і наказів споряджалися спеціальні кінні гінці, які звалися *еквітес позіті* від *еквус* — «кінь»; *поне́ре* — «ставити», «споряджувати». Від слова *позіті* і утворилося італійське *поста*, англійське *пост*, польське *пошта*, українське *пошта*, російське *почта*.

Слово *пошта* вперше у нас згадується в угоді про встановлення поштового зв'язку між Росією й Польшею в 1667 р. Всередині держави поштовий зв'язок почали запроваджувати з 1672 р. У польську мову слово проникло з італійської. Взагалі Італія подарувала світові свій винахід — пошту — разом з цілим рядом слів, які пошту обслуговували: *кур'єр* (гінець), *кореспонденція* (буквально «взаємне відповідання»), *естафета* (буквально «доручення стремінному»), *бандероль* (буквально «прапорець», «паперовий пояс з адресою»), *бюлетень* («оголошення») та інші.

На час появи в Росії слово *пошта* мало ширше значення, ніж сьогодні: крім кореспонденції, *поштою* звалася й карета, яка везла подорожніх, їх речі, та й сам вид подорожування. Сучасне *почта* і в російській мові спочатку вимовлялось як *пошта*, але пізніше така вимова стала

вважатись «простонародною» (як *што, скушно*). В літературну російську мову увійшло вже «виправлене» слово *почта*.

З розвитком техніки зростали й швидкості передачі повідомлень на далекі відстані. Листи, які раніше були найшвидшим способом спілкування між віддаленими населеними пунктами, поступаються місцем т е л е ф о н о г р а м і, телеграмі, радіограмі.

У грецькій мові було слово *графо* — «пишу», «зображую» і слово *грама* — «літера», «написання». У складних словах *грама* означає «запис», «графічне зображення», а перші частини слів *телеграма, телефонограма, радіограма* називають спосіб, яким записано й передано повідомлення (~~телефон, телеграф~~ радіо). Усі ці слова позначають для нас буденні речі; усі пристрої, завдяки яким здійснювалась передача повідомлень, сконструйовані порівняно недавно — у минулому столітті. Але однотипність утворення цих назв не повинна присипляти нашої уваги. Здається, що можна до нашого ряду додати й слово *стенограма* — адже за способом творення це рідна сестра всіх шойно перелічених. Та придивімося до цього слова ближче. У словниках сказано, що це «стенографічний запис промови, доповіді, переговорів тощо», що *стенос* по-грецькому «вузький», «обмежений», а в складних словах означає «скорочений», «обмежений». Отже, *стенографія* — це спосіб швидкопису, система знаків, якими можна швидко й дослівно записати чиесь усне мовлення. Виходить, що це слово — породження нашого століття — часу космічних швидкостей, бурхливого потоку інформації, напруженого ритму життя, який змушує шукати все нові й нові способи ущільнювати час? Та не будем послішати, пошукаємо відомостей більш вірогідних, ніж наші здогади. Знаходимо: відомий лінгвіст з Німецької Демократичної Республіки Герберт Боге в довіднику про античну і середньовічну стенографію повідомляє, що ще в 63 р. до н. е. обвинувачувальна промова проти заколотників була зафіксована писарем римського сенату з застосуванням прийомів стенографії, яка звалась тоді *нотогографія*. От і виходить, що «стенограма» старша за радіо-, теле- і телефонограму усього-на-всього на якихось дві тисячі років — як явище (нова назва, як і нові види запису, склалися в XVII ст.).

Наше сьогодні важко уявити собі без газети. І з'явилась газета тому, що людям дуже потрібні були свіжі, найновіші повідомлення про найголовніші події життя. У середньовічній Європі місцями, де люди могли довіда-

тися про те, що робиться в світі, були великі торговельні міста, порти, культурні центри. У XVI ст. у Венеції з'явилось спеціальне бюро, яке збирало відомості про події політичного життя, про ціни на товари, про прибуття кораблів та ін. У місті навіть існував цех «записувачів новин». У Франції з'явилися рукописні листки з повідомленнями про новини міського життя, життя при дворі, вміщувалися тут і чутки, і різні випадки та пригоди. У Німеччині торгівці Фуггери видавали в Лейпцігу рукописну газету (у Фуггерів були спеціальні агенти, які збирали для них відомості в різних великих містах світу).

Слово *газета* прийшло в мови інших народів Європи з італійської. Свого часу з перської мови в латинську було запозичено слово *газа* — «скарб», «царська казна». В італійській мові від нього була утворена зменшена форма — *газетта*: так називали дрібну срібну монету, яку треба було заплатити за читання. Поступово назва монети перейшла на саму газету. Є й інше пояснення: в італійській мові є також слово *гацца*, яке означає «сорока», *газзетта* мало б означати «сороченятко». Підставою до називання газети сорокою була така: перші газети взяли собі за емблему сороку — символ лісової поширювачки новин (недарма ж кажуть «сорока на хвості принесла» про щойно почуту новину).

У розмовну мову слово *газета* широко увійшло після створення 1631 р. Теофрастом Ренодо французької «Ля газетт», дуже популярної серед читачів. У часи, про які йде мова, газети виходили дуже малим тиражем, бо техніка друку була недосконала, читачів було мало (основна маса народу в європейських країнах була неписьменна), випуск газети коштував дорого. Знаменний вплив на розвиток газетної справи мали революційні події в Європі кінця XVIII ст. й усього XIX ст.

1 червня 1848 р. в Кельні вийшов перший номер знаменитої газети К. Маркса і Ф. Енгельса — «Нойе райніше цайтунг», про яку В. І. Ленін казав, що це найкращий, неперевершений орган революційного пролетаріату.

У Росії газети з'явилися одночасно з появою їх у країнах Західної Європи. Примірник першої рукописної газети «Куранти», який дійшов до нас, датований 1621 р.

Наша газета «Правда» почала виходити у 1912 р. Вона мала величезне значення для розвитку революційного руху в Росії, для долі соціалістичної революції. Це була й є наша найважливіша партійна газета.

П а р т і я — це політична організація; вона є найвищою

формою організації якого-небудь класу і водночас найактивнішою частиною цього класу; вона захищає його інтереси й керує боротьбою з ворожими класами. В європейській мові слово *partia* було взяте з французької мови, де воно звучить як *partii* (*partie*). Походить воно з латинської мови, в якій було дієслово *partiri* — «ділити», «розділяти» і іменник *pars* (*partis*) — «частина», «галузь». У російську та українську мови слово прийшло через німецьку (*Partie*) або польську (*partia*) мови. З'явилося воно в Росії у XVIII ст. з дещо іншим, старішим значенням: у Петра I в записі 1721 р. зустрічається вислів *partia хлеба* — слово вже запозичене, але його суспільно-політичне значення ще чітко не сформувалося.

«Предком», «праотцем» нашої газети вважається бюлетень. Бюлетені випускались в Римі за розпорядженням Юлія Цезаря в I ст. до н. е., проіснували до початку IV ст. Вони вміщували короткі протоколи засідань сенату (*Acta senatus*); були ще бюлетені, які повідомляли про інші події з життя римлян (*Acta diurna populi Romani*). Писалися вони на спеціальних дошках, вкритих гіпсом, які ставилися в людних місцях. Копії з них писарі сенату знімали й розсилали в інші міста та в провінції Римської держави. Щось схоже на римські бюлетені, та все ж ближче до сучасної газети, існувало й на Сході — в Китаї.

Слово *бюлетень* у давні часи мало такого поважного родича, як *булла*. У середньовічній латині це слово, значення якого «грамота», «документ», вживалося як назва важливих державних і церковних документів. В італійській мові зменшена форма цього слова — *буллеттіно* почала вживатися як назва будь-якої записки. Крім того, слово *бюлетень* мало ще значення «листок» і «коротке повідомлення». Французи взяли це слово в італійців і передали його, як естафету, далі: німцям, слов'янам. У сучасній мові це слово має кілька значень. Основне — «коротке офіційне повідомлення про події, які мають суспільне значення» (отже, це матеріал, вміщений у газеті, а не сама газета). Друге значення: «назва деяких періодичних видань». *Бюлетень* — це ще також виборчий листок (*виборчий бюлетень*) і листок неприцездатності (так вживають це слово в розмовній мові).

Був час, коли і *прокламація* позначала один зі способів поширювати новини. Латинською мовою *клараре* — «кричати», *проклараре* — «проголошувати». Звідси *прокламація* в стародавньому Римі — «проголошення», «повідомлення». Але це було не писемне, а усне повідомлення, і

робили його спеціальні оповісники. У нас прокламація — «друкований або рукописний агітаційний листок злободенного політичного змісту»; «листівка», найчастіше — «революційна листівка».

Володимир Ілліч Ленін назвав газету «колективним агітатором». Слова агітатор і агент мають спільний корінь: *agitare* і *agere* по-латині — «рухати», *agitatio* — «приведення в рух», *agітатор* — «той, що рухає: візник», *агєнс* — «той, що діє». Слово до нас прийшло з німецької мови, де є і *агітірен* («агітувати») і *агітаціон* («агітація») і *агітатор*.

Та широко відомим слово стало не в Німеччині, а в Англії наприкінці XVIII ст. Як свідчать дослідники, в Англії це слово було засвідчене 1780 р. на позначення народного агітатора і пропагандиста. Член англійського парламенту ірландець О'Коннел в 30-их роках XIX ст. самовіддано і пристрасно боровся за автономію Ірландії та за демократизацію англійського виборчого права. Його почали називати агітатором. І сам О'Коннел, і його діяльність, і його нове «ім'я» набули розголосу, стали відомі не лише в Англії, а й за її межами. Слово *агітатор* почало часто вживатися і в інших мовах, особливо у другій половині XIX ст., коли громи революції прокочувалися над Європою.

Преса в дореволюційній Росії виконувала важливу роль у вихованні класової свідомості. Слово *преса* з'явилося у нас лише у XIX ст. як запозичення з французької мови (через посередництво німецької мови) і вживається на позначення всіх періодичних видань. Ціла плеяда видатних мислителів і громадських діячів Росії вводила через пресу нові поняття і нові слова, знайомила з ними свого читача.

Гостра політична боротьба точилася на сторінках тогочасних (йдеться про II половину XIX ст.) газет і журналів. З'явилися і статті образливого, наклепницького характеру. Вони зветься *п'асквіями*. Ось яку історію розповідає про це слово письменник Є. Вартаньян. Років 500 тому жив у Римі швець Пасквіно — людина гостра на слово й на-смішкувата. Від його в'їдливих жартів добре діставалося й зарозумілим співвітчизникам, і тим порядкам, які встановили правителі Риму. Дотепи й дошкульні репліки шевця швидко підхоплювалися замовниками, передавалися від людини до людини, від дому до дому і ставали відомі всім римлянам. Можливо, так би й забулося ім'я Пасквіно — хіба мало жило на землі дотепних людей, які не залишили

після себе ні сліду, ні пам'яті,— якби не одна обставина. Неподаляк від житла Пасквіно була викопана з землі спотворена антична статуя. Навколишні жителі одразу ж поставили її й назвали ім'ям веселого шевця. А скоро люди почали знаходити прикріплені до статуї Пасквіно непідписані рукописні листки, в яких висміювалися сильні світу цього. Були там також малюнки з підписами в стилі і в дусі Пасквіно. Їм дали назву — *пасквіади*. У Росію слово прийшло в часи Д. І. Фонвізіна через німецьку мову й вимовлялося спочатку *пашквіль*, пізніше — *пасквіль*. Значення слова сьогодні: «писанина образливого, наклепницького характеру»; *пасквілянт* — «літератор, у творах якого містяться нападки на кого-небудь або на що-небудь».

Газети в усіх країнах за час свого існування були виразниками поглядів певних класів і суспільних груп. Тому ніде, мабуть, так виразно не простежувалася відмінність у словесних засобах вираження, які давали певну оцінку суспільним явищам. Оцінювалася і сама газета — як суспільне явище. Так, вислови *жовта преса*, *жовтий репортер* вживаються на позначення безпринципності, цинізму, брехливості буржуазної преси найнижчого гатунку. Кажуть, що вислів *жовта преса* має таке походження. Газетний магнат Р. Херст-старший пустив в обіг так звані комікси, побудовані за принципом «мінімум тексту, максимум малюнків». Сам він цей свій «винахід» цинічно іменував «пресою для неписьменних». Перші цикли коміксів розповідали про пригоди «жовтого» хлопчика. Звідси бере початок збагачення ініціатора цих публікацій. Кажуть, що нащадкам цього Херста було передано сумнівну честь займати спадковий трон магнатів *жовтої* — брехливої, цинічної, реакційної і продажної — *преси*.

Є такий вислів: «Гуси Рим врятували, а качки можуть увесь світ загубити». Про римських гусей, які прокинулись, коли почули наближення ворогів, і своїм криком розбудили охорону, ви, очевидно, чули. А качки? Це, виявляється, не просто качки, а *газетні качки*, вигадки, які можуть накоїти багато лиха. Вислів цей з'явився в XVII ст. в середовищі німецьких газетярів, а потім проникнув у загальнонародну мову. З німецької мови потрапив і до нас. Після сумнівних, хоч і дуже потрібних для збільшення тиражу газети новин і повідомлень, ставилися літери *NT*, якими газетяр нібито відхрещувався від повідомлення, знімаючи з себе відповідальність за його правдивість. Ці літери були скороченням латинського вислову *non testatur* — «не перевірено». Скорочення звучало *en-te*, а по-німецьки *Ente*

«качка». Так мирна й безневинна качка стала символом найбезсоромніших журналістських «домислів і вигадок», далеко не безневинних, а часом і дуже шкідливих та небезпечних.

28. МИСТЕЦТВО

... Військо йде, короговки мають,
Попереду музиченьки грають...

Народна пісня

М

у зика у найрізноманітніших її виявах існує на землі стільки ж, скільки живе людина. Але характер її, види, призначення змінювалися з часом до невпізнання. Одне можна сказати: музика в усі часи супроводжувала людину від колиски до могили.

До нас слово *му́зика* прийшло дуже давно — ще в XII ст. як частка античної культури. У еллінів слово *му́сіке* означало і «музика», і «гармонія», і «поезія», і навіть «освіта». До нас слово прийшло із значенням «мистецтво гармонії і гри на музичних інструментах». Шлях цього слова від еллінів і до нас не був ні прямим, ні легким. Спочатку слово *музика* потрапило в латинську мову, звідси в західноєвропейські (німецьку, французьку, італійську). У російську мову воно увійшло через українську з польської, про що свідчить вимова цього слова у певних його значеннях в сучасній українській мові («троїсті музи́ки», «ой пішла б я на музи́ки...»), а також вимова його в російській мові (XVIII—XIX ст.) з наголосом на передостанньому складі, як у польській мові, що засвідчено, зокрема, в таких рядках «Євгенія Онегіна»:

Приехал ротный командир,
Вошел... Ах, новость, да какая!
Музы́ка будет полковая!

Новий наголос (*му́зика*) у слова з'явився, як вважають, під впливом німецької мови або за зразком латино-італійським. Слово *музика* — член «статечної» родини, куди входять і *музи*, і *музеї*. Музи у греків були покровительками різних видів мистецтв і наук, а грецьке слово *мусейон* означало «місце перебування муз, богинь мистецтва і науки». У латинській мові *мусейон* перетворився на *музеум*, а звідти звичним шляхом — у мови європейських народів і до нас, де *музеум* став *музеєм*.

Змінило своє значення і слово хор. У давньогрецькій мові *хорос* — «група танцюристів і співаків», а також «груповий танець». До нас слово прийшло разом з церковним християнським співом.

Ще далі від сучасного значення і вживання стоїть слово оркестр. Грецьке слово *орхестра* похідне від дієслова *орхеомай* — «танцювати» і позначало майданчик перед сценою театру, призначений для співаків, музикантів, танцюристів. До нас слово йшло через латинську, італійську, німецьку мови, змінюючи й уточнюючи своє значення. Сьогодні у нас *оркестр* — багатозначне слово: воно означає і «ансамбль музичних інструментів, які одночасно беруть участь у виконанні музичного твору», і «група музикантів, що спільно виконують музичний твір на різних інструментах», і «партія ансамблю в складному музичному творі», і «місце перед сценою, де розміщуються музиканти».

Змінило значення і слово гімн. Ми в це слово вкладаємо насамперед таке значення: «урочиста пісня, прийнята як символ державної або класової єдності», хоча в цьому слові зберігається і старе значення — «урочиста хвалебна пісня або музичний твір на честь певної людини або події». Саме з таким значенням воно і вживалось спочатку у греків, потім у римлян. Цікаво, що слово це прийшло до нас у тій формі, як воно вимовлялось (з придином — *гімнос*), а не в тій формі, як воно писалося (без придихового *с*). Це найчастіше була хвалебна пісня на честь героя.

Та ось у нашу «грецьку хорову музику» вливається латинська мова: чується такт — що є і «частиною музичної фрази», і «ритмом руху», і «почуттям міри у ставленні до людей». Слово це утворене від латинського *тангере* — «доторкатися», *тактіо* — «дотик» (звідси, до речі, й термін *тангенс*).

Латинська мова дала нам і слово концерт. Було у римлян слово *цертаре* — «бути суперником», *концертаре* — «змагатися». Означало воно «змагання співаків і музикантів». Шлях його до нас — через німецьку мову, а в німецьку воно прийшло з італійської.

Назви видів музичних творів до нас приходили здебільшого з італійської мови через німецьку або французьку, частина — прямо з італійської мови. А оскільки по дорозі з ними ніяких несподіванок не траплялося, то й зупинитися на них ми не будемо. Інша річ, коли слово зазнало пригод, як, наприклад, *каприччіо* — «музична інструментальна віртуозна п'еса примхливого характеру, яка

відзначається багатством несподіваних ефектних зворотів». Слово *капріціо* в італійській мові означає «примха», «каприз», а буквально — «козячі витівки», «козячі манери», бо *капра* — і в латинській мові і, пізніше, в італійській, — «коза». Звідси й оцінка поведінки людини — «козячі вибрики», і назва музичного твору — химерного, несподіваного в переходах і оркестровці — *капріччіо*. У нас вживається слово *каприз* як синонім до «примха», «химера», «вередування», «забаганка». Слухаючи *капріччіо*, легко уявити собі граціозну кізочку, яка то скаче, то зупиняється, то начебто танцює, то сердиться (на жаль, людські *капризи* спостерігати значно менш приємно).

Тепер згадаємо про деякі музичні інструменти, насамперед про ті, доля яких була химерною, *капризною*. Так, старовинний український щипковий інструмент — *бандура* — виявився... не українським. Точніше, назва *бандури* виникла з назви старовинного грецького музичного інструмента. У греків було слово *пандура*, яке означало музичний інструмент, що ми його сьогодні зємо *цитра*. Майже без змін слово перейшло в латинську і італійську мови. Італійці це слово передали полякам, які зробили з нього *бандура*; від поляків слово взяли ми, але історія його на цьому не кінчається. В італійській мові слово *пандога* змінилося в *mandoga*, *mandola*; зменшена форма цього слова — *mandolino*. Так виник «варіант» *бандури* — *мандоліна*. Кажуть, що навіть *банджо* (англійське *banjo*) взяло свій початок звідси ж.

Від *кіфари* та її назви пішла назва двох щипкових інструментів — *гітара* і *цитра*. В епоху Петра I в російську мову з Заходу проникає слово *кітара* (як назва *гітари*), проте протрималось це слово в російській мові недовго. Як ми вже знаємо, грецьке слово *кіфара* було запозичене в латинську мову, проте, виявляється, не лише у формі *кіфара* (*kithara*), а й у формі *кітара* (*cithara*). Потрапляючи в різні західноєвропейські мови, слово дало в іспанській мові слово *кітара* (*gítara*) — «гітара» і *сітара* (*citara*) — «цитра». У французькій мові — *кітара* (*gítar*) — «гітара» і *сітара* (*citara*) — «цитра». В німецькій мові *гітара* (*Gitarre*) — «гітара» — *зітер* (*Zither*) — «цитра». У нас зараз є три слова: *кіфара* — давньогрецький музичний інструмент, схожий на ліру; *гітара* і *цитра* — сучасні музичні щипкові інструменти.

А тепер про *баян*. Так було названо гармонію принципово нового типу, винайдену у 1870 р. тульським кустарем Білобородовим. Тула вже з тридцятих років XIX ст.

стала значним — чи не найбільшим — центром виготовлення гармоній. Слово *гармонія* (*гармоніка*) запозичене з німецької або англійської, а походить воно з грецької мови. Російські майстри створили багато різновидів гармоній, які стали улюбленим інструментом не лише росіян, а й татар, марійців та ін. Винайдений Білобородовим інструмент був першою у світі хроматичною гармонією, яка мала в клавіатурі правої руки всі 12 звуків сучасної музичної системи. Один час вважали винахідником цієї гармонії Мірвальда з Баварії, але його інструмент з'явився тільки в 1891 р. Цей новий інструмент став загальним улюбленцем, і один з гармоністів-професіоналістів (Орлинський-Титаренко) пізніше назвав його на честь давньоруського співця-дружинника кінця XI — початку XII ст. Бояна — *боюном*, *баяном* (а з'явилося під впливом так званого «акання» — вимови ненаголошеного *о* як *а* в російській мові). Назва була прийнята, слово увійшло спочатку у російську, а там і в інші мови.

Цікава історія слова *рояль*. Існував такий старовинний струнний щипковий клавішний інструмент — *клавесін* — попередник сучасного *фортепіано* (італійське слово, складене з *forte* — «гучний» і *piano* — «тихий»). Назва *клавесин* утворена від латинського *klavis* — «ключ». У Франції було створено дві поліпшених моделі клавесинів — *рояль* — «королівський» і *імперіаль* — «імператорський». Модель «рояль клавесин» завоювала любов і визнання любителів музики як у Франції, так і за її межами. Друга — «імперіаль клавесин» успіху не мала. В Росії, де французька мова у привілейованих верствах суспільства була дуже поширена і добре знана, означення *рояль* — «королівський» було перенесено на новий інструмент і стало його основною назвою. Виходить, що *рояль* (назва інструмента) — це французьке слово, якого немає у французькій мові.

На черзі інший вид мистецтва — художня література (*literatura* в латинській мові — «написане», «рукопис», від *littera* — «буква», «літера»). Сьогодні слово *трагедія* — це драматичний жанр, твори якого відзначаються гостротою та непримиренністю конфлікту особистого чи громадського характеру й закінчуються звичайно тим, що герой гине. Шекспірівські твори — вершина цього жанру — викликають особливу шану до нього. І тому для нас слово *трагедія* оточене своєрідним ореолом. А саме слово в мові, з якої походить, мало досить прозаїчне буквально значення. У греків слово *трагодія* означало «пісня козлів» і виникло з культу грецького бога рослинності й плідності Діоніса.

На приурочених йому святах співав хор, який вів діалог з солістом, корифеєм. За легендою, Діоніса супроводжували козлоногі істоти — сатири. Спів хору козлоногих сатирів і дістав початкову назву *трагодія*. Пізніше суть *трагедії* змінилась, розширилась, слово наповнилося новим значенням, а назва залишилась і дійшла до наших днів.

Р о м а н о м ми називаємо великий за розміром і складний за побудовою прозовий твір художньої літератури, в якому широко охоплені життєві події, глибоко розкривається історія формування характерів персонажів. Слово *роман* походить від латинського *романус*, що значить «римський». Коли говорили про людину *романус*, то це означало, що ця людина — римлянин. Крім поняття «латинська мова», існувало поняття «романська мова». Це народна мова раннього італійського середньовіччя. Саме цією мовою й почали писатися романи, а від назви мови й утворилась назва жанру (класичною латинською мовою романів не писали).

Н о в е л о ю ми називаємо невеликий за обсягом художній твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом. У латинській мові *новус* — «новий», *новелла* — «новинка», «новина». Якась дуже цікава новина, якась несподіванка клалась в основу новели з самого початку її існування. Тепер є й певні композиційно-архітектонічні вимоги до новели, а не лише змістово-тематичні, проте зміст новели в наш час повинен бути несподіваним — «новим».

Завжди особливою популярністю в читачів користувалися гумористичні твори. Слово **г у м о р** запозичено з латинської мови через польську, але в латинській мові це слово не означало веселощів, а мало досить дивне й несхоже на сучасне значення — «волога», «рідина». Виявляється, у середньовічній медицині це слово позначало «соки організму, що впливають на настрій». Одним з чотирьох «соків» і був, мабуть, той, що викликав добрий настрій, веселощі.

С л о в о т и п у сучасній мові — багатозначне. Одне з його значень: «художній образ у літературі та мистецтві, у якому узагальнено найхарактерніші риси певної групи людей». Який же довжелезний шлях пройшло це слово, майже не змінюючись зовні (латинське *typus* — це наше «тип», тільки з чужим закінченням). Починалося все від грецького слова *τύπος* — «удар», «натиск», «надавлювання». Далі значення слова розвивалося у такому напрямку: від «надавлювання» взагалі до того надавлювання, яке залишає відбиток, потім до самого сліду — це вже «печать», «штем-

пель». І на самому кінці з'являється абстрактне, узагальнююче «взірець», «зразок», «модель», «форма» і переносне — характеристика людини (у розмовному мовленні ця характеристика негативна, наприклад: «Гляньте на цього типа!»).

Безліч усяких типів і «типів» пройшло перед нашими очима при читанні художніх творів, багато з них залишилося і в пам'яті, і в мові (плюшкіни, глитаї, пузирі, калитки — по один бік; Овід, горьківська мати, Павка Корчагін та інші — по другий). Ми не маємо змоги зупинитися на них. А от про одного такого «типового представника» все ж згадаємо. Йдеться про представника гномів — тих самих гномів, які начебто живуть у надрах землі, у глибинах гір і охороняють підземні скарби. Гномів, кажуть, видумав і дав їм ім'я, утворивши його від грецького *геномос* («житель землі»), німецький природознавець Парацельс (це його латинське ім'я, а справжнє німецьке його ім'я було Філіпп Ауреол Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм (1493—1541). Таємниче життя земних глибин він не лише оживив, олюднив, населивши гномами, а й примусив повірити в їх існування. Пояснюється це просто: людям було незвично й моторошно в глибоких штольнях, там постійно їх чекали зловісні таємниці і небезпеки, тому й потрібне було уособлення цих таємничих, ворожих сил; цим уособленням і стали гноми. Деякі гноми мали навіть власні імена. Був гном, якого звали Кобольд. Саме на його честь значно пізніше метал кобальт одержав свою назву. Від імені гнома Купферніккеля було утворено назву металу нікель. Виходить, що гноми все ж потроху віддавали людям свої секрети, а ті на їх честь називали іменами гномів здобуте. Все це так, але все це робилося жартома, бо в той час, коли металам давали ці назви, люди вже давно не вірили в існування гномів.

29. ТЕАТР

...І так йому хотілось заспівать,
Як у театрі не було ніколи!

М. Рильський

а ось ми вже в залі, чекаємо появи артистів (а може акторів?). Обидва слова є в українській мові, вони близькі за значенням, але не тотожні. Розглянемо їх. Актор — це виконавець (професіонал) ролей у театраль-

них виставах, рідня *агента* — обидва беруть свій початок від латинського *агеге* (*агере*) — «рухати», «діяти». В латинській мові *актор* — «ділок»; у французькій мові, куди слово перейшло з латинської, *астеур* — *актёр* — «дійова особа на театральних підмостках», «той, хто грає на сцені». Переносне значення цього слова має негативний відтінок: так говорять на людину, яка показує себе не такою, якою вона є насправді (прикидається).

Слово *артист* ширше за значенням: так називають людину, яка публічно виконує твори мистецтва. Це може бути і *актор*, і співак, і музикант і ін. Слово утворене ще в латинській мові, де *агс* (род. відм. *artis*) — «мистецтво», *артіста* — «освічена людина», «магістр мистецтв». Переносне значення слова *артист* — «той, хто досяг високої майстерності в будь-якій галузі», «митець». Обидва слова — і *актор*, і *артист* — прийшли до нас через французьку мову. Таких людей ще шанобливо звать *митець*, *художник*, *майстер*, *маестро*, *метр*.

Родина слова *майстер* строката: є в ній особи поважні — *магістр*, *маестро*, *метр*, просто *містер*, а є й звичайні люди — *майстер*, *метрдотель*, просто *маста́к*. Усі вони мають спільного «предка» — латинське слово *магістер* — «начальник», «наставник», «учитель», хоча приходили вони до нас із різних мов: *маестро* — з італійської, *містер* — з англійської, *метр* (наставник) і *метрдотель* — з французької.

У слові *художник* і сьогодні ще живе старе його значення «золоті руки», «людина, що вміє зробити своїми руками досконалу річ». Значить, у слові *художник* мало б бути щось, пов'язане з рукою. Так воно і є: у старослов'янській мові це слово було утворене від прикметника *х(он)-дог*, а цей *хондог*, в свою чергу, близький до готського *гандугс* — «умілий у ремеслі, у рукомеслі», бо ж в основі готського слова лежить *ганд* — «рука».

Якби сьогодні побудувати такий синонімічний ряд: *майстер*, *художник*, *хитрун*, — то третє слово першими двома було б сприйняте як образа. Адже сьогодні *хитрун*, *хитрюга*, *хитряк* — це людина, в характері якої або в поведінці є хитрощі, нечесні вчинки. Сьогодні — так. А раніше? Ось говорить один з персонажів роману «Отчий світильник» Р. Федоріва: — «Хтось у сріблі-златі кохається, шпарує резану до резани, — говорив, бувало, гостям Іван Русин, — а я витворами людського духу і рук *хитрецьких* люблюся». Якби мову Русина передати сучасними словами, то це було б: — «Хтось у сріблі-золоті кохається, складає карбованець

до карбованця, а я витворами людського духу і рук *умілих* милуюся». Слово *хытръ* у давньоруській мові означало «знаючий, досвідчений, вмілий» (про лікаря), у болгар і зараз *хитар* — розумний, сербохорватське *хитар* — «швидкий, досвідчений, спритний, хитрий»... Помічаєте, де з'являється *хитрий* у нашому сучасному значенні? Там, де є значення «спритний», «проворний». Виходить, що швидкість реакції людини викликає миттєву появу нових ходів думки: людина, як лис, що заплутує сліди, ховає свої справжні наміри, миттєво підставляє замість них неправдиві. Так поступово у слова *хитрий* — «умілий» з'являється негативний відтінок значення: «спритний», «проворний», а далі — «той, що діє обманними шляхами, підступний, лукавий».

Склалося так, що в усіх європейських мовах музичні терміни — італійського походження. Пояснюється це тим, що, базуючись на давньоримській спадщині, Італія порівняно рано створила свою музичну культуру. Разом з церковним співом з Риму пізніше розходився по Європі й музичний словник. Так, в основу найменування співаків було покладено висоту їх голосів: а л ь т — *альтус* — латинське «високий»; с о п р а н о — італійське «верхній» (утворене від середньовічного латинського слова *супранус* — «верхній»); б а с — у середньовічній латинській мові «важкий»; с о л і с т — від латинського *солус* — «один». Окремо стоїть слово т е н о р, утворене від латинського *тенере* — «тримати» (у середньовічній багатоголосій музиці цей голос «тримав» основну мелодію).

Слово б а л е р и н а теж італійське. Воно з'явилося у нас у другій половині ХІХ ст. Привезли це слово італійські танцівниці, які володіли надзвичайною на ті часи технікою. Італійське слово *ballerina* якраз і означає «танцівниця, яка володіє всіма таємницями техніки балетного мистецтва».

Та ось пройшла п р е м'є р а (від французького *premier* — *премієр* — «перша») — перша вистава п'єси в театрі, естрадної, концертної або циркової програми (іноді це кілька перших вистав). На сцені (у переносному вже значенні) з'являються критики. Слово к р и т и к а походить від грецького *критікос* — «здатний розрізняти, розбирати, судити». Воно засвідчене в російському словнику в 1780 р.

Критика оцінює виступи, тільки оцінки ці дуже різноманітні, починаючи від *халтура* (про гру акторів і взагалі про несумлінну роботу) і *макулатура* (про якість п'єси)

і закінчуючи словом *шедевр*. Щоб точно визначити, добрі це чи погані оцінки, треба знати значення цих слів.

Слово *халтура* не таке нове, яким може здатися. З'явилося воно, скоріше всього, у нас на Україні в середовищі духовенства. Так вони називали поминки (ширше — взагалі можливість харчування задарма). Пізніше слово набуло значення «пожива». У мові московських попів слово це означало службу в чужій парафії (поживу за чужий рахунок). Потім слово потрапило і в акторське середовище. Тут *халтурою* звали гастрольні поїздки, виступи на чужих сценах, інші підробітки. У сучасній мові *халтура* — «побічний легкий заробіток понад основний, звичайний». З'явилося ще одне значення: «несумлінна, неакуратна робота, виконана без достатнього знання справи, без почуття відповідальності». Твори дуже низької якості, бездарні, вторинні (так звана «література з літератури»), списані або просто крадені (останні — це *плагіат* — від латинського *плагіо* — «викрадаю») називають часто узагальнено — *макулатурою*. Проте це не основне і не перше значення цього слова. Від латинського *макуларе* — «плямити», «бруднити» (*макула* — «пляма») було утворене свого часу слово *макулатура*, яке означало друкарський брак — нечітко або брудно видруковані аркуші, тобто спочатку це було слово вузькопрофесійне. Пізніше слово набуло ще одного значення — «усякий старий папір і паперові відходи, які йдуть на переробку як вторинна сировина». Звідси виникло й переносне значення слова, в якому вже йдеться не про папір низької якості, а про те, що на папері.

У недоброчливій рецензії (бувають і такі) може промайнути і слово *фокус* як оцінка режисерських «пошуків». *Фокус* — цікаве слово тим, що у звуковій оболонці його живе, власне кажучи, два різних слова. Одне з них — термін оптики, геометрії, медицини (походить від латинського *фокус* — «вогнище», «осередок»). Друге слово *фокус* означає прийом, трюк, заснований на обмані зору за допомогою швидких вправних рухів, підсобних засобів. У переносному значенні — «явище, подія, що вражають своєю незвичайністю, несподіваністю». З'явилося це слово в часи середньовіччя, в середовищі бродячих циркачів, які, показуючи свої номери, викрикували в найвідповідальнішу хвилину таємничі слова *хокус-покус!* Цими словами вони передражнявали католицьких священиків. Під час меси (богослужіння) священики демонстрували «чудо», начебто перетворюючи вино в кров, а хліб — у тіло загиблого за людство Ісуса Христа. При цьому вони голосно вимовляли

таємничі латинські слова: *gok est kórnyc méum* — «ось тіло моє». Саме в цей момент начебто й здійснювалося «перетворення», «чудо». Циркачі не вірили в чудеса, тому й повторювали цю фразу, висміюючи її, але повторювали неточно, приблизно (*хóкyc-пóкyc*), бо інакше горіти б їм на вогнищах інквізиції. Цікаво, що мовознавці розгадали таємницю циркових фокусників, а от католицькі священники так і не здогадалися, що їх передражнюють, висміюють.

Проте найстрашніше слово *фіаско* — «повна поразка», «провал». Є два пояснення походження цього вислову-оцінки. Італійською мовою *фіаско* — звичайна пляшка. Вважається, що венеційські складуви, коли в них не виходив коштовний келих чи ваза, щоб не випускати браку, робили з заготовки звичайну пляшку. Слово *фіаско* в переносному значенні почало вживатися як синонім до «невдача», «неуспіх», поширилося в мові. Вважається, що звідси походить і звичай — вішати пляшку на шию невдахам-акторам.

Є й інше пояснення. У Флоренції виступав відомий актор-комік Біанконеллі. Він звичайно виходив на сцену з якимсь предметом, що служив йому об'єктом для гри, дотепів. На цей раз він вийшов з пляшкою в руках. Проте його дотепи й репліки були невдалими, виступ провалився, публіка освистала актора. Біанконеллі із словами: «Це ти, *фіаско*, винна в усьому!» — розлючено жбурнув пляшку об землю. Цей епізод став сенсацією. У Флоренції, а потім і в Тоскані, Болоньї, Венеції, де виступав знаменитий арлекін, з'явився вислів *фіаско Біанконеллі*. Так почали казати про невдачу, провал уже будь-якого актора. Проходить час. Ім'я Біанконеллі забувається навіть в Італії. А в багатьох мовах світу з'являється *фіаско* — «повна поразка», «провал».

Французьке *шедевр* буквально означає «зразок творення». Так у середньовічних цехах звався виріб, який необхідно було виготовити для одержання звання майстра. У французькій мові це було два слова, і коли в середині XIX ст. вислів з'являється в російській літературі, то він пишеться по-французьки двома словами (*chef-d'oeuvre* — *ше-д'євр*), а вже на початку XX ст. два слова зливаються в одне. Слово *шедевр* вживається тепер із значенням «витвір високої майстерності». Таким витворам мистецтва звичайно аплодують, їм кричать «*браво*», «*біс*», їх згадують через багато років на ювілеях маститого артиста. Коли ми аплодуємо, ми плескаємо руками, а у римлян *аплаудере* означало «притоптувати ногами і приплескувати руками» під час танцю в такт музики. До нас слово *аплодувати*

прийшло через французьку мову (була ще в українській мові й інша форма слова — *аплявдовати*, яка потрапила до нас через польську мову).

Вигук *біс!* (латинське *bis* — «двічі») з'явився в Росії досить пізно — у XIX ст. *Вонд* означає не лише оцінку «дуже добре», а й прохання повторити номер, танець. Чисте захоплення, без прохання повторити, висловлюють вигуками *б р а в о!* Слово *bravo* в італійській мові означає «сміливий, хоробрий», іншими словами — «молодець!», «молодці!» (висновок: хокеїстам можна кричати *браво!*, бо вони «молодці»; в кінці вистави не можна кричати *біс*, бо актори всієї вистави ніколи не повторять).

Проходять роки. Забуваються фіаско, все більше стає аплодисментів, вигуків «браво» і «біс»... Надходить ю в і л е й-артиста. Латинське слово *iubileus* означало «ювілейний рік»; це був рік, який припадав раз на півстоліття. В ювілейні роки дарували борги, звільняли рабів і невільників; у ці роки навіть не обробляли землю, щоб і вона відпочила. В основі слова лежить латинське *iubilare* — «радісно кричати», від *iubere* — «радіти»; звідси *iubileus* — гучно-радісний. У нас *ювілей* — урочисто відзначувана річниця якої-небудь події в діяльності певної особи, річниця існування установи, міста. Як правило, ювілейними вважаються круглі дати (це переважно великі числа — 50, 60, 70 років життя).

30. ЗМАГАННЯ. СПОРТ

Ой ти станеш на воротах, а я в закоулку.
Дамо тому стиха лиха та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою, а я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала проміж козаками.

Народна пісня

Станеш на воротах»,—співається у пісні. Тільки не на футбольних, а на воротах власного подвір'я. «Станеш з кулаками» — не про ринг ідеться, а про бійку безбройного з озброєним. Від спорту в описаній ситуації є лише азарт і ризик, та ще хіба якийсь шанс перемогти всупереч несприятливим обставинам.

Тільки заговорили про спорт, одразу ж стільки чужих слів! Доведеться розбиратись.

Спорт — це перероблене англійцями старофранцузьке слово *діспорт* — «розвага», «забава». Проте запозичуючи

це слово й скорочуючи його, англійці мали на увазі не будь-яку розвагу, не будь-яку гру, а цілком конкретні її види: кінні змагання, веслування, біг та ін. Це нове слово з новим значенням повернулось у рідну французьку мову й пішло з неї в інші мови. В італійській мові ще живий «пращур» слова *спорт*: ~~тут~~ слово *діспорт* означає «розваги».

Слово азарт у польську, російську й українську мови було запозичено з французької. Французьке *hasard*, яке означало і «випадок», «риск», у свою чергу було запозичене з іспанської чи португальської мови, де *azar* — «випадковість, риск, невдача; нещаслива карта» пов'язується з арабським *аз-загр* — «гральна кість». Як бачимо, переходячи з мови в мову, слово поступово змінювало значення, «пересуваючи» його від конкретного до абстрактного, узагальнюючого.

Французьке слово *risque* (*gisque*) означає «небезпека»; запозичене воно з італійської мови, де *різіко* теж означає «небезпечна справа». Проте не італійська мова була матір'ю слова *риск*. Воно народилося в грецькій мові, де означало цілком конкретне поняття — «скеля», «бескид». Для нас слова *скеля*, *бескид* — назви особливостей рельєфу певної місцевості, поняття нейтральні, безобразні. Для греків же поняття «скеля» було і образом найстрашнішої небезпеки для маленьких і погано оснащених суден, на яких вони плавали в далекі мандри. От і стала *скеля* — *рісікон* назвою абстрактного поняття «небезпека». У сучасній українській мові *риск*, *ризик* означає «усвідомлена можливість небезпеки». Слово це міцно засвоєне українською мовою, є вже у нас і усталені словосполучення з цим словом: «йти на риск (ризик)», «на свій страх і риск», «на свій (власний) риск».

Шанс — це умова, яка забезпечує удачу, успіх, а також можливість здійснення чогось. Слово зустрічається у багатьох мовах Європи. Походить воно від латинського *кадере* — «падати». Що спільного між *кадере* — «падати» і *шанс* — «можливість здійснення чогось»? Ні в звучанні, ні в значенні не можна побачити навіть натяку на схожість, а проте тут чітко простежується спорідненість. Тільки вона не лежить на поверхні, до неї треба докопатися. Однією з улюблених ігор з найдавніших часів була гра в кості. Вигравав той, хто, викидаючи на стіл з кубка кості, зміг їх кинути так, щоб вони показували найбільшу кількість очок. Успіх тут залежав від випадку, від «падіння» (звичайно грали овечими колінними кісточками, на яких писа-

лися цифри). Так занесене римськими легіонерами в Галлію нове значення слова *каденція* — «падіння», змінене за законами французької мови на *шанс*, перейшло з жаргону гравців у кості в загальнонародну мову для позначення «можливості здійснення чогось» — спочатку у французькій мові, а потім і в інших європейських мовах.

Якщо кожне слово у цьому розділі доведеться пояснювати, то ми так і не доберемось до с т а д і о н у. Слово *стадіон* — споруда для спортивних змагань — походить з грецької мови. Була у греків міра довжини, яка дорівнювала 600 грецьким футам, по-нашому це 125 кроків — відстань, яку людина проходить за 2 хвилини. Ця відстань і звалася *стадіон*. На думку істориків, саме таку довжину — 600 грецьких футів — мала площа в давній Олімпії, на якій проводились змагання з бігу.

Останнім часом з'явився вислів «спортивний комплекс» на позначення цілого ряду споруд, розрахованих на обслуговування різних видів спорту. Слово *комплекс* утворене від латинського *комплексус* — «охоплення», «зв'язок», «поєднання». Є у нас ще одно слово, яке від *комплексу* відрізняється лише останньою буквою: це *комплект* (повний набір предметів, які становлять щось ціле або мають однакове призначення). Значення цих двох слів близьке, але не тотожне, а як же походження? Вони не «родичі»: *комплект* походить від латинського *комплектус* — «повний». Цікаво, що в цьому слові немає кінцевого *-кт* ні в латинському *completus*, ні у французькому *complet*, ні в німецькому *Komplet*, ні в польському *komplet*. Значить, це *к* з'явилося в слові *комплект* пізніше, уже в нас, і зблизило два неспоріднених з походження слова — *комплект* і *комплекс*.

На стадіоні ми перш за все шукаємо свій сектор — свій «відрізок», бо латинське *секаре* означає «різати», «розрізати» (у багатьох мовах Європи слово це стало терміном).

Тепер почнемо передавати естафетну паличку від одного виду спорту до іншого, але спочатку розберемося з естафетою. Сьогодні це спортивний термін; він позначає вид командних змагань з бігу, плавання, верхової їзди, в якому члени команди передають на визначених етапах з рук до рук паличку, доки останній не доставить її до фінішу. Сам предмет теж зветься *естафета*. У переносному значенні *прийняти естафету* — «продовжити чий-небудь традиції, починання». Проте у цього слова є ще й інше, «старше» значення: *естафета* — це гінці, звичайно вершники, які, змінюючи один одного, передають термінове

повідомлення. У часи Гоголя так звалася термінова пошта, яку возили спеціальні кур'єри. І саме повідомлення, передане таким способом, звалося теж *естафетою*. У російську мову слово прийшло в часи Петра I, коли в Росії була налагоджена регулярна кінна пошта. Це французьке слово (*estafette*), утворене від італійського *стаффа* — «стремено».

Футбол, волейбол, баскетбол... У всіх спільна батьківщина — Англія, спільне походження — англійська мова, спільна друга частина — *бол* (*ball*) — «м'яч», а от перші частини різняться і способом називання і предметом, за яким давалася назва. Так, *basket* (*basket*) — по-англійськи «кошик», значить *баскетбол* — це «м'яч у кошику»; *волей* (*volley*) — «політ», значить *волейбол* — це «м'яч у польоті»; *фут* (*foot*) — «нога», значить *футбол* — це «м'яч для ніг».

Та ось починається гра. Потім, пригадуючи її, ми будемо говорити про т а к т и к у гри, користуючись цим військовим терміном, старим як світ, бо ще грецьким (*тактике техне* — «військове мистецтво» від *таксис* — «бойовий лад»). Але це потім, а зараз ми захоплено стежимо за грою, відзначаючи вдалі ф і н т и улюблених гравців, хоча поза грою до *фінтів* (хитрощів, обману) ми ставимося різко негативно. Слово *фінт* запозичалося двічі. У російській літературі минулого століття можна зустріти це слово у такому, наприклад, тексті: «Прошу однако же не слишком закладувать назад руки и, как говорится, *финтить* перед вашими хоромами» (Н. В. Гоголь. Вечера на хуторі близь Диканьки). Сучасне спортивне значення слова *фінт*, на думку дослідників, не розвинулося з першого, а було запозичене вдруге. В італійській мові слово *фінта* — «вигадка, удавання», в німецькій мові *фінте* — «хитрощі, викрутаси, обманний рух».

Та ось наближаються фінальні ігри, висуваються кандидати в збірну. Що таке кандидат? Я вам зараз його опишу, а ви спробуйте свого улюбленого футболіста впізнати в цьому описі. Велична постать, гордовито піднесена голова, урочиста хода, сліпучо-біла довга тога... Не впізнаєте? Придивіться уважніше: це йде вулицями давнього Риму претендент на високу державну посаду. Такі претенденти, як правило, одягалися в сніжно-білу тогу, яка мала підкреслити їх високі чесноти й порядність, показати, що вони гідні довір'я. У латинській мові *кандідус* — «сліпучо-білий», *кандідатус* — «у сліпучо-білому». Пізніше зв'язок з білим одягом слово втратило, проте значення «той, кого намічено для призначення, обрання, прийому» залишилось.

Перед початком ігор відбувається жеребкування (слово це вживається не лише в спорті й означає вирішення чогось витягуванням жеребків). *Жеребок, жереб* — це звичайно дрібний предмет або папірець, який тягнуть з метою встановлення черговості чого-небудь. У давньоруській мові було слово *жеребей* — «різьблений зразок». Слово в основі своїй має «брити» — «різати», «голити». Народилося слово *жереб* дуже давно, корінці його аж десь в індоєвропейській спільності, воно споріднене з давньопруським *гірбін* — «число», з давньовірхньонімецьким *кьорфан* — «робити зарубки» та іншими.

Та ось гра закінчилась, команди пішли до гардеробу, а ми з вами додому. Цікаво, звідки у такого буденного слова, як *гардероб* — «роздягалка», взявся знаменитий родич — *гвардія*? Слово *гардероб* складається з двох французьких слів: *гарде* — «охороняти», «зберігати» і *робе* — «одяг»; звідси *гардероб* — «сховище» для одягу — шафа або спеціальне приміщення, обладнане вішалками. *Гвардія* — запозичення (через російську чи польську мови) з італійської. Італійське *guardia* утворене з того ж французького *гарде*, що й *гардероб*; від основи дієслова *гардер* — «стерегти, охороняти». Спочатку це слово в італійській і французькій мовах означало «війська королівської охорони» (іншими словами — «королівські мушкетери»). Пізніше слово розширило своє значення до «відбірні, кращі військові частини». У роки Великої Вітчизняної війни військовим частинам, які особливо відзначилися в боях, давали найменування *гвардійських*.

Хоч здається, що *теніс* — така вже англійська гра, та щодо походження назви цієї гри є певні сумніви. Схоже на те, що назва цієї англійської гри все ж має французького «предка». Під час гри французи вигукують: *Тенé!* — «Тримайте!», «Ловіть!» Цей вигук начебто і був підставою для називання гри.

Настільний теніс має ще одну звуконаслідувальну назву *лінг-пінг*, запозичену з англійської мови (*ping pong*) на позначення спортивної гри з маленьким целулоїдним м'ячем, який перекидають дерев'яною ракеткою над столом, розділеним невисокою поперечною сіткою. Звуконаслідувальне слово *пінг* і *пінг-понг* передає в англійській мові звучання вихлопу газу, польоту кулі та ін.

Такий вид спорту, як *самбо*, з'явився порівняно недавно, його батьківщина — Радянський Союз. Назва у нього не запозичена, а російська з походження, хоча невідмінювана форма слова *самбо* може трохи спантеличити. Слово

це утворене скороченням цілого словосполучення: *сам(оборона) б(ез) о(ружия)*. Ви знаєте, що прийоми самбо далеко не безболісні, але вони й розраховані на те, щоб захистити себе при зустрічі з сильнішим чи озброєним противником.

До нових видів спорту належить і підводне плавання. Слово *аквананг* — порівняно недавнє запозичення з англійської мови, де воно «зроблене» так: взяли латинське слово *аква* — «вода» і до нього додали англійське слово *ланг* (*lung*) — «легеня». Значить, слово буквально означає «водяна легеня». Незважаючи на те, що слово запозичене недавно, у нашій мові воно не одиноке, у нього з'явилася вже «родина»: *акванавт* — назва людини, що займається підводним плаванням, *акванавтика* — теорія і практика тривалого (багатодобового) перебування людини під водою; *акваплан* — плотик, стоячи на якому, спортсмен, що тримається за буксирний шнур самохідного судна, пересувається по воді, та ін.

А *от шахи* належать до дуже давніх спортивних ігор. Вони з'явилися в Індії півтори тисячі років тому. В Індії вони звалися *чатуранга* — чотири роди військ. До складу індійських військ того часу входили бойові слони (тодішні «танки»), бойові колісниці («артилерія»), кіннота і піхота. Шахи відтворювали дії кожного роду військ у фігурах і ходах. Ходили вони так: слони — по діагоналі, колісниці — по прямій, «кіннота» скакала, як і тепер, «піхота» робила крок уперед. Король пересувався тільки на сусіднє поле. Фігура, яка стояла поряд з королем, могла рухатись на два кроки вперед і назад по косій лінії і вперед по прямій. Це був відбірний загін, «особиста охорона короля». Виходить, що найсильнішими фігурами індійських шахів були колісниці, які стояли на флангах війська. Пізніше в Ірані, де також захопилися цією грою, фігури колісниць були замінені човнами (звідси і назва фігури в російській мові — *ладья*; українське *тура* походить від французького *тур* (*tuor*) — «башта, вежа», теж «рід військ» середньовіччя). Поле розділялось «ровом», начебто наповненим водою, згідно з тогочасною наукою оборони. В Ірані фігура тілоохоронця була названа начальником гвардії — *ферзін*. Завдання гри було — поставити шаха-короля у безвихідь, але не вбивати його. Східні звичаї того часу не дозволяли вбивати шаха навіть у бою. Особа шаха вважалася священною, тому його можна було ув'язнити в башті, закувати у кайдани, найкраще — в золоті, можна було навіть осліпити, але позбавити життя вважалось великим гріхом. Тому і в

грі шаха достатньо було замкнути, тоді він «помре» сам, про що й сповіщалося формулою *еш шах мат* — «шах помер».

У VII ст. араби завоювали Іран, познайомилися тут з шахами і були захоплені ними, «узяті в полон» грою. У знатних і багатих родинах брали для молодих людей спеціальних наставників цієї гри, правителі вважали своїм обов'язком добре грати в шахи.

У VIII ст. араби завоювали Іспанію, і арабська культура й наука, яка значно перевищувала тоді рівень європейської *думки*, особливо пишно розквітла. Шахи теж завоювали собі багато прихильників серед рицарів Іспанії, а далі Франції та Англії. У цей час на шахівниці й з'являється *королева*. Спочатку про «даму» нагадала арабська назва гри в іспанській вимові *анедресатама*, що витлумачили як гра Дами, тобто гра ця — турнір рицарів на честь прекрасної дами. Через сто років у Франції на шахову дошку поряд з королем було поставлено королеву. Отак і живуть у нас паралельно дві назви однієї фігури — *ферзь*-полководець і *королева*-дама. Назву *гра Дами* перенесли на нову гру — шахи.

Це були спрощені шахи, в яких дійовими особами були лише пішаки і дами, що в нас фамільярно звать *дамки*. У давньоруській мові шахи звалися, як тепер в українській мові, — *шахи*. Вважається, що назва *шахи* — це зменшена форма від старого *шахи*.

Хоча доміно і не спортивна, а «дворова» гра, все ж згадати її треба, тим більш, що назва гри цікава, і останнє слово про її походження ще не сказане. Кажуть, що цій грі скоро буде 300 років і що її винайшли католицькі ченці, які за цією грою проводили час, вільний від молитов. Існують перекази, за якими буцімто назву свою гра одержала за іменем свого винахідника аббата Доміно. Проте інше пояснення більш вірогідне: *доміно* від латинського *домінус* — «пан». Шлях його такий: слово *доміно* до нас прийшло через французьку або німецьку мову, куди потрапило з італійської. Назва гри пов'язана з її правилами: той, хто першим закінчував гру, ставав *доміно*, тобто «паном».

Коли вже мова зайшла про неспортивні ігри, згадаємо ще про такий спосіб проведення дозвілля, як розгадування ребусів і кросвордів. Хоч і не дуже складна штука — *ребус*, та назва у нього цікава і трохи несподівана. Якщо слово *ребус* перекласти з латинської мови українською, то вийде «речами, предметами». Так, так, не «річ» або «предмет»

У, речення —

(по-латині це *res*), а саме орудний відмінок — «речами, предметами». Ребус — це загадка, в якій заховане слово чи речення передається малюнками предметів, речей. Кажуть, що слово *ребус* походить з Пікардії, де приблизно у 1600 р. студенти малювали дошкульно-в'їдливі картинки-загадки на сюжети міських новин.

Вважається, що автором першого кросворда був англієць В. Орвілл, а сталося це на початку нашого століття. Про Орвілла розповідають чудеса: кажуть, що він складав свої кросворди, не маючи під рукою ні довідників, ні словників, ні енциклопедій. Назва гри складена з двох англійських слів: *cross* — «хрест» і *word* — «слово». Як відомо, клітинки в кросвордах заповнюються літерами по вертикалі і по горизонталі, утворюючи «хрест».

Болгари переклали обидві частини слова, у них це *кръстословица*.

31. ЗБРОЯ. ВІЙНА

Чорна рілля зорана
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кровію сполощена...

Народна пісня

Бути патріотом — це значить любити свою вітчизну, працювати на її благо, захищати її від ворогів. Слово *патріот* відоме з середньовіччя. З тогочасної латинської мови слово *патріота* потрапило у французьку мову. Особливої популярності й ваги набуло воно під час революції 1789—1793 рр. До нас це слово прийшло через німецьку мову (або прямо з французької мови); вперше зустрічається у документах і матеріалах Петра І.

В українській мові вживаються два слова на позначення рідної землі — *батьківщина* і *вітчизна*, проте слово *отець*, від якого утворене слово *вітчизна*, належить у нас до слів рідковживаних, в той час як *батько* можна зустріти в усіх стилях мови. Через це і слово *вітчизна*, порівняно зі словом *батьківщина*, має відтінок більш урочистий, високий.

Слова, якими називали главу сім'ї й дому індоєвропейські народи, неоднакові. І ця їх неоднаковість має під собою глибокі причини, які криються у самих стосунках всередині сім'ї у кожного народу. Одно з найстаріших індо-

європейських слів, яке позначало главу сім'ї,— це у давньоіндійській мові *pitar*, у іранців — *petar*, у греків і римлян — *patēr*, у германців — *father*. Це було «страшнувате» слово: у давніх індійців слово *pitarax* означало не лише «батьки», але й «предки», «душі предків» (їх шанували й побоювалися). Латинське слово *patres* мало таке ж значення (предки), цим же словом у Римі називали і членів сенату. Навіть у складі імені верховного божества римлян — Юпітера є слово *patēr*. Отже, це слово велике, значне, священне.

Слов'янське *отець* — слово зовсім іншого плану. Воно теж дуже давнє, індоєвропейське. Але це слово просте, домашнє, слово для хатнього вжитку, і виникло воно в дитячій мові. У грецькій мові було схоже слово — *атта*; воно служило звертанням до людей старших за віком, але нижчих за званням. Спочатку з'явилося слово *оть, ото*, потім зменшена форма від *ото* — *отьць*, бо слово *ото* перестало сприйматися як зменшене, пестливе. Далі й *отець* втратило поступово своє тепло й перестало сприйматися як пестливе. І поряд з дуже давнім дитячим словом *тата, тато, тятя* починає вживатися як звертання *бать, батько*.

Тут на сьогодні два погляди. Одні вбачають його етимологічний корінь у тому ж індоєвропейському гнізді, звідки розвинувся й латинський *patēr*. За іншою версією вважається, що ця форма виникла як пестлива, зменшена форма до слова *брат* і спочатку була звертанням до старшого брата. Мабуть, це було пов'язано з тим, що слов'яни у ті часи жили великими сім'ями, в яких важлива роль належала найстаршому брату. Пізніше це звертання було перенесене на батька, а далі — на шанованих людей взагалі і людей, старших за віком. В українській мові слово *батько* витіснило слово *отець*.

Споконвіку захист своєї рідної землі, своєї оселі був справою доблесті й честі кожного. Виділене слово — урочистий синонім до понять «відвага», «мужність», «геройство». Утворене воно дуже давно. У давньоруській мові було слово *доба*, воно збереглося в українській мові — «пора», «час». Від цього слова колись утворився цілий ряд слів, а серед них і *добрий, доблесть*. Давньоруське *добрий*, як і *доба*, не в усьому збігається із сучасним значенням. Коли кажуть: «Була у мене сокира добра, та вищербилася», то вживають тут слово *добра* в його первісному значенні. Пізніше у слові *добрий* розвинулось значення «той, хто м'яко, уважно, чуйно ставиться до людей». Слово *доблесть* утворилося від *добль* — «хоробрий». Колись казали

Що на це слово існує

муж добрий, тепер ми кажемо «хоробра людина». Сьогодні *доблесть* — це не лише військова мужність, геройство; це також самовідданість у праці, в будь-якій діяльності. І тут слово *доблесть* наче повертається лицем до свого первісного значення — «хороший у якійсь справі».

Те, як слова протягом свого довгого життя в мові змінюють своє значення, а особливо — забарвлення, можемо простежити і на слові *гордий*. Ми схвально ставимося до цієї риси людського характеру, проте наші предки вживали це слово як оцінку негативну: у болгарській мові у давнину слово *грѣд*, *грѣдяльв* означало «поганій», «потворний»; у латинській мові споріднене слово *гордус* означало «дурний»; у сербохорватській мові і сьогодні *грдѣћ* — «ляяти», «сварити»; *грдет* — «спотворювати»; *грдан* — «величезний»; «потворний», «огидний». Виходить, що коли сучасний автор роману пише «Князь Володимир гордо випростався», то сам князь, мабуть, не дуже був би задоволений з такого епітету.

Ми щойно згадали з вами про письменників — авторів історичних романів про середньовіччя. Як же їм доводиться багато працювати, щоб точно описати хоча б види тогочасної зброї! Адже багато слів відтоді змінили своє значення, а частина їх просто втратилася. Так, наприклад, російське прислів'я *гол, как сокол* на перший погляд здається дивним. Чому це сокол голий? Він же в пір'ї. І не патрала ніколи соколів, бо птиця неістівна. Виявляється, що тут йдеться не про птаха *сокола*, а зовсім про інше. *Сокол* — це металевий таран, який у давнину вживався як стінобитний пристрій. Це була гладенька — «гола» — чавунна *болванка*, яку підвішували на ланцюгах і, розгойдуючи, пробивали нею ворота і стіни укріплень. Отож *гол, как сокол* означає «голий (бідний) до крайнощів; не те що кишені з грішми, а взагалі одягу, до якого можна було б пришити кишені, не має».

Коли ми розмовляли про шоломи, то говорили й про булаву, яка їх пробивала. Сьогодні, якщо ми й згадуємо про булаву, то скоріше як про символ гетьманської влади (було і прислів'я: «до булави треба й голови»), а була вона насамперед зброєю — і досить грізною в умілих та дужих руках. Це була палиця з кулястим потовщенням на кінці, часто окутим металом і вкритим шишечками. Походить це слово від слов'янського, нині втраченого у нас, слова *була* — «гуля», «набалдашник», «пухир» (звідси, між іншим, походить наша *булька* і *булка*). Та булава не єдина і не найголовніша навіть зброя наших славних предків-

слов'ян. Був у них меч (слово знайоме всім слов'янам) — настільки давня зброя людей, що так і невідомо, де взялася її назва (є багато припущень щодо її походження, але остаточного розв'язку немає). Була й шабля, теж відома всім слов'янам. Слово *шабля*, як гадають, з'явилося у слов'ян від сусідів-угорців. У них є слово *шабля* — «різак», утворене від дієслова *шабні* — «різати». Це все, як тепер кажуть, холодна зброя — на противагу *вогнепальній*, яка була винайдена пізніше. Зрозуміло, що вислів *холодна зброя* з'явився після того, як виникло поняття й назва *вогнепальна зброя*. (Слово *зброя* слов'янське, споріднене з *брити* — «різати»).

Вогнепальна зброя змінила багато чого в озброєнні, стратегії й тактиці військ, а от слова деякі залишилися з часів «довогнепальних», тільки пристосувалися до нових умов. Таким є слово *стріляти* — спочатку «пускати стрілу», а пізніше — кулю, снаряд, ракету... Слово настільки вкоренилося в мові, що має кілька переносних значень різного «калібру», аж до жаргону, в якому *стріляти* — «добувати щось, випрошуючи або вимагаючи». Слово *мішень* у значенні «штучна або природна ціль при навчальній чи тренувальній стрільбі» — також результат пізнішого переосмислення. Походить воно від перського слова *нішан* — «знак», «мітка». Мішенями довгий час називали різні печатки, наприклад, давньоруською мовою читаємо: «С мишеном грамоту дала есма...» (1354) [«Грамоту написал, да и мишени свои к ним приложил...» (1506)]. Ці мішені були найрізноманітнішими: круглі, різьблені з металу, вишиті на тканині і навіть намальовані: «Писаны мишени краски лазоревы, а в мишенях травы писаны золотом». Вибивали їх також на срібному й золотому посуді. Вони чітко виділялися на будь-якому тлі, були добрі для прицілювання, тому й набули нового вживання і значення.

Не пряма, а переносна назва і в такого виду зброї, як *граната*. Латинське слово *гранум* означає «зернятко». Плід гранатового дерева складається з дрібненьких зерен, тому його і називали *гранатом*. Граната — розривний артилерійський снаряд, наповнений вибуховою речовиною, або невеликий розривний снаряд, який кидають рукою, — дістав свою назву тому, що такі снаряди часто роблять з насіченою на дрібні частки-зерна оболонкою, щоб збільшити кількість осколків.

Засновниками польової артилерії були чехи. На початку XV ст. був по-зрадницькому ув'язнений, а потім спалений на вогнищі чеський реформатор, борець проти римської

церкви Ян Гус. Мученицька смерть Гуса (1413) підняла усю Чехію, почалося повстання. Очолив його Ян Жижка, видатний полководець того часу, який не раз відбивав атаки германських військ. Він і заклав основи польової артилерії. Гармата, створена тоді, звалася гаубиця; Петро I називає її гоубица (1701) — це перша згадка про гаубицю в Росії. Сюди слово прийшло через німецьку мову (Haubitze), а німці взяли це слово з давньочеської мови — *гауфніце* (haufnice). Назва утворена від чеського *гоуфни* (houfny) — «зкупчений», оскільки ця дерев'яна гармата викидала одразу багато камінців.

До появи гаубиць в Європі й у Росії були лише важкі фортечні гармати, які стріляли камінними або чавунними ядрами. Слово *гармата* запозичене через польську мову з італійської, італійська *армата* — «військо, армія» походить від латинського слова *арматус* — «озброєний», пов'язаного з *арме* — «зброя». Чехи значно подовжили дуло гармати, а калібр її зменшили настільки, що таку гармату можна було встановити на возі. Зараз слово *калібр* означає «діаметр каналу ствола вогнепальної зброї», але так було не завжди. Раніше слово *калібр* мало інше значення. Гармати, які у нас з'явилися у XIV ст., були дуже важкі й громіздкі; щоб перевезти одну гармату, треба було запрягати 70 пар волів; щоб зарядити таку гармату й зробити один постріл, потрібна була часом ціла доба. Кожна гармата стріляла ядрами певної ваги, тому й розрізняли їх за вагою ядер. Саме слово *калібр* утворилося з італійського вислову *ква лібра?* — «якої ваги?» Правда, є й інше пояснення: від арабського *каліб* — «форма».

Один з давніх видів ручної вогнепальної зброї — *пищаль*. По-чеськи *пішталь* (pist'al) — «труба», «дудка». Це був «родоначальник» аркебуза, мушкета, фузеї, рушниці. Пищаль ще не мала приклада, при стрільбі тоді користувалися спеціальною приставкою.

Винахідником пістолета — потомка пищалі — вважається зброяр з міста Пістойя (Піза) в Італії, прізвиське якого начебто Вітеллі, жив він десь у середині XVI ст. Пищаль на Русі була відома уже в XV ст., але коли з Італії через Францію на наші землі прийшов *пістолет*, то його просто не впізнали, хоч «доріжка» стелилася досить пряма: *пішталь* (чеське) — *пістоль* (італійське) — *пістолет* (французьке). Правда, з тим, що *пістолет* — це колишня *піщаль*, погоджуються не всі дослідники.

Переносною, непрямою є й назва *батарея*. У Франції слово *batterie* — *баттрі* було утворене від дієслова *battre* —

«бити», «битися»; воно спочатку позначало віз, повіз з озброєними стрілами (свого часу у римлян це звалось «воєнна колісниця»). Коли було винайдено порох, батареєю почали називати гарматну упряжку, пізніше кілька таких упряжок, підпорядкованих одному командиру. Чому ми кажемо «електрична батарея», «батарея парового опалення»? Тому, що це теж — у переносному значенні батарея — поєднання кількох однакових частин.

Система пістолетів *парабелум* дістала переносну, а до того ж і «крилату» назву. Був такий латинський вислів: *si vis pacem, para bellum* — «хочеш миру — готуйся до війни». Він належить римському історику Корнелію Непоту (94 р. — 24 р. до н. е.). Так от з цього вислову взяли другу його частину й новоутвореним словом *парабелум* назвали різновид автоматичного скорострільного пістолета. Латинське слово *bellum* — «війна» було утворене від давнішої форми цього слова — *duellum*, яка й була першоджерелом слова *дуель* — «поєдинок». І хоч дуелі між двома людьми у нас найчастіше словесні (у крайньому випадку — кулачні), слово *дуель* у переносному, розширеному значенні вживається як образний вислів і сьогодні, коли говорять про спорт, змагання, турніри та ін.

Переносне значення має назва й такого грізного виду озброєння, як *танк*.

Перші танки не мали башти, що могла б повертатися, та й взагалі це був досить примітивний автомобіль; тільки й того, що він мав гусеничний хід і броню на корпусі.

Броня — винахід давній. Вона була вже у римлян, у галлів, її знав стародавній Схід. У нас вперше це слово згадується в «Повісті временних літ» під 968 р.: «...І дав печенезький князь Претичу коня, шаблю й стріли, а той дав йому броню, щит, меч». До речі, кольчуга — теж вид *броні* — захисту людини — була відома давньоруським воїнам у X ст. — на двісті років раніше, ніж на Заході. Кольчуга ще звалася *броня кольчата* — вона робилася з маленьких кілець. Слово *броня* майже однаково звучить в усіх слов'янських мовах. Було воно і в давньонімецькій, і давньофранцузькій, і в інших мовах. У середньовічній латині вперше зафіксоване в 813 р. (*бругна*). Вважається, що слово це було запозичене з давньоверхньонімецької мови, а в цю мову потрапило з кельтоірландської, де воно означало «нагрудник», бо саме груди захищала броня.

Броньовий автомобіль нової конструкції з'явилися в англійських військах у період першої світової війни. Перший бій, в якому вони прийняли «хрещення», відбувся 15 вересня

1916 р. на річці Соммі. Але перед цим сталися події, пов'язані саме з назвою нового виду зброї. Нові машини треба було перевезти на місце бойових операцій, зберігши при цьому повну воєнну таємницю. Вирішено було дати новому виду озброєння на час перевезення таку назву, яка б маскувала його, а водночас і не викликала сумнівів своєю невідповідністю у стороннього, але уважного спостерігача (військове спорядження, як відомо, перевозилося на залізничних платформах під брезентовими накриттями). Було запропоновано *танк*, що означало англійською мовою «резервуар», «бак». (Звідси походить і назва *танкер* — вантажне судно з великим плоскодонним корпусом, поділеним на відсіки — *танки* — для перевезення рідин, насамперед нафти). Цій назві судилося стати не тільки тимчасовою, а й постійною. До речі, коли на початку 1916 р. в Хетвуді (Англія) проводилися випробування бронеавтомобіля на гусеничному ході, йому дали назву *великий Віллі*, проте популярною ця назва не стала і з часом зовсім забулась. До нас слово *танк* прийшло прямо з англійської мови під час першої світової війни.

Над проектом броньованої машини на гусеничному ході працювали в Росії, починаючи з 1911 р. В березні 1915 р. інженер Васильєв виготовував модель нової гусеничної бойової машини. У травні 1915 р. в Ризі було зібрано перший «Вездеход» (так називали цю машину), проте в масове виробництво вона впроваджена не була.

32. СОЛДАТ — ЗАХИСНИК ВІТЧИЗНИ

Ой ви, хлопці молодії,
Становіться в валку,
На поле — плечима,
До солдат — очима!

Народна пісня

Під час Великої Вітчизняної війни народився такий афоризм: «Земля залишається нічийною, поки по ній не пройшов солдат». Це значить, що на якусь ділянку фронту можна було обрушити тисячі тонн ворожого металу, але коли в атаку встане після цього наша, а не ворожа піхота, земля буде нашою. Тож поговоримо про солдатів і генералів, про легендарних комісарів і матросів — тих, що з перемогою повернулися до рідних домівок, і тих, хто навіки залишився під обелісками.

Історія слова *солдат* бере свій початок у Римі, де в 312 р. було випущено замість старої срібної монети нову золоту, названу *солідус*. Від цього слова походить італійське *сольдо*, а пізніше — французьке *су*. Від слова *сольдо* (а цими грішми платили найманим воїнам) — той, що його одержує, став зватися *сольдато*. Слово з'явилося і пішло у мандри. Ось як воно прийшло до нас.

Як відомо, цар Петро I розправився зі стрільцями за бунт, і навіть слово *стрілець* з цього часу стало для нього ненависним. Для називання рядових нового війська, створеного Петром I, було використане слово *солдат*, яке до того увійшло вже у ряд мов (Петро I взяв його з німецької мови). Збереглося навіть ім'я російського солдата, зарахованого під номером «один» до Преображенського полку в 1683 р. — Сергій Леонтійович Бухвостов. Він дослужився до майора артилерії; його бронзовий бюст, роботи скульптора К. Растреллі, зберігається в Ленінграді, в Ермітажі.

Кажуть: «Поганий той солдат, який не мріє стати генералом». Щоб стати генералом, треба пройти важкий і складний шлях — не менш складний, ніж той шлях, який пройшло слово *генерал*. Судить самі. У латинській мові було *генераліс* — «головний». Від цього слова походить, зокрема, *генеральний*; коли ми кажемо *генеральний план* або *генеральна лінія*, то якраз і маємо на увазі значення латинського *генераліс* — «головний». Потрапивши в французьку мову, слово змінило своє звучання: «головний» по-французьки вимовляється як *женераль*. У французів з'явилося і військове звання *капітєн-женераль* — «глава», «начальник». Поступово це військове звання скоротилося до *женераль*. Коли німці запозичували це слово, то за законами німецької мови, де немає звука *ж*, слово почало знову звучати з початковим *г* — *генераль*. З німецької мови слово перейшло в російську, де під впливом фонетичних законів цієї мови стало звучати *генерал*.

Є ще й такий вислів: «Кожен солдат носить у своєму ранці маршальський жезл» (приписується Наполеону). Історія слова *маршал* настільки незвична, що розпочинати її треба здалеку й обережно, ну, хоча б так. При царському дворі в Росії існувало цілий ряд високих звань, які досить «низько» звучали при буквальному їх перекладі. Так, звання *камергер* у перекладі — «кімнатний пан», тобто всього-на-всього лакей. Звання *шталмейстер* перекладалось як «начальник конюшні». Слово *маршал* на самому початку своєї кар'єри означало «конюх». Це було в давній

німецькій мові. Звідти його запозичили французи (*марешаль*), а від французів — німці (*маршалл*).

З німецької мови воно прийшло до нас. По дорозі воно змінювало не лише звучання, а й значення, наповнюючись дедалі вищим змістом. Це саме сталося й з іншими словами — «придворними». *Камергери* давним-давно вже перестали прибирати кімнати королівського палацу (королівські та царські двори рік від року багатіли, пишнішали, їх обслуговувала сила-силенна слуг), *шталмейстери* ніколи, мабуть, і не бували на царській конюшні, а колишній конюх — *маршал* став спочатку придворним, а потім військовим званням.

Значних змін зазнало й латинське слово *сєрвієнс* — «прислужник», «слуга». У французькій мові, куди воно потрапило з латині, слово почало вимовлятися як *сержан*; німці зробили з нього своє *сержант* і передали його нам. У російській мові воно відоме з XVIII ст.

Пригадуєте, у святкових військових наказах, крім названих уже генералів, солдатів, сержантів, згадуються й матроси. Слово *матрос*, перш ніж стало таким, як ми його знаємо, вдосталь наковталось *морської* води, плаваючи різними морями і різними мовами. Походить воно з середньонідерландського діалекту, де було слово *маттен-ноот* (*matten-poot*), значення його було таким же, як сучасного *матрос*. Звідси слово було запозичене французами, які з нього зробили своє *матло* (*matelot*). Через деякий час слово знову повернулось в Нідерланди, де з французького *матло* тепер зробили *матроос*, множина — *матрозен*. Саме в такій формі — у формі множини воно потрапило в Росію. У Петра I зустрічаємо *матрози* (1694), а в записках 1705 р. воно має вже сучасну форму — *матрос*.

Частина слів, що називають роди військ, походить не з Заходу (хоч, може, і прийшли до нас через західноєвропейські мови), а зі Сходу. Так, слово *сапер* і справді утворене від слова *сапа* (кирка, мотика), а от звідки ця *сапа* взялася? Виявляється, це слово з арабської мови; воно потрапило в італійську на позначення кирки, мотики (*зипп*, *сапа*). З італійської мови слово потрапило у французьку, де вже — *сап* (*sape*) — і «кирка-мотика» і «траншея», «стрілковий окоп». Звідси слово прийшло до нас. От вам і *сапа*, звичайнісінька *сапа*, від якої так болять руки і спина...

Про слово *льотчик* ми вже згадували. Але серед льотчиків є люди, яких звать а с. Це льотчик насамперед військовий, найчастіше винишувач, який відзначається професій-

ною майстерністю, великою мужністю. У Велику Вітчизняну війну прославили свій рід військ такі аси, як тричі Герої Радянського Союзу Покришкін і Кожедуб — жива легенда нашого часу. До нас це слово прийшло з французької мови (через німецьку або польську) уже із значенням «майстер повітряного бою» в 1941 р. У французькій мові слово *ас* багатозначне. Одне з його значень — «туз» (у картярській грі). Ще у XIX ст. у цього французького слова з'являються переносні значення: 1) «багатир, багач, грошовита людина» (у нас — «туз»); 2) «високопоставлена особа» (у нас — «шишка»); пізніше з'являється й значення «майстер повітряного бою». У нас слово *ас* далі розширило своє значення: його вживають і на позначення «майстрів високого класу» інших професій. У французьку мову слово *ас* прийшло з латинської мови (*ас*, род. *accis*), де теж вживалося переважно у мові гравців, тільки гравців у кості. В латинській мові це слово позначало також грошову одиницю. Звідки слово *ас* прийшло в латинську мову — сказати важко, припускають, що з мови етрусків. А здавалося б, це таке нове, таке сучасне слово...

Увесь світ обійшла фотографія, на якій командир з пістолетом в руці піднімається попереду своїх бійців в атаку. Ця фотографія — символ мужності наших воїнів. Вона навечно в строю, тому що абсолютно правдива, документальна, зроблена під шквальним вогнем... Пізніше вдалося встановити ім'я цієї людини: легендарний «Комбат» (як називали це фото) Великої Вітчизняної — це молодший політрук Олексій Гордійович Єременко, а до війни — голова колгоспу на Запоріжжі. Легендарний *к о м і с а р*...

З книжок і кінофільмів ми знаємо про комісарів Великої Вітчизняної і громадянської воєн, а чи існувало це слово ще раніше? Виявляється, воно дуже старе, ще латинське: від дієслова *комітто* — «доручати» було утворено іменник *коміссаріус* — «довірена особа», «порученець». У нас слово відоме з XVIII ст., прийшло воно з німецької мови й означало «довірена особа». Про роль комісарів у кріпосницькому суспільстві виразно промовляють рядки відомої байки Л. Глібова «Вовк та ягня»: «Ягнятї нікуди тікати; стоїть, сердешне, та дрижить... А Вовк, неначе комісар, кричить (він, щоб присікаться, знайшов причину)»... Виходить, що слово це своєї величі, свого героїчного ореолу набуло не одразу, а значно пізніше — завдяки тим людям, які носили це високе звання.

Щось схоже трапилося і з словом партизан, яке спочатку мало зовсім інше значення, а саме — «член групи,

Н «військи у Вісславі» В слово

партії». З таким значенням це слово було в італійській мові, тільки звучало воно в ній інакше — *партіджано*. У французькій мові воно стало *партизан* (*partisan*).

У російську мову воно потрапило (уже в формі *партизан*) у XVIII ст. із значенням «прихильник». І лише під час війни 1812 р. воно набуло сучасного значення і стало загальноживаним. Проте в російській мові тривалий час співіснували обидва значення цього слова. Так, наприклад, у «Воспоминаниях» С. Ю. Вітте (1849—1915) читаємо: «Генерал-адмирал Алексей Александрович (ныне покойный) почитал это для себя обидой, так как он — партизан устройства порта в Либаве». Тут не виникає сумнівів, що слово *партизан* вжито у значенні «прихильник».

Слово *міліція*, навпаки, звузило своє значення, порівняно з тим, яке в нього було на початку його «кар'єри»: у Стародавньому Римі *міліція* означало «військо», «військова служба», «воєнна сила»; утворене воно було від латинського *мілео* — «воїн». Слово проникло у різні європейські мови («просочилося» — як військо), потрапило й до нас. Зараз *міліція* — це назва державного адміністративного органу СРСР, що здійснює охорону громадського порядку в країні.

Деякі слова серед назв воїнів — рядових і їх командирів — забулися, ~~відійшли у запис~~ вони вживаються лише тоді, коли в розповіді йдеться про історичні події. Таким є, наприклад, слово *гетьман*. Важко навіть повірити, що сучасне німецьке *гауптман* (капітан) і наше *гетьман* мали спільного предка, — настільки ці слова розійшлися у звучанні. Проте в одному з давніх німецьких діалектів це слово звучало як *гоубетман* (*houbetman*) і *гойптман* (*heuptman*) — «командир, командуючий». У чехів, які його запозичили, воно звучало вже як *гейтман* (*hejtman*), у поляків — як *гетман*. У німецькій мові це слово було складним, перша частина його — *houbet*, *heupt* — «голова», споріднена з латинським *sarut* (голова), а друга частина — *ман* (людина). У польській мові слово *hetman* засвідчене з 1410 р. Значення його в польській мові — «головнокомандуючий збройними силами Польсько-Литовської держави» (XVI ст.). На Україні слово знову змінило своє значення. У XVI ст. — це виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі, з XVII ст. до 1764 р. — начальник козацького війська та верховний правитель України. Серед гетьманів були визначні полководці, хоробрі воїни — Хмельницький, Наливайко, Косинський, Федорович, Сулима, Гуня та інші, але були й нікчемні політики, вороги простого козацтва; тому хоч

історія й донесла до нас їх імена, народ не зберіг ці імена у своїй пам'яті.

Слово *козак*, живучи в українській мові здавна, обростало все новими й новими значеннями. Походить воно з тюркських мов: у турецькій, татарській, казахській, киргизькій та інших мовах *казак* — «вільна, незалежна людина, шукач пригод, бродяга». У російських грамотах засвідчене це слово з 1395 р., через українську мову воно потрапило в польську. На Україні в XV—XVIII ст. *козак* — це вільна людина з кріпаків або міської бідноти, яка втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників. У Росії з XVI до XVIII ст. *казак* — вільна людина з кріпських селян або міської бідноти, яка втекла на окраїни держави — на Дон, на Яїк (р. Урал). З XVIII ст. — це представник військового стану, уродженець військових областей — Кубанської, Оренбурзької, війська Донського та інших. Ця людина зобов'язана була служити в армії за пільгове користування землею (їх нащадки також звалися *казаками*). Нас цікавило слово *козак* як назва військовослужбовця. У ті бурхливі й змінні часи (XVI—XVII ст.) були і виборні козаки, і виписні, і городові, і компанійські, і реєстрові, і просто запорізькі... Але про все це можна довідатися з інших книжок, а нам пора далі в дорогу. Згадаємо лише, що у тюркських мовах в основі слова *казак* лежить *каз* — «гусак», *ак* — «білий», тобто по-нашому «лебідь», а також те, що слово *казах* — назва народу — того самого кореня.

Таким чином ми прийняли *парад* — уявний парад — військ. Спочатку *парад* був, мабуть, звичайною затримкою війська (іспанське *парар* — «затримувати», *парада* — «зупинка») для огляду командирами його готовності до дальшого походу чи бою. У французькій мові, куди слово потрапило з іспанської, *парад* — це вже огляд військ на спеціально відведеному місці. В Росії, починаючи з Петра I, з'являється вислів *парадное место*, у сучасній нам мові *парад* — це й урочистий огляд військ, і їх рух, стрій; це також урочистий огляд спортсменів, піонерів та ін.

На «парадних місцях», як сказав би цар Петро I, солдати приймали і зараз приймають присягу — урочисту офіційну обіцянку захищати священні кордони своєї Батьківщини, оберігати її спокій і мирний труд. Старе це слово *присяга*, з походження воно слов'янське, має воно у мові велику родину, починаючи з *присягати*, через *досягати*, *сягнути* аж до *сажень* (міра довжини). А як же від *сяжень* (стара форма) дійти до *присяги*? Корінь в обох слів одна-

ковий, це, видно, означає він «торкатися», «діставати», а раніше існував такий ритуал: коли людина клялася в чомусь, то звичайно при цьому торкалася (сягала) на знак клятви якогось священного предмета — прапора, наприклад, або зброї.

На параді над військами, яких вітає той, хто приймає парад, спалахує розкотисте ура! Що це за вигук, звідки він? В. Чивіліхін у романі-есе «Пам'ять» наводить його як давній бойовий клич східних племен, що склали орду. А ось аргументи на користь західного походження слова *ура*: «В пятом часу король и все прочие... кричали *ура* трижды» (1716); «Палили из тринадцати пушек, кричали *ура* по отъезде пять раз». Це найдавніші писемні свідчення про існування цього слова в російській мові. Вони стосуються поведінки іноземців, які прибули з Заходу і привезли з собою це *ура*. Де взяли його? В діалектах німецької мови є слово *гурра* (*hurra*), утворене від *hurgen* — «швидко рухатися». Ще докази: наявність слова в такій формі в західноєвропейських мовах: французькій, шведській, італійській, датській, іспанській, англійській — і скрізь *hurra*.

Після параду полки повертаються в казарми. В основі цього слова лежить латинське *арма* — «зброя», те саме, що у слові *армія*. В італійській мові є слово *каса* — «дім». Поєднання цих двох слів дало *казарму*. Слово прийшло до нас через німецьку або польську мову і має значення «спеціальна будівля для розміщення військової частини».

Цікаве й довге життя прожило в мові слово *полк*. І значення його у різні часи було неоднакове. Був час, коли *полк* означало масу народу, невизначену кількість людей. Це саме значення має німецьке слово *вольк* (*volk*) — «на-товп», «військо». Одні дослідники вважають, що наше слово *полк* — це запозичення з німецької мови, тільки дуже давне. Інші схиляються до думки, що між цим німецьким словом, деякими словами балтійських мов і нашим *полк* складніша відповідність: можливо, що вони всі мають одне, але ще більш давнє першоджерело.

Як свідчать літописи, був час, коли слово *полк* вживалося і в значенні «рід»: «Рюрик и Давидъ полкъ весь...» («Повість временних літ»). Значить, спочатку невизначена, але значна кількість людей; пізніше — не просто людей, а військових людей. З цим значенням воно вживалося довго й часто, судячи з того, скільки слів з цим коренем є у нашій мові (полководець, ополченець, ополчитися, полчища та ін.). За часів Київської Русі *полк* означало вже

військо, військовий похід. З часом вдосконалювалася військова справа, вироблялася військова тактика, набувало точнішого, предметнішого значення і слово *полк*. На Україні у XVI—XVIII ст. полком звали не лише військову частину, а й територію, на якій було розташоване військо. Кожен полк мав своє головне місто, від якого одержував назву (Чернігівський, Ніжинський, Лубенський та ін.). Такий полк мав у своєму складі до трьох тисяч козаків. Цар Петро I, як відомо, провів повну реорганізацію війська, після неї слово *полк* набувало сучасного значення: «військова частина з самостійним управлінням і господарством, яка входить до складу дивізії або бригади».

Як ви думаєте, чи давно з'явилися у нашій мові й у мовах наших сусідів слова *фронт*, *лінія фронту*, *штаб армії*? Не поспішайте з відповіддю, пригадайте уже відоме. Відома *армія* — давнє, ще латинське слово, якому більше двох тисяч літ. А як же інші слова? Пошукаємо відповіді у словниках. Мабуть, найстаріше серед цих слів — *лінія* (по-латині *linea*). Знаєте, що стоїть за цим досить абстрактним словом? *Льон* (*ліnum*), а точніше лляна нитка, натягнена між двома кілочками — прообраз сучасної абстрактної лінії, ниточка, з якої у десятках мов з'явилося десятки слів.

Слово *фронт* походить від латинського *фронс* (род. *фронтіс*), де воно означало «лоб», «фасад» (і сьогодні можна сказати *фронтальний удар* і *лобовий удар*).

Пізнішого походження слово *штаб*. Це запозичення з німецької мови, де слово *штаб* (*Stab*) — це або «палиця», або «жезл». Чому саме так назвали «мозковий центр» військової частини, пояснити можна, хоч ситуація, покладена в основу називання, сьогодні вже не існує. Раніше будинок, в якому розміщувався *штаб*, прикрашався яскравим жезлом — емблемою військової частини. В російській мові слово з'явилося в епоху Петра I. Сьогодні воно має кілька значень: це і орган керування військами в частинах, з'єднаннях і об'єднаннях усіх видів збройних сил; це особи, які входять у цей орган; це приміщення, в якому перебуває такий орган; це взагалі керівний орган будь-чого.

Правда ж, старі слова — назви зброї і родів військ — не викликають страху — може, тому, що звичні, знайомі з літератури: ми цю зброю бачили в кіно, театрі, ми її тримали в руках як іграшку, ми бачили її у музеях. А от нова зброя... Вслухайтесь: *напалм*, *радар*, *ракета*... Від цих слів стає моторошно не лише нам з вами — усьому людству, бо

це сьогоднішня зброя завтрашньої війни, яка може знищити життя на Землі. Звідки вони, ці слова?

Слово *напалм* і *радар* — це новоутворені слова, буквені скорочення цілих висловів. Слово *радар* — назва і радіолокації (методу знаходження об'єктів у просторі за відбитими від них радіохвилями) і радіолокатора (приладу, побудованого на використанні цього методу). Назва виникла як скорочення англійського словосполучення *radio detection and gauging* (радіовиявлення і визначення відстані). *Напалм* — це назва горючої суміші, застосовуваної у запалювальних авіабомбах, ракетах, мінах і вогнеметах. Це скорочення вислову *aluminum salts of parhtaenic and palmitic acids* — суміш алюмінієвих солей нафтенової і пальмитинової кислот, а також желеподібний бензин, загущений цією сумішшю. Обидва слова начебто створені не людиною, а якимось бездумним роботом — такі вони сухі, холодні й грізні. А все через те, що ми їх постійно зустрічаємо в таких текстах, які й не можуть викликати інших емоцій. Часто буває, що ми не знаємо первісного значення, походження й етимології слова, але знаємо постійне словесне оточення його — і це слово набуває для нас досить стійкого забарвлення. Якщо сказати — *обеліск*, то ми одразу згадаємо предметне, а значить і словесне оточення його (так звать пам'ятники загиблим воїнам на кладовищах і на площах). І хоч давньогрецьке *обелос* означало «рогатина», «вістря списа», «рожен» і само по собі не викликало сумних, скорботних асоціацій, похідне від нього *обеліскос* (зменшена форма) почало називати колону, загострену зверху й схожу на наконечник списа, використовувану як пам'ятник загиблим воїнам. А вже постійне вживання у такому контексті й створило йому відповідний ореол у нашій уяві й пам'яті.

Слово *ракета* двоїться у нашому сприйманні. З одного боку — це грізна зброя, але з другого — це польоти в космос, це наукова фантастика в книжках і на екрані, це Ціолковський... У нашій мові слово *ракета* має кілька значень. Найдавніше — це «наповнений піротехнічною сумішшю снаряд, який при спалахуванні злітає високо в повітря»; використовується для світлової сигналізації, освітлення місцевості, фейерверків та ін. Це найдавніше значення слова. Італійське *ракхетта* (*racchetta*) означало «веретено» (мабуть, перші ракети, вживані для фейерверків, мали саме веретеноподібну форму). У російській мові слово існує з часів «вогненних потіх» Петра I. Це слово прийшло до нас через німецьку або голландську мову. Друге значення

Л. Буко

слова — «літальний апарат або пристрій з реактивним двигуном». У військовій справі — «бойовий снаряд, який приводиться в рух реактивною силою». Значення «космічний снаряд, апарат» пов'язане з іменем батька космонавтики К. Е. Ціолковського. Слово ~~це~~ вперше вжито ним на межі між ХІХ і ХХ ст. Нове значення в слові ракета розвинулося в зв'язку з ідеєю винахідника — нашого з вами земляка Миколи Івановича Кибальчича (1854—1881) — про створення реактивного космічного корабля. Схему реактивного літального апарата він склав у Петропавлівській фортеці, де був ув'язнений перед судом і стратою. Кибальчич був не лише винахідником-мрійником, він був і людиною діла, переконаним і мужнім революціонером: це під його керівництвом виготовлялись бомби для терористичних актів (однією з них був убитий цар Олександр ІІ).

...І завжди, коли я бачу молоду людину, яка нудьгує і не знає, куди подіти себе і свій вільний час і на кого вилити своє безпричинне роздратування, — я пригадую Кибальчича, ув'язненого, засудженого до страти Кибальчича, який не оплакував свою долю, а, працюючи, був охоплений однією думкою — встигнути передати людям свій винахід...

Теоретичне обґрунтування ідей Кибальчича здійснив К. Е. Ціолковський у своїй книзі «Вільний простір», яка побачила світ у 1883 р. У дев'яності роки Ціолковський пише науково-фантастичну повість «Поза землею» — про першу подорож у космос. ~~Цей~~ літальний апарат Ціолковський називає по-різному: ракетою, снарядом, гарматою, реактивним приладом, апаратом, кораблем, небесною ракетою, небесним екіпажем. Найчастіше зустрічаються дві назви — *ракета* і *снаряд*; частіше-за інші вживається словосполучення *реактивний прилад*. Так, у 1903 р. з'являється його праця «Дослідження світових просторів реактивними приладами»; у тексті автор роз'яснює цю назву так: «реактивний прилад, тобто рід ракети, але ракети грандіозної і особливим чином влаштованої». З тридцятих років терміни *ракета* і *реактивний прилад* починають розрізнятися, стають двома термінами.

~~Є ще одно слово~~ ^{руке} у словнику моряків прекрасне слово, яким відповідають, одержавши розпорядження командира. Це слово *Єсть!* Його створили матроси, надавши йому значення «готово, зроблено» або «буде зроблено негайно і досконало». Походить це слово не від нашого дієслова *бути* в теперішньому часі (*є, єсть*), а з англійського *йес, сер* — «так, пане» (у англійців це була ввічлива форма відповіді начальникові, вчителю, незнайомій людині). Як

К. Свід

добре було б, якби ми не лише стороннім, які нам щось наказують, а й собі самому якомога частіше казали, коли треба щось зробити: «Єсть!», тобто «уже робиться».

33. ЛЮДИНА І ЧАС

Иди, іди, мій синочку,
Та й не забавляйся.
За чотири неділеньки
Додому вертайся.

Народна пісня

Як у давнину людина відчувала плин часу і як увічнювала це в слові? Про те, що людина дуже давно збагнула своє існування в часі, свідчать найдавніші календарі, які дійшли до нас, — календарі, побудовані на зовсім інших *реновах*, ніж наші, але не менш точні й докладні.

Слово календар з'явилося у Давньому Римі. Там календами називали перший день кожного місяця. Усі розрахунки у римлян пов'язувалися з цими першими числами місяця: у ці дні сплачувалися борги, виконувалися зобов'язання й різні розрахунки. Греки не прийняли тоді ще римського календаря, і для греків, що жили у Римі, календи — як день розрахунків — не існували. Тому вислів «відкласти до грецьких календ» означав «до безконечності» (вислів приписують імператорові Августу, який вживав його, говорячи про безнадійних, непоправних боржників). За першими числами місяця жерці вели рахунок часу, календаріумом звався довідник, яким користувалися вони у своїх розрахунках. У нас слово календар з'явилося у XVII ст., прийшло через польську мову. Проте наявність у мові слів *коляда, колядка, колядування*, які сягають корінням дохристиянських часів, свідчить про те, що слово календи вперше було запозичене усним шляхом з латинської мови у дуже давні часи.

Як правильно: *поставте дату* чи *поставте число*? Яка сьогодні дата чи яке сьогодні число? Число — це «день місяця в порядкувому ряді інших днів». Можна сказати: *у перших числах березня, з десятого числа (відпустка)*, яке у нас сьогодні число? Дата — це точний календарний час певної події, куди входять число, місяць і рік (*дата народження, знаменна дата, поставити дату* та ін.). Слово це було запозичене книжним шляхом з латинської мови, де *datum* — «дане». Пустили його в обіг італійські рахівники,

які спочатку позначали ним строк сплати боргу, потім будь-який строк, а ще пізніше — це просто помітка про час, коли відбувалася певна подія.

Слово *літо* звузило своє значення аж у чотири рази. Спочатку воно означало цілий рік, а тепер лише чверть його. Залишки старого значення можна знайти у словах *літопис* (запис за роками) і його похідних, *літочислення* (система визначення часу за роками від умовно обраного історичного моменту).

Слово *день* належить до тих найдавніших слів, відлуння яких чуємо в усіх споріднених мовах, починаючи від латинського *діес* і далі — італійського *джорно* (*giorno*), французького *жур* (*jour*), литовського *діена* (*diena*) — і закінчуючи слов'янськими: болгарським *денятъ*, сербохорватським і словенським *дан*, чеським *ден*, польським *дзень*.

Тепер пригадаємо назви днів тижня. Як їх називають різні народи? У мовах європейських народів дні тижня мають звичайно імена, пов'язані з давніми богами, місцевими або римськими: так, англійська *фрайді* — «п'ятниця» — це день, який посвячувався давньогерманській богині Фреї; німецький *доннерстаг* («четвер» названий так на честь бога грому Доннера; французька *вандрді* — «п'ятниця» названа на честь римської богині краси Венери. У нас немає жодної такої назви (у російській мові є — це *воскресенье*, назване на честь легендарного воскресіння Ісуса Христа). Що ж покладено в основу нашого найменування? Звичайнісінька річ — «порядкові номери» днів: *понеділок* — перший день «по неділі», *вівторок* — корінь *втор* — «другий»; *середа* — «середина тижня»; *четвер* — «четвертак» — четвертий день; *п'ятниця* — «п'ята».

У цю струнку систему назв робочих днів тижня не вкладається *субота*. Слово це прийшло до нас дуже давно — воно було успадковане від старослов'янської мови. В старослов'янську мову потрапило з грецької мови, де слово *самбатон* передає давньоєврейське *шаббат* (*sabbath*) — «вільний день». Вдруге це слово було запозичене значно пізніше у формі *шабаш* із значенням «досить», «баста». Запозичалося воно з польської мови (*szabas*), де з'явилося з єврейського чи єврейсько-німецького *шаббес* (*schabbes*) — «субота». Значення слова *шабаш* розвивалося так: спочатку «субота» — «неробочий день», потім — «кінець роботи (незалежно від суботи)», далі — «відпочинок» (звідси *шабашити* — кінчати роботу і *шабашник* — людина, яка в гарячу пору залишає роботу заради легкого заробітку).

Від слова *субота* утворене таке знаменне в житті нашої

країни слово, як суботник. Ви пам'ятаєте обставини його виникнення: комуністи Московсько-Казанської залізниці 7 травня 1919 р. постановили ввести комуністичну суботу до повної перемоги над Колчаком. 10 травня 1919 р. був проведений перший комуністичний суботник, а 12 травня 1919 р. в газеті «Правда» з'явилося вперше слово *суботник*, яке з того часу стало назвою будь-якої добровільної безкоштовної роботи колективу для виконання певного суспільно корисного трудового завдання. Такі роботи проводилися спочатку в суботу, а коли їх стали проводити і в недільні дні, виникло по аналогії зі словом *суботник* ще одне нове слово — *недільник*.

З давніх-давен слово *місяць* служило назвою небесного світила і відрізка часу, який визначався чотирма фразами цього небесного світила. Це спільноіндоевропейське слово (його родичі є в багатьох мовах цієї сім'ї). Висловлювалося припущення, що у слова *місяць* той же корінь, що й у дієслова *міряти*, тобто виходить, що колись і *місяць* — світило і *місяць* — «30 днів» однаково сприймалися, а значить і називалися, — «вимірювачами» часу (правда, не всі етимологи поділяють цю точку зору).

Наші назви місяців прозорі: легко встановити, яка ознака покладена в основу називання. Січень дістав свою назву від «сікти» (у цей час найчастіше вирубували ліс). Лютий названо за люті — злі, жорстокі — морози, які бувають у цьому місяці. Березень був місяцем, коли збирали березовий сік (місяць цей тому ще звали *сочень*, *соковик*). Квітень — місяць цвітіння. Травень відзначався буйним ростом трав і за це дістав свою назву. Червень — від *червець*, з якого виготовляли червону фарбу (черв'як-лялечка червця з'являвся саме у цей час). Інші пояснення назви *червень*: теж від *черв'як*, але тепер це лялечки бджіл, які у цей час якраз виводилися. Ще пояснення: місяць появи червоних ягід, фруктів і квітів. Липень — місяць цвітіння липи — дерева, дуже поширеного й шанованого (як медонос) у слов'янських землях. Серпень — місяць серпів, жнив; у білорусів він — *жнівень*. Вересень — місяць цвітіння вересу, рослини, що, як і липа, є багатим медоносом. Жовтень — місяць жовтого листя. Листопад не потребує пояснення, бо в самому слові чути шелест листя, що падає на землю. Раніше він звався і *падолист*. Що ж, слово складається з двох коренів, і зміна їх місця нічого не міняє в їх змісті. Грудень — місяць, коли земля змерзається у груддя.

Був ще й місяць *студень* — «холодний». Так називали в

минулому останній місяць року на Східній Україні. У тих, хто дотримувався цього календаря, не було *вересня*. І назви місяців, починаючи з *жовтня*, пересувалися.

Як бачите, не завжди назви місяців були такими, як вони є сьогодні, і навіть сьогоднішні назви раніше могли мати інші «порядкові номери». Більше того, у грудні можуть іти дощі, а в квітні — сніг, проте поетичні, а разом з тим і точні назви дванадцяти місяців продовжують розмірено іти один за одним — у вічність...

34. ІМЕНА, ІМЕНА...

Максим козак Залізняк —
Козак з Запорозжя.
Як поїхав на Україну —
Як пишняя рожа!

Народна пісня

У давній пісні — «Максим козак Залізняк», у новій — «Матрос партизан Железняк»... Проходять роки, десятиліття, століття, епохи, а в мовах залишаються імена — вони в речах і поняттях, у географічних назвах і термінах. Ми часто й не знаємо про те, що слово, яким ми повсякчас користуємось, — ім'я людини, що за цим словом стоїть чиясь життя — з його злетами й падіннями, радощами й печалюми...

Якщо лише перерахувати слова — назви предметів і понять, які були свого часу прізвищами або іменами їх винахідників, то спочатку навіть важко повірити, що це прізвища — настільки звичними, «безликими» стали вони. Погляньте на них: д и з е л ь (прізвище німецького інженера, який сконструював цей двигун), а м п е р (прізвище французького хіміка А. Ампера), в а т (прізвище англійського фізика Дж. Уатта), в а т м а н (прізвище власника англійської паперової фабрики Ватмана), в о л ь т (прізвище італійського фізика А. Вольты), г е р ц (прізвище німецького фізика Генріха Герца), о м (прізвище німецького фізика Г.-С. Ома), р е н т г е н (прізвище німецького фізика В.-К. Рентгена), у н д е р в у д, р е м і н г т о н (прізвища конструкторів друкарських машинок). У назвах електротехнічних мір — прізвища видатних учених, це — *кулон*, *гаусс*, *генрі*, *фарада*. У назвах літаків — прізвища їх конструкторів (Лавочкін, Ільюшин, Яковлев, Туполев). Навіть за назвою такого музичного інструмента, як с а к с о ф о н,

стоїть прізвище бельгійського майстра — Адольфа Сакса. Так само від прізвища Шарля Патé, французького комерсанта, засновника фірми, що випускала звукозаписувальну апаратуру, утворене слово п а т е ф о н (друга частина обох слів: грецьке *фоне* — «звук»).

Поглянемо на назви зброї. Б р а у н і н г (система автоматичної вогнепальної нарізної зброї) одержав назву від прізвища винахідника — американського конструктора Д. Браунінга. К о л ь т (система індивідуальної вогнепальної зброї) названий за прізвищем американського зброяра С. Кольта. М а у з е р (система ручної зброї) — це прізвище німецьких інженерів-винахідників і підприємців братів Маузер. Н а г а н — револьвер системи бельгійського зброяра Нагана. Б е р д а н к а — рушниця системи американця Бердана, прийнята на озброєння в російській піхоті у 1869 р. Ш р а п н е л ь названа так за прізвищем англійського генерала, який ввів новий вид снаряда, зарядженого картечю.

На сторінках цієї книжки уже згадувалося багато слів, утворених від прізвищ та імен людей. Нагадаємо їх. Це були назви одягу (*галіфе, макінтош*), до яких додамо ще р е г л а н — фасон верхнього одягу, в якому рукав становить єдине ціле з плечем; «винахід» англійського генерала Реглана. Можна додати, що ф р е н ч — куртка особливого крою, — «винахід» англійського фельдмаршала, головнокомандувача британськими військами у Франції (1915—1918).

Згадувалися й назви головних уборів — імена (*будьонівка, болівар*), назви їжі (*сандвіч, беф-строганов, наполеон, пожарські котлети*), засобів транспорту (*дрезина*), ряду суспільних явищ (*тариф, хуліган*) та інші.

Серед назв рослин, крім уже розглянутих нами, можна згадати б е г о н і ю, яка одержала своє ім'я від прізвища французького ботаніка Бегона; к а м е л і ю, названу за прізвищем італійського місіонера Камеллі (він привіз цибулинки камелії з Японії в Європу у 1791 р.); м а г н о л і ю, ім'я якої утворене від прізвища французького ботаніка XVII ст. Маньоля (писалося Magnol).

Є в нашій мові слова, в яких їх першоджерело так глибоко заховане, засипане піском часу, що одразу важко й подумати, що це було колись ім'я людини, — настільки слово змінилось як за значенням, так і за звучанням. Наприклад, м а в з о л е й, за яким — через прірву століть — ми бачимо мертвого Мавсола (майже незалежного сатрапа перської провінції Карії) і безумну від горя його

сестру й дружину Артемісію, яка випила з вином і прянощами попіл спаленого Мавсола, щоб не розлучатися з ним... А вже потім з'явилась велична споруда — гробниця, в якій ніхто не був похований. І через віки дійшло до нас тільки слово *мавзолей* — «монументальна поховальна споруда».

Меценат. Звичайно так називають багатих покровителів наук і мистецтв, покровителів вчених, акторів, співаків. Слово це вживається й переносно, образно, а також у різних порівняннях. Так, у газетних публікаціях можна зустріти *меценатів* — окремих керівників підприємств, які аж надто опікають свої футбольні чи хокейні команди, свої самодіяльні колективи, обсипаючи їх різними благами. А справжній, історичний Меценат (Maecenas) — це римський політичний діяч I ст. до н. е., що уславився покровительством поетам та художникам, бо сам теж був натурою артистичною, хоч талант мав невеликий.

Силует — однобарвне контурне зображення, намальоване (вирізане, вишите) на однотонному фоні. Слово *силует* — це все, що залишилося в пам'яті людей від Е. де-Силуета — блискучого міністра фінансів при дворі короля Франції Людовіка XV. Силует був безумовно людиною обдарованою, і за інших умов він міг би зробити щось для своєї держави, але на своєму посту він був недовго (півроку), а крім того, у нього не було ділового досвіду й адміністративної хватки. Тому його починання були приречені на провал. Крах його, як пишуть дослідники, був таким же несподіваним, швидким і шумним, як і звеличення.

Метеором він пролетів над Францією і шез з політичного горизонту. Тому у Франції в ті часи можна було почути «з'явився, як Силует, шез, як Силует», тобто слово це стало символом надто швидкої й ефектної, але непродуманої справи. Тому, коли з'явилась манера тіньового зображення, дуже ефектна, але водночас і дуже швидка, про неї сказали — це «на манер Силуета». Пізніше не лише манера зображення, а й саме зображення одержало ім'я *силуета*.

Гільйотина — знаряддя для виконання смертних вироків (через відсікання голови), запроваджене у Франції в період буржуазної революції 1789 р., запропоноване революційному урядові Франції у 1791 р. лікарем Ж. Гільйотеном. Вперше вона була використана 25 квітня 1792 р. і набула широкого застосування в 1793—94 р., коли об'єднані сили інтервентів і внутрішньої контрреволюції примусили уряд якобінської диктатури ввести масовий револю-

ційний терор. Після падіння якобінців гільйотина стала знаряддям контрреволюційної реакції. В окупованій Франції (1940—1944) фашисти використовували гільйотини для страти патріотів-антифашистів.

Б о й к о т — спосіб політичної та економічної боротьби, який полягає в повному припиненні стосунків з якою-небудь державою, організацією, установою чи конкретною особою. Слово з'явилося і стало загальновідомим після таких подій. Управитель одного маєтку в Ірландії, англієць, капітан Джеймс Кенінгем Бойкот жорстоко й нетерпимо ставився до орендарів-ірландців, загрожуючи зігнати їх з земель. Це було в 1879 р. «Земельна ліга» Ірландії, гаслом якої було «Ірландська земля — ірландцям», виступила проти Бойкота на захист орендарів. Капітан Бойкот, коли у нього загострилися сутички з місцевим населенням, викликав поліцію, проте розлючений натовп накинувся на неї; поліцаї змушені були втекти. Після цього слуги залишили дім Бойкота; крамарі відмовилися продавати йому свої товари, листоноші — носити пошту; ніхто не розмовляв і взагалі ніяк не спілкувався з ним. Бойкот, оточений мовчазною ворожнечею, змушений був виїхати. Так частковий, конкретний факт класової боротьби дав суспільно-політичний термін мовам народів Європи.

С л о в о ш о в і н і з м — це назва найреакційнішої форми буржуазного націоналізму, який пропагує національну винятковість, ненависть до інших національностей, розпалює ворожнечу між країнами й народами. Слово походить з французької мови; утворене воно від прізвища *Шове* (Chauvin), — солдата наполеонівської армії, який «уславився» під час єгипетського походу 1798—1801 рр. людина ненависницьким ставленням до арабського населення.

В о к з а л сьогодні — це будинок або комплекс споруд для обслуговування пасажирів на залізничних станціях (останнім часом з'явилися морські й річкові вокзали). Слово вперше зафіксоване у «Словнику російської мови» у 1891 р., у словнику Б. Грінченка його ще немає. Проте вживалося воно в російській мові й раніше (у формі *фоксал* зустрічається у 1777 р.), щоправда, значення його тоді було не «залізничне» *Vaux hall* — назва місцевості біля Лондона (тепер це частина Лондона), де в XVII—XIX ст. існував публічний сад з концертами. *Vaux* — *Вокс* — це прізвище власниці, французьке з походження, а *hall* — «лім», «будинок», «зал». Спочатку і в Росії слово *воксал* означало «будинок для танців і концертів», та ось у Павловську на залізничній станції починають виступати з концертами оркестри, сюди

приходять дачники слухати музику. Так в людській уяві слово *вокзал* пов'язалося з залізницею. Пізніше цим словом починають називати будь-яке залізничне приміщення, де обслуговують пасажирів,— уже безвідносно до музики й танців.

За час існування в мові слова-імена змінюють своє значення. Часом окрема риса людини чи її справи, може навіть не суттєва, не першорядна, стає смислом слова, утвореного від цього імені. Так сталося, наприклад, із словом *крес*. Сьогодні це — людина, що володіє величезними багатствами. А насправді в житті й діяльності останнього царя Лідії (Мала Азія), який жив у XII ст. до н. е., було багато інших подій і обставин, що зробили його помітною фігурою в історії та заслуговували на згадку. Так, Крез вів уперту боротьбу з грецькими містами в Малій Азії за вихід до моря. Йому вдалося підкорити їх собі всі, крім Мілета. Проте у містах, якими він оволодівав, Крез залишав старий державний устрій, лише обкладаючи їх даниною, від чого Лідія багатіла. Він був добрим дипломатом: підтримував стосунки з греками в метрополії, щедрими дарами Дельфійському храмові купував підтримку могутніх дельфійських жерців. Крез першим у XII ст. до н. е. почав карбувати золоті монети, що, мабуть, і послужило приводом для створення йому слави багача. Зазнав він і гіркоти поразки: у 546 р. до н. е. на Лідію напали перси. Військо Креза було розбите в долині ріки Герма, недалеко від столиці Лідії — міста Сард. Чотирнадцять днів тривала осада Сарди, могутній перський цар Кір здобув місто; Крез потрапив у полон. Як бачимо, Крез прожив бурхливе й сповнене пригод життя володаря, який вміло вів свою політику, шукав нового, зазнавав перемог і поразок, а не сидів лише на мішку грошей, як можна подумати, судячи з того, що слово *крес* означає зараз у нас.

Якщо поставити поряд три слова: *Цезар*, *кесар*, *цар*, то спільного, на перший погляд, між ними можна побачити небагато, хіба що те, що всіх їх об'єднує поняття «влада». В усьому ж іншому ці слова несхожі: *Цезар* — власне ім'я, *кесар* — грецька назва давньоримських імператорів, *цар* — загальна назва (не титул) володаря в слов'янських країнах. Тепер розглянемо ці три слова в такій послідовності, в якій вони виникли. Особисте прізвище римського диктатора Кая Юлія Цезаря писалося *Caesar*, а вимовлялося римлянами *Кайсар*. Це ім'я стало титулом глави римської імперії й у пізніші часи вимовлялося *кесар* (у цій формі, як ми вже знаємо, воно перейшло у грецьку мо-

ву), *цесар, цезар* (в італійській мові — *чезаре*, у французькій — *сезар*, у німецькій — *кайзер*). Слов'яни спочатку взяли у греків слово *кесар*, проте пізніше й вони почали вживати слово *цезар*, оскільки воно було безпосередньо пов'язане з латинським титулом. Так, поступово відкладаючись, у мові слов'ян зібралися усі три форми одного колись слова: *цезар, кесар, цар* (останнє з'явилося вже на ґрунті слов'янських мов).

Імена людей залишили сліди й у власних назвах — найчастіше у назвах міст. Проте подробиці таких найменувань, як правило, швидко забувалися. Так, наприклад, *Ленінград* — на самому початку, при його «хрещенні» був названий не *Петербург* — «місто Петра», а *Санкт-Петербург* — «місто святого Петра» — «небесного патрона» царя Петра I. Це *санкт* («святий») було відкинута у 1914 р. і *Петербург* — *Петроград* — *Пітер* став тим, чим він і був: містом, яке побудував цар Петро I — як би він не ховався за святого Петра (назва «Ленінград» введена 1924 р.).

А ось що розповідається про назву міста *Сан-Франциско*. Місто одержало свою назву в пам'ять сера Френсіса Дрейка, жорстокого пірата, корсара її величності королеви Англії, який розсіяв по всій західній півкулі легенди про свою жорстокість і про закопані в землі скарби. Френсіс — це мирська форма імені Франціска. Сер Дрейк все ж не відважився закріпити пам'ять про себе прямо в назві міста. Він пішов обхідним шляхом: начебто я і начебто це не я, а мій небесний покровитель.

Є місто, яке ми знаємо під чотирма назвами: *Стамбул, Константинополь, Візантія, Царград*. Давньогрецьке місто *Візантія* було перейменоване в *Константинополь*, коли імператор Константин зробив його столицею першої християнської імперії. *Царградом* його називали київські князі, коли ходили туди «добувати славу» — і вшали щит на його ворота. Назва *Стамбул* з'явилась у міста, можна сказати, через помилку. Коли турки завоювали Константинополь, вони від місцевих жителів — греків постійно чули: *іс там б'олі*. Завойовники вирішили, що так зветься це місто, а насправді жителі міста казали «іду до міста», як часто кажемо й ми. Так і з'явилась нова — вже не «імператорська» (Константинополь), а «народна» — назва міста: спочатку *Істамб'олі*, а пізніше — *Стамбул*.

«Ну, добре, — скажете ви, — цар Петро I будував місто, Френсіс Дрейк вклав у будівництво нового міста нагробоване багатство й неабияке зухвальство, імператор Константин створював столицю могутньої на той час імперії, А ко-

ролева Вікторія? Що зробила вона для тих місць, які були названі її ім'ям?» І справді, на карті світу десятки назв, пов'язаних з іменем цієї англійської королеви, розкиданих у найвіддаленіших місцях землі: водоспад *Вікторія* в Африці, штат *Вікторія* в Австралії, місто *Вікторія* на Сейшельських островах... Усе це — всього-на-всього почесні назви, бо королева Вікторія за 64 роки свого перебування на троні жодного разу навіть не побувала в місцях, названих її ім'ям.

Крім «помазаників божих», як називали колись коронованих осіб, сліди-імена залишали й інші високопоставлені особи: герцоги Йоркські («Нове місто дому герцогів Йоркських» — так звався спочатку Нью-Йорк), герцог Оранський (Моріц Оранський мав «небесного патрона» — святого Маврікія, іменем якого названий острів *Маврікії*), лорд Мельбурн (місто *Мельбурн* в Австралії), лорд Сідней (прем'єр-міністр Англії в кінці XVIII ст., ім'ям якого було названо місто *Сідней* в Австралії) та інші.

І як приємно знати, що є на світі станція *Єрофей Павлович* (Читинська область), яка одержала свою назву в кінці XIX століття на честь «першопроходця» XVIII ст. козака Єрофея Павловича Хабарова (це на його честь дістало назву й місто *Хабаровськ*).

І ще одна цікавинка. Не слід довіряти беззастережно обманливим іменам. Ріка *Лена* — це, правда ж, *Лена*, *Єлена*, *Олена*?.. Жіноче ім'я тут — випадковий звуковий збіг. По-євенкійськи «ріка» — *елюйоне*. Від цього трохи дивного, незвичного для нас *елюйоне* й народилося плавне, широке, як і сама ріка, звучне ім'я *Лена*, яке дало людству безсмертне ім'я *Леніна*.

ЩО ЧИТАТИ?

- Боровой Л. Я. Путь слова. М., 1974.
Вартаньян Э. А. Путешествие в слово. Л., 1982.
Вартаньян Э. А. Рождение слова. М., 1970.
Вартаньян Э. А. Из жизни слов. Л., 1963.
Ветвицкий В. Г. Занимательное языкознание. М.—Л., 1966.
Еремия А. И. Географические названия рассказывают. Кишинев, 1962.
Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. К., 1981.
Ковалевская Е. Г. История слов. М.—Л., 1968.
Ковба В. М. 25 цікавих біографій: Розповіді про рослини, К., 1969.
Кругляк Ю. М. Ім'я вашого міста. К., 1978.
Люстрова З. Н., Скворцов Л. И. Мир родной речи. М., 1972.
Люстрова З. Н., Скворцов Л. И., Дерягин В. Я. Друзьям русского слова. М., 1982.
Люстрова З. Н., Скворцов Л. И., Дерягин В. Я. Беседы о русском слове. М., 1978.
Мгеладзе Д. С., Колесников Н. П. От собственных имен к нарицательным. Тбилиси, 1970.
Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. М., 1967.
Нерознан В. П. Названия древнерусских городов. М., 1983.
Сахарный Л. В. Как устроен наш язык. М., 1978.
Сергеева И. В. Тайна географических названий. М., 1963.
Скворцов Л. И., Дерягин В. Я. Беседы о русском слове. М., 1976.
Стрижак О. С. Про що розповідають географічні назви. К., 1967.
Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. М., 1966.
Успенский Л. В. Ты и твоё имя. М., 1962.
Успенский Л. В. Слово о словах. М., 1982.
Успенский Л. В. Почему не иначе? М., 1967.
Успенский Л. В. Имя дома твоего. Л., 1967.
Успенский Л. В. Загадки топонимики. М., 1969.
Шанин Ю. В. От эллинов до наших дней. М., 1975.
Шанский Н. М. В мире слов. М., 1971.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Назви міст	12
2. Сліди історії	20
3. Ми подорожуємо	34
4. Жито, пшениця, усяка пашниця	40
5. На городі	48
6. Наш сад	58
7. Заморські рослини	61
8. Бур'яни та їх родичі	67
9. Цілюще зілля	71
10. Квіти. Трави	78
11. Свійські тварини	81
12. Звірі наших лісів	84
13. Звірі-чужинці	88
14. Птахи	91
15. Риби	95
16. Дрібнота, що скаче і повзає	98
17. Торгівля	100
18. Гроші	104
19. Їжа. Напої	115
20. Приправи	123
21. Одяг	127
22. Тканини	136
23. Головні убори	138
24. Школа. Школярі, вчителі	140
25. Навчання в школі	146
26. Шкільні предмети	151
27. Пошта. Газета	157
28. Мистецтво	163
29. Театр	168
30. Змагання. Спорт	173
31. Зброя. Війна	180
32. Солдат — захисник Вітчизни	186
33. Людина і час	196
34. Імена, імена...	199
Що читати?	206
Алфавітний покажчик пояснених слів	207

Алла Петровна Коваль

Приклучення слова

(на українском языке)

Київ, «Радянська школа».

Зав. редакцією *Л. О. Баранов*. Редактор *В. М. Черкаський*. Худож-
ній редактор *П. В. Кузь*. Обкладинка художника *О. В. Пермякова*.
Технічний редактор *В. В. Олійник*. Коректор *П. П. Васеніна*

Інформ. бланк № 4184

Здано до набору 25. 12. 84. Підписано до друку 04. 05. 85. БФ 04574.
Формат 84×108^{1/32}. Папір № 2, друк. Гарнітура літературна. Спосіб
друку високий. Умовн. арк. 11,34. Умовн. фарбо-відб. 11,66. Обл.-
видавн. арк. 12,60. Тираж 45000 пр. Видавн. № 29447. Зам. № 13-5.
Ціна 55 к.

Видавництво «Радянська школа», 252053, Київ, Ю. Коцюбинського, 5.
Львівська книжкова фабрика «Атлас», 290005, Львів-5, Зелена, 20.